

Uniwersytet Zielonogórski
Wydział Humanistyczny
Instytut Historii

Marcin Szymański

**Osadnictwo Kotliny Szczercowskiej w okresie nowożytnym
w świetle badań archeologicznych i źródeł pisanych.**

Rozprawa doktorska
napisana pod kierunkiem
prof. dr hab. Wojciecha Dzeduszyckiego

Zielona Góra 2005

SPIS TREŚCI

Wstęp	2
Rozdział I. Warunki naturalne i historia administracyjna obszaru Kotliny Szczercowskiej od średniowiecza do połowy XX wieku	11
Rozdział II. Historia własności ziemskiej i charakterystyka gospodarcza majątków Kotliny Szczercowskiej w czasach nowożytnych do końca XVIII wieku	41
Rozdział III. Spoleczno-gospodarcze uwarunkowania przemian osadniczych Kotliny Szczercowskiej w latach 1793-1918	98
Rozdział IV. Charakterystyka przeobrażeń społeczno-gospodarczych zachodzących na terenie Kotliny Szczercowskiej w latach 1918-1939	140
Rozdział V. Osadnictwo Kotliny Szczercowskiej w okresie nowożytnym	159
Zakończenie	168
Bibliografia	172
Spis geograficzno-historyczny miejscowości Kotliny Szczercowskiej	179
Lista posiadaczy ziemskich i właścicieli wybranych zakładów produkcyjnych Kotliny Szczercowskiej	201
Aneksy	207
Spis rycin	232

WSTĘP

Przemiany osadnicze zachodzące w okresie nowożytnym na terenie ziem polskich w istotny sposób zaważyły na formowaniu się wielu kierunków życia społeczno- gospodarczego w czasach współczesnych. Niemniej jednak ówczesna dynamika owych przekształceń była zróżnicowana i w wielu przypadkach determinowała ją specyfika lokalnych uwarunkowań. Szczególne ich oddziaływanie na rozwój osadnictwa nowożytnego widoczne było w przypadku Kotliny Szczercowskiej położonej w Polsce Centralnej w sąsiedztwie takich ośrodków jak Bełchatów, Sieradz, Piotrków i w dalszym tle Łódź, Częstochowa (por. ryc. 1). Praca obejmuje więc swym zasięgiem dorzecze środkowej i dolnej Widawki (wyłączając tu płynącą na północ od Kotliny Grabie).

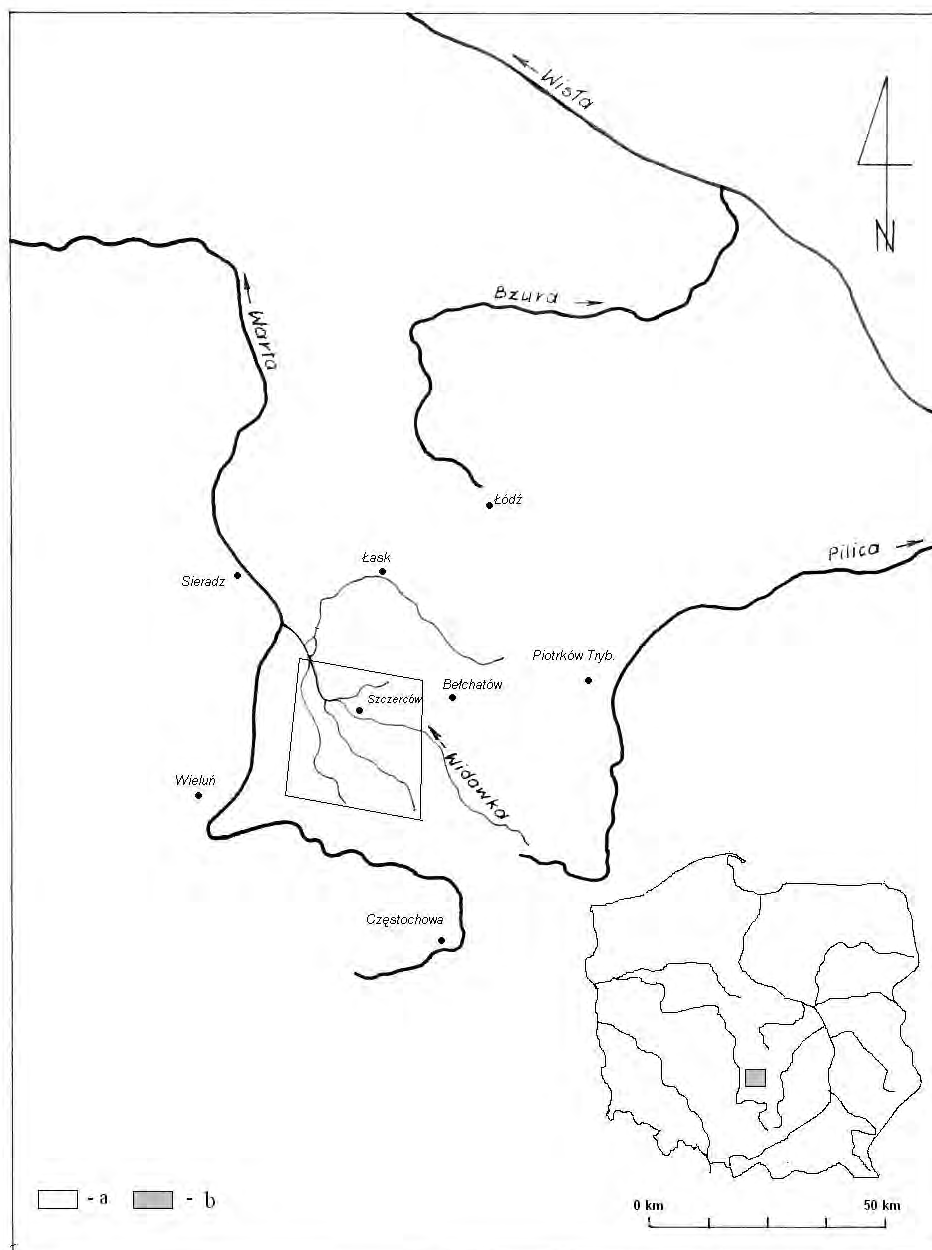
W ostatnim czasie Kotlina zyskała większe znaczenie gospodarcze z powodu planowanej tutaj lokalizacji kolejnej odkrywki węgla brunatnego (por. ryc. 2-4).

Istniejące już tego typu inwestycje, jak i te planowane były i będą przyczyną bezpowrotnego zniszczenia znacznej części naturalnego krajobrazu oraz zalegającej tu substancji zabytkowej dokumentującej nasze historyczne dziedzictwo kulturowe, zauważyć też należy, że przekształcenia przyrodnicze i społeczne obejmują również obszary przyszłej kopalni (ryc. 5).

Powyżej wspomniane zagrożenia spowodowały konieczność prowadzenia tu od kilkunastu lat przez badaczy łódzkich i poznańskich intensywnych prac archeologicznych o charakterze ratowniczym oraz studiów historycznych dotyczących dziejów tego regionu od czasów starożytnych po współczesne.

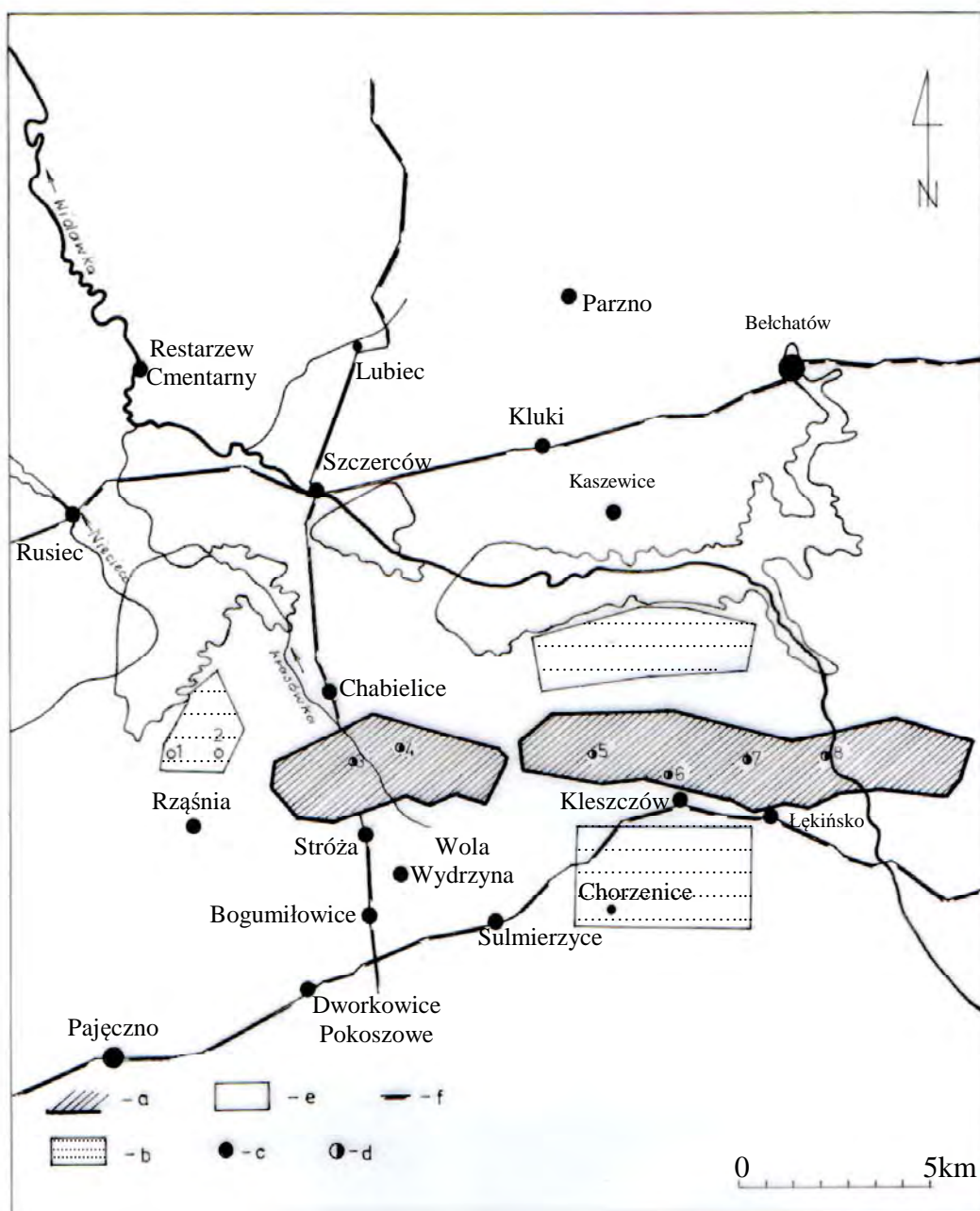
Część wyników merytorycznych uzyskanych dzięki realizacji tego kompleksowego programu, który jest nadal kontynuowany składa się na niniejszą pracę.

Jej powstanie było inspirowane przez dr Ryszarda Mazurowskiego działającego tu od wielu lat wraz ze swym zespołem (Ośrodek Naukowo-Konserwatorski PKZ w Poznaniu).

Ryc. 1. Kotlina Szczercowska na tle ważniejszych ośrodków Polski Centralnej.

- a - orientacyjny zasięg obszaru Kotliny Szczercowskiej
- b - umiejscowienie Kotliny Szczercowskiej w obrębie ziem polskich

Ryc. 2. Degradacja środowiska przyrodniczego i kulturowego Kotliny Szczercowskiej związana z inwestycjami przemysłowymi przy kopalniach odkrywkowych węgla brunatnego.

a – obszar kopalni odkrywkowych węgla brunatnego; b- obszar przemysłowy; c - miejscowości istniejące; d- miejscowości obecnie nieistniejące bądź będące w trakcie wysiedlania w wyniku działań przemysłowych; e - teren innych planowanych prac; f - ważniejsze drogi;

1- Brutus; 2- Będków; 3- Grabek; 4- Parchliny; 5- Aleksandrów; 6- Kuców; 7- Wola Grzymalina; 8- Piaski

Ryc. 3. Odkrywka węgla brunatnego KWB „Belchatów” – widok od strony Żłobnicy (fot. autora).

Ryc. 4. Złoże węgla brunatnego KWB „Belchatów” – widok od strony Kleszczowa (fot. autora).

Ryc. 5. Okolice Broszęcina. Początek prac przy odkrywce węgla brunatnego „Szczerców” (fot. autora).

Głównym celem pracy było odtworzenie przeszłych procesów osadniczych zachodzących na obszarze Kotliny Szczercowskiej. Aby zrealizować owe założenie poczyniono tu charakterystykę i analizę stosunków gospodarczo-społecznych, demograficznych, jak i uwzględniono niektóre problemy dotyczące kultury materialnej tych terenów.

Ze względu na małe znaczenie gospodarczo-społeczne okolic Szczercowa dla życia społeczno-gospodarczego Polski Centralnej w przeszłości realizacja nakreślonego celu pracy napotykała często na szereg trudności łączących się z nikłością i stopniem rozproszenia materiałów źródłowych.

Zakres chronologiczny pracy obejmuje głównie okres nowożytny (od XVI wieku). Wykorzystano również starsze dane dotyczące późnego średniowiecza, a to w celu zobrazowania szerszego tła historycznego regionu. Górna cezurą czasową pracy stanowią lata trzydzieste XX wieku. Okres II wojny światowej nie został tu już uwzględniony, gdyż jak wiemy rok 1939 zapoczątkował zachodzenie wielu gwałtownych zmian społeczno-gospodarczych i organizacyjnych odbiegających swą specyfiką od istniejących tutaj dotąd tradycji osadniczych sięgających średniowiecza. Także nakreślenie cezur chronologicznych

determinowane więc było koniecznością uchwycenia kontekstu kulturowego zachodzących tu w czasach nowożytnych wielopłaszczyznowych przemian w środowisku tradycyjnych społeczności.

Materiały źródłowe dotyczące historii osad położonych nad środkową i dolną Widawką zgromadzone są w wielu archiwach. Największe zbiory dotyczące problematyki pracy posiadają placówki w Piotrkowie Trybunalskim i Łodzi. W Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim kwerendę przeprowadzono w zespole: Hipoteka radomska (radomska) oraz w księgach wieczystych majątków ziemskich. W Archiwum Państwowym w Łodzi przeprowadzono sondażową penetrację w zespołach: Urzędy i instytucje okresu międzywojennego 1925-1939, Okręgowy Urząd Ziemski w Piotrkowie Trybunalskim 1919-1933, Powiatowy Urząd Ziemski w Łasku, Powiatowy Urząd Ziemski w Piotrkowie Trybunalskim, Powiatowy Urząd Ziemski w Wieluniu. Wykorzystany tu materiał archiwalny ukazuje rzeczywisty i możliwie pełny przekrój stosunków gospodarczo-społecznych. Poza tym korzystano z opracowań i źródeł drukowanych. W pracy w mniejszym stopniu uwzględniono problemy dotyczące się życia stanu chłopskiego. Stan mieszczański omówiony został tylko w kontekście ogólnego wizerunku regionu. Badania oparto również na interpretacji materiałów archeologicznych. Wprawdzie teren Kotliny Szczercowskiej nie był w przeszłości miejscem intensywnych prac terenowych archeologów, ale w latach 60-tych i 70-tych przeprowadzono terenowe wykopaliska archeologiczne w Woli Grzymalinie, Piaskach i Czyżowie (wszystkie miejscowości w gminie Kleszczów na terenie odkrywki węgla brunatnego)¹.

Od roku 1978 na obszarze ziem polskich realizuje się projekt: Archeologiczne Zdjęcie Polski². Polega on na prowadzeniu powierzchniowych prac lustracyjnych obszaru całego kraju w celu określenia liczby stanowisk archeologicznych, wstępnej próbie ich klasyfikacji chronologicznej i zdefiniowania specyfiki obiektów osadniczych. Działania takie przeprowadzono również na terenie Kotliny Szczercowskiej, a dane wynikające z ich analizy umieszczone zostały w niniejszym studium. Wykorzystano również materiały pochodzące z ratowniczych badań wykopaliskowych obejmujących swym zasięgiem obszar przyszłej

---

¹ Wola Grzymalina st. 6, gm. Kleszczów (Domańska L.) - cmentarzysko kultury pomorskiej, 1975, Informator Archeologiczny UŁ (dalej: IA) 75/76, s.101; Piaski st. 15, gm. Kleszczów (Domańska L.) - osada kultury łużyckiej, 1976, IA 76/77, s.94-95; Czyżów st. 21, gm. Kleszczów (Dmochowska G.) - osada kultury łużyckiej, 1964, Andrzejewski A., Katalog archeologiczny zbiorów pozamuzealnych, z.4, Kolekcja Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Warszawa 1990, s. 15.

² Projekt ten szczegółowo omówiony został w drugim rozdziale pracy.

odkrywki węgla brunatnego w okolicach miejscowości: Osiny, Chabielice, Stróża³. Podkreślić tu więc należy ważną rolę źródeł archeologicznych, jaką odgrywają one w pracach dotyczących odtworzenia procesów osadniczych w okresie nowożytnym.

Monografia niniejsza, jak wspomniano jest częścią szerszego programu badawczego prowadzonego w ostatnich latach w rejonie Kotliny Szczercowskiej. Stanowi ona kolejne studium poświęcone badaniom historii osadnictwa Polski Centralnej. W szerszym zakresie prace takie dotyczące przeszłości byłych województw łęczyckiego i sieradzkiego prowadzone były zwłaszcza przez historyków związanych z Uniwersytetem Łódzkim: S.Zajączkowskiego i S.M.Zajączkowskiego⁴, R.Rosina⁵, B.Baranowskiego⁶, J.Śmiałowskiego. Studia nad osadnictwem były też przedmiotem prac zbiorowych⁷. Badania nad osadnictwem Kotliny Szczercowskiej prowadzono również w Katedrze Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Były one przeprowadzone pod kierunkiem: K.Walenty i A.Nowakowskiego⁸. Dotyczyły one wąskiego obszaru działań naukowych ograniczonego do dorzecza Widawki. Wspomnieć również należy o realizowanych ostatnio szerszych monografiach miast i regionów⁹. Ich problematyka w dużym stopniu odnosi się do studiów osadniczych i analizy przemian społeczno-gospodarczych tych ziem. Studia nad osadnictwem Kotliny Szczercowskiej w czasach nowożytnych było utrudnione z uwagi na fakt rozbieżności administracyjnego tego terenu zarówno w przeszłości jak i obecnie. Dodać można, że przeprowadzone już badania

---

³ Dzieduszycki W., Pelisiak A., Skowron J., Opracowanie archeologiczne badań wykopaliskowych na stanowisku 4 w Zabrzeżu, gmina Rząśnia, Poznań 2000 (maszynopis).

⁴ Zajączkowski S., Uwagi nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej (do przełomu XI i XII wieku), „Rocznik Łódzki”, t.IX (XII), 1964, s.182-199; Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII - XIV wieku. Uwagi i spostrzeżenia, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t.IV, Wrocław - Warszawa - Kraków 1966; Zajączkowski S., Zajączkowski S.M., Materiały do słownika geograficzno - historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do roku 1400, Łódź t.I - 1966, t.II - 1970; Zajączkowski S.M., Sieć osadnicza i struktura własnościowa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI wieku, „Slavia Antiqua”, t.XIX, 1972, s.18-80.

⁵ Rosin R., Warunki naturalne, drogi lądowe i rozwój terytorialno - administracyjny, [w:] Szkice z dziejów Sieradzkiego, pod red. Józefa Śmiałowskiego, Łódź 1977.

⁶ Baranowski B., Geneza i powstanie regionu piotrkowskiego, „Studia Regionalne”, t.I(VI), Piotrków Trybunalski 1977; Ludzie luźni w południowo - wschodniej Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, t.III, Łódź 1953, s. 252-269; Rozwój gospodarki folwaczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku, „ZNUŁ”, 1975, seria 1, z.1; Struktura gospodarcza regionu łęczycko-sieradzko-wieluńskiego w XVI-XVIII wieku, „ZNUŁ”, seria 1, z.72, 1970.

⁷ Między północą a południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie k/Sieradza (4-6 XII 1991), pod red. Tadeusza J.Horbacza i Leszka Kajzera, Sieradz 1993; Szkice z dziejów Sieradzkiego, pod red. Józefa Śmiałowskiego, Łódź 1977.

⁸ Prace magisterskie: Wojciechowska S., Pradzieje górnego międzyrzecza Widawki i Warty, 1977 (promotor Nowakowski A.); Lipeczka G., Osadnictwo kultury łęczyckiej w dorzeczu Widawki, 1978 (Nowakowski A.); Budzyński M., Osadnictwo kultury łęczyckiej w dorzeczu górnej i środkowej Widawki, 1990 (Walenta K.).

⁹ Zawilski A., Bełchatów i jego historyczne awanse, Łódź 1967; Łask: dzieje miasta, pod red. Józefa Śmiałowskiego, Łask 1998; Olejnik T., Wieluń: dzieje miasta 1793-1945, Piotrków Trybunalski 2003; Szlegier E., Region radomszczański w Polsce piastowskiej, Radomsko 2002; Sztajno A., Z dziejów genezy i rozwoju Radomska w okresie od XI/XII do XVI wieku, Radomsko 2003.

dowodziły, iż omawiany region cechowała w przeszłości mała dynamika zachodzących tu przemian społeczno-gospodarczych. Tak więc wyeksponowanie i weryfikacja istniejących sądów dotyczących specyfiki przeobrażeń kształtujących tutaj kierunki rozwoju osadnictwa nowożytnego były następными celami badawczymi realizowanymi w niniejszej pracy.

Podkreślić też można, że poczyniona próba opracowania dziejów społeczno-gospodarczych Kotliny Szczercowskiej, a więc rejonu w czasach nowożytnych zacofanego w stosunku do obszarów rozwiniętych może wnieść wiele nowych danych dotyczących wzajemnych zależności regulujących procesy zachodzące na tych obu różniących się poziomem rozwoju sąsiadujących obszarach. Sądzę, że przeprowadzone badania porównawcze dotyczące egzystencji osad Kotliny Szczercowskiej pozbawionych niemalże obiektów gospodarczych i innych budowli podnoszących jej znaczenie w bliskości z bardziej rozwiniętymi okolicami Łodzi, Piotrkowa Trybunalskiego, Wielunia, Częstochowy czy nawet Sieradza są tak samo cennym elementem rozważań nad historią osadniczo-gospodarczą, jak monografie wspomnianych okolic. Dodać można, że na terenie Kotliny Szczercowskiej przebiega wzbudzająca wiele dyskusji granica Wielkopolski i Małopolski (w sensie bariery wpływów gospodarczo-społecznych, wyłączając podziały administracyjne). W tym kontekście nadmienić można, że utrudnia to ściśle określenie skąd napływały nowe impulsy kulturowe. W okolicach Szczercowa w przeszłości stykały się oddziaływania wielu ośrodków: sieradzkiego, piotrkowskiego (we wczesnym średniowieczu wolborskiego i rozpierskiego), wieluńskiego (w średniowieczu rudzkiego), reprezentujące potencjał wielu dzielnic kraju. Powodowało to, iż z czasem rejon Szczercowa zostały podzielone pomiędzy rywalizujące ze sobą ekspansywne centra.

Charakteryzując strukturę studium można nadmienić, że w rozdziale pierwszym omówione zostały warunki naturalne Kotliny Szczercowskiej oraz historia administracyjna regionu. Następny dotyczy dziejów osadnictwa Kotliny w czasach nowożytnych. Omówiono też zasiedlenie regionu w czasach średniowiecznych. Umożliwiło to wprowadzenie historycznych odniesień do późniejszych okresów. Górną granicę chronologiczną tej części pracy wyznacza upadek państwa polskiego pod koniec XVIII wieku. Związane to było w przypadku miejscowości między Wartą a Pilicą z koniecznością egzystencji ich mieszkańców w zmienionym środowisku politycznym, gospodarczym i społecznym. W rozdziale trzecim poruszono zagadnienia dotyczące historii osad Szczercowa i okolic w okresie do powstania niepodległego państwa polskiego, bez wyraźnego rozdzielania na etapy dominacji pruskiej, francuskiej czy rosyjskiej. W dalszym przedstawiono potencjał społeczno-gospodarczy Kotliny Szczercowskiej za czasów II Rzeczypospolitej. Ukazano też niektóre aspekty tego

zagadnienia dotyczące omawianego regionu po II wojnie światowej. Ostatni rozdział stanowi syntetyczne ujęcie wcześniejszych i ustaleń dotyczących problematyki osadnictwa Kotliny Szczercowskiej w czasach nowożytnych.

Składam serdeczne podziękowania Panu Profesorowi Wojciechowi Dzieduszyckiemu z Uniwersytetu Zielonogórskiego oraz ś.p. Profesorowi Józefowi Śmiałowskiemu przez lata związanemu z Instytutem Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Składam też podziękowania za konsultacje archeologiczne i pomoc udzieloną w trakcie prowadzonych badań dr Ryszardowi Mazurowskiemu, oraz dr Justynowi Skowronowi.

ROZDZIAŁ PIERWSZY

WARUNKI NATURALNE I HISTORIA ADMINISTRACYJNA OBSZARU KOTLINY SZCZERCOWSKIEJ OD ŚREDNIOWIECZA DO POŁOWY XX WIEKU

Kotlina Szczercowska - kraina rozciągająca się wzdłuż niewielkiej rzeki Widawki (patrz: ryc. 1 i 17), pomiędzy Sieradzem a Piotrkowem Trybunalskim ma swoistą, rzadko spotykaną na terenie ziem środkowej Polski stałą cechę - zawsze stanowiła granicę podziałów gospodarczych, kulturowych i administracyjnych. Szczerców, główny ośrodek Kotliny o tej nazwie leży w odległości 60 km na południowy zachód od Łodzi, w połowie drogi pomiędzy Sieradzem a Piotrkowem Trybunalskim. Znamienny jest cytat pochodzący z pracy poświęconej historii ziemi szczercowskiej, napisany przez człowieka emocjonalnie związanego z regionem - „Nigdy nie osiągnął (tj. Szczerców - M.S.) rozwoju w pełni miejskiego. Zawsze dominowało tu rzemiosło i handel oraz rolnictwo na skalę możliwości ziemi nieurodzajnej, bo piaszczystej” (Peska, 1993, s.8).

Obszar Kotliny Szczercowskiej, gdzie nie występują poświadczone historycznie ośrodki władzy centralnej, czy chociażby terenowej, z rzadka zamieszkały, pozbawiony bogactw naturalnych nie potrafił dotąd zainteresować badaczy procesów osadniczo - gospodarczych zachodzących tu w przeszłości. Bardziej interesujące badawczo wydawały się dotąd problemy związane z rozwojem osadnictwa Sieradzkiego i Łęczyckiego, dzieje przemysłu okręgu łódzkiego. Stąd też problematyka przemian społeczno-gospodarczych omawianych tutaj obszarów nie była szerzej omawiana. Większe badania ratownicze przeprowadzone w ostatnich latach przez archeologów, w wyniku prac przygotowujących obszar pod odkrywkę węgla brunatnego eksploatowanej przez kopalnię Bełchatowskiego Zagłębia Górniczo - Energetycznego, ujawniły na obszarze Kotliny Szczercowskiej ślady osadnictwa poczynając od epoki kamienia po wczesne średniowieczne. Wyniki tych prac

weryfikują dotychczasowe opinie historyków nie dopatrujących się na terenie Kotliny śladów intensywnej akcji osadniczej w średniowieczu¹.

Prezentując dzisiejsze warunki geograficzne Kotliny Szczercowskiej należy wspomnieć, że przed kilkunastoma tysiącami lat północna część kontynentu europejskiego pokryta była lodowcem. Tereny centralnej Polski objęły zlodowacenia krakowskie i środkowopolskie. Prócz zmian klimatycznych miały one decydujący wpływ na ukształtowanie powierzchni tych terenów, która została pokryta przeważnie utworami pochodzącymi z czwartorzędu (plejstocenu). Starsze niż czwartorzędowe złoża geologiczne pochodzące z ery mezozoicznej lub należące do ery kenozoicznej okresu trzeciorzędu należą na tym obszarze do rzadkości. Na powierzchni ujawniają się głównie w dolinie Warty i okolicach Wielunia. Obszar ten swym wpływem objęło również ostatnie z wielkich okresów lodowych - zlodowacenie bałtyckie, które dotarło w najdalej na południe wzdłuż biegnącej w tym miejscu w kierunku południe - północ doliny górnej Warty. Ślady trzykrotnego zlodowacenia obszaru Kotliny potwierdzono już w czasie badań prowadzonych w I połowie XX wieku (Premik, 1930). Podłoże Kotliny składa się głównie z kilku warstw ilów warwowych zalegających pod i nad gliną morenową maksymalnego stadia zlodowacenia środkowopolskiego (Geomorfologia Polski, 1972, s.259). W okresie zmiany klimatu na cieplejszy, pokrywające skorupę ziemską topniejące masy zamrożonej wody porzucały porwane wcześniej na północy i transportowane wraz z rozszerzeniem lądolodu na południe skały i kamienie. Na czole lodowca w wyniku tego procesu powstały wzniesienia do dnia dzisiejszego dające świadectwo jego zasięgu. Duże ilości piasków eolicznych stworzyły rozgałęzione systemy wydym parabolicznych. Przyjmuje się, że wklęsła forma terenu istniała już na obszarze Kotliny od zlodowacenia krakowskiego, a poprzez najmłodszy stadium Warty została jeszcze pogłębiona (Gawlik, 1970). Na obszarze, gdzie teren był pierwotnie nieco obniżony lub nie został wzbogacony przez przybyłą wraz z lodowcem materiał geologiczny w czasie interstadiałów tworzyły się zastoiska. Takim właśnie polodowcowym zastoiskiem przed około 20.000 - 10.000 lat p.n.e. było zastoisko znajdujące się po prawej stronie górnego

---

¹ Przykładem może być artykuł S.M. Zajączkowskiego, który odnośnie gęstości zaludnienia obszarów Kotliny Szczercowskiej w XVI wieku pisze: „Jeszcze słabiej zasiedlone były okolice na południowy zachód od Belchatowa nad Widawką i jej dopływami dolną Rakówką i Krasową stanowiące północną połąkę Kotliny Szczercowskiej, którą pokrywają gleby piaskowe. Na tym odcinku Widawka stanowiła w XVI wieku granicę między powiatami piotrkowskim i radomszczańskim i właśnie to pogranicze przedstawiało się jako biała plama na mapie ówczesnego osadnictwa we wspomnianym wyżej stuleciu” (Zajączkowski S.M., 1972, 42). Trochę inaczej w tej kwestii wypowiada się S. Zajączkowski, który jest autorem podziału Średniowiecza na kilka etapów osadniczych. W III okresie (tj. 1250-1384) Kotlina Szczercowska miała być obiektem intensywnej akcji osadniczej (Zajączkowski S., 1966, 69).

biegu rzeki Warty. Zastoisko to położone było niżej pasm zwartych moren czołowych lodowca. On to w omawianym miejscu, podczas tzw. stadiału warciańskiego wykorzystał dolinę Warty i wzdłuż niej najdalej wysunął się na południe, nie mogło pozbyć się wód fluwiogłacialnych. Stworzony w ten sposób zbiornik wodny, tzw. jeziorzysko, zasilane z topniejącego lądolodu, liczyło dużo ponad 1.000 km². Wody polodowcowe z czasem odpłynęły, odsłaniając płaski obszar, znacznie odróżniający się rzeźbą terenu od sąsiednich terenów wyżynnych i pagórkowatych. Dało to początek mezoregionowi geograficznemu zwanemu Kotliną Szczercowską².

Kotlina Szczercowska, która nazwę swą zawdzięcza głównemu, a w zasadzie jednemu ośrodkowi miejskiemu, historycznie należy do Ziemi Sieradzkiej³. Ta ostatnia wraz z Ziemią Łęczycką stanowiła w średniowieczu i czasach nowożytnych barierę pomiędzy Wielkopolską, Małopolską, Kujawami i Mazowszem, choć nie brak również opinii zaliczających Sieradz z okolicą do Wielkopolski⁴. Wschodni brzeg Warty, tam gdzie rozpoczyna ona bieg z południa na północ był strefą przejściową pomiędzy dzielnicami państwa. Badania językowe wykazują tu pierwotne wpływy zarówno wielkopolskie, małopolskie, jak i mazowieckie. O ile przynależność historyczna nie stanowi podstawy poważnych sporów, to przynależność geograficzna Kotliny Szczercowskiej i sąsiednich regionów przynajmniej dawniej pobudzała geografów do szeregu dyskusji. Od zachodu ograniczona jest ona biegiem Warty tworzącej na tym odcinku swego przepływa dolinę o szerokości dochodzącej do 1,5 km. Jej dno na południu, w okolicach Kraszkowic i Krzeczowa wynosi się na 164 m n.p.m. i obniża się w kierunku północnym do ok. 135 m n.p.m. - za Burzeninem. Zachodni brzeg Warty ma charakter wysoczyznowy, o wysokościach bezwzględnych sięgających 170-180 m n.p.m. Występują tu liczne pagórki wyróżniające się z okolicznego krajobrazu, których wysokość sięga 190-200 m n.p.m. Najwyższe wzniesienie znajduje się w okolicy Drobnic i Kraszkowic, liczy ono 204 m n.p.m. Pagórki owe sięgające na południu Skrzynna i Szynkielowa i miasta Warty na północy określone zostały mianem Wysoczyzny Złoczewskiej. Również na prawym, wschodnim brzegu rzeki rozciąga się płat

---

² Dylikowa A., *Geografia Polski. Krainy geograficzne*, Warszawa 1973, s.495.

³ Od XIV wieku istnieje w Polsce podział na województwa, które najpewniej nawiązują do przedpaństwowych związków 39 plemiennych. Wykształcone w XIV wieku województwo sieradzkie przetrwało w niezmienionej formie do upadku państwa w XVIII wieku i sięgało w swych granicach na wschodzie za rzekę Pilicę. W XVI wieku wielką rolę odgrywał rozwijający się Piotrków, lecz okolice Szczercowa pozostawały raczej w orbicie wpływów stolicy województwa, czyli Sieradza; Baranowski B., *Geneza i powstanie regionu piotrkowskiego*, „*Studia Regionalne*”, t.I (IV), Piotrków Tryb. 1977, s. 24-26.

⁴ Według historyków wielkopolskich granica tej dzielnicy przebiega wzdłuż brzegu Warty. S.Weymann pisał: „Wschodnia Wielkopolska opiera się z jednej strony o bieg rzeki Warty, z drugiej o pasmo jezior kujawskich i bieg Noteci; Weymann S., *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce...*, „*Przegląd Zachodni*”, R.IX, t. II, 1953, s.197.

Ryc. 6. Zakole Widawki w Restarzewie (fot. autora).

wysoczyzny osiagajacy 170-190 m n.p.m., z najwyzszym punktem w pobliżu Kielczygłowa wznoszącym się na wysokość 206 m n.p.m. Na wschód teren ten znacznie się obniża. Widawka, najważniejszy prawy dopływ Warty, po minięciu Szczercowa płynie doliną położoną 150 m n.p.m., a przy ujściu do Warty opada do poziomu 139 m n.p.m.⁵. Rzeka ta stanowi centrum tworu geologicznego i geomorfologicznego zwanego Kotliną Szczercowską.

Od południa Kotlina Szczercowska ograniczona jest po części już zacierającym się pasem moren czołowych lodowca, który wyznaczył maksymalny zasięg zlodowacenia. Moreny te biegną wzdłuż linii Chorzew, Biała, Rekle, Bogumiłowice, Sulmierzyce. W przeszłości były dużo wyższe. Oddzielały bogate w pokłady ilów i wapienia obszary Wyżyny Wieluńskiej od pokrytej osadami lodowcowymi płaskimi obszarami Kotliny Szczercowskiej. Północną i wschodnią granicę Kotliny tworzą pasy wzniesień zwane: Wysoczyzną Łaską i Wysoczyzną Bełchatowską. Ta ostatnia obejmuje Kotlinę Szczercowską od wschodu wzdłuż linii poprowadzonej umownie przez miejscowości Kluki, Kaszewice, Kleszczów, zamykając

---

⁵ Rosin R., Warunki naturalne, drogi lądowe i rozwój terytorialno - administracyjny, [w:] Szkice z dziejów Sieradzkiego, pod red. Józefa Śmiałowskiego, Łódź 1977, s.15.

Ryc. 7. Nieciecz w Widawie, w pobliżu ujścia do Widawki (fot. autora).

pierścień wysoczyzn. Wysoczyzna Bełchatowska zaliczana jest do makroregionu Wzniesień Południowomazowieckich. Zajmuje położenie wododziałowe między dorzeczami Warty i Pilicy. Oś owej wysoczyzny stanowi pasmo wzgórz wskazujące maksymalne granice zlodowacenia warciańskiego (Kondracki, 1994, s.138). Niekiedy zwana jest również Wysoczyzną Piotrkowską. Na południowym - wschodzie wyróżniono jednostkę fizyczno-geograficzną zwaną Wzgórzami Radomszczańskimi. Wysoczyzna Łaska sięga dolin Widawki i Pilsi. Jest to twór stosunkowo wysoki. Średnia jego wysokość wynosi 170-190 m, a w pobliżu Rokitnicy osiąga 212 m n.p.m.⁶.

Kotlina Szczercowska stanowi płaskie polodowcowe zastoisko pokryte warstwami ilów warwowych, piasków, mułków rzecznych i piasków wydmych o płytko zalegającym zwierciadle wód gruntowych. W pierwotnym krajobrazie Kotliny dominowały łąki, bagna i torfowiska sąsiadujące z pokrywającymi wydmy lasami sosnowymi. Spowodowane jest to wysokim poziomem wód gruntowych. Położona 150-170 m n.p.m. stanowi wyraźne

---

⁶ Tamże, s.14.

Ryc. 8. Współczesny krajobraz Kotliny Szczercowskiej na północ od Osin (fot. autora).

Ryc. 9. Bagna Kotliny Szczercowskiej pod Klukami (fot. autora).

obniżenie na tle otaczających ją, a wyższych o około 20-30 metrów, opisanych wyżej wysoczyzn i wzgórz. Odmienność krajobrazu, inny skład podłoża podkreślają jej różnice w stosunku do sąsiednich mezoregionów geograficznych. Jej powierzchnia wynosi około 1.200 km². Na mapach przedstawiona jest jako zwarta, nieregularna figura, której obwód zamyka się w linii przebiegającej w okolicach miejscowości Ochle, Radoszewice, Chorzew, Biała, Bogumiłowice, Sulmierzyce, Kleszczów, Kaszewice, Chociw. Oś Kotliny tworzy wspomniana rzeka Widawka i wpływające do niej w okolicach Restarzewa Cmentarnego Nieciecz i Krasówka⁷.

Wśród starszego pokolenia badaczy, których reprezentował np. Jan Dylik, tereny historycznych ziem sieradzkiej i łęczyckiej uważano za jedną dużą jednostkę geograficzną określaną mianem Wyżyny Łódzkiej. Jej obszar miał się zamykać pomiędzy dolinami średniej Warty i Pilicy oraz tzw. Pradoliny Warszawsko - Berlińskiej od północy. Sama wyżyna zaliczana była do leżącego na południu pasa wyżyn kielecko - sandomierskich⁸. Ostatnimi laty za obowiązującą uważa się regionalizację fizyczno geograficzną ogłoszoną w 1968 roku przez Jerzego Kondrackiego. Według niej teren Kotliny Szczercowskiej zaliczany jest do makroregionu Niziny Południowowielkopolskiej, prowincji Nizin Środkowopolskich. Prócz Kotliny Szczercowskiej w skład Niziny Południowowielkopolskiej wchodzi m.in. sąsiednie mezoregiony: Kotlina Sieradzka, Wysoczyzna Łaska, Wysoczyzna Złoczewska, Wysoczyzna Wieruszowska, Kotlina Grabowska, skrawki Wyżyny Wieluńskiej oraz Obniżenia Liswarty - Prosnego (Kondracki, 1994, s.106)⁹. Jednolity według kryteriów historycznych obszar ziemi sieradzkiej i łęczyckiej podzielony został między różne jednostki geograficzne. Nie pokrywa się to wprawdzie z akcentowanymi przez historyków granicami historyczno - politycznym wytworzonymi przecież w wyniku szeregu procesów

---

⁷ Zwane również Niecieczą, Niecierzą, Krassówką, Krasową.

⁸ Dylik J., *Ukształtowanie ...*, ss 7-10.

⁹ Kondracki wyróżnił na terenie Polski 39 makroregionów i 210 mezoregionów, które wchodziły w skład 13 podprowincji i 7 prowincji. Na terenie środkowej Polski, na obszarach byłych ziem łęczyckiej i sieradzkiej wyodrębnił 10 mezoregionów wchodzących w skład 5 makroregionów:

- makroregion Niziny Południowowielkopolskiej - mezoregiony: Wysoczyzna Turecka (Wzgórza Tureckie), Niecka Sieradzka;
- makroregion Niziny Południowomazowieckiej - mezoregiony: Równina Kutnowska, Kotlina Warszawska, Wysoczyzna Rawska, Wysoczyzna Piotrkowska;
- makroregion Wyżyny Krakowsko - Częstochowskiej - mezoregion: Wyżyna Wieluńska;
- makroregion Wyżyna Małopolska - mezoregiony: Wzgórza Radomszczańskie, Niecka Włoszczowska;
- makroregion Pradoliny Warciańsko - Odrzańskiej (Warszawsko - Berlińskiej) - mezoregion: Kotlina Kolska. (Kondracki, 1994, s.126-197)

następujących po sobie chronologicznie, ale ma uzasadnienie po uwzględnieniu cech rzeźby terenu i struktury geologicznej¹⁰.

O atrakcyjności osadniczej każdej krainy geograficznej, decyduje wiele czynników. Istotnym elementem ważnym dla grup ludzkich w przeszłości były gleby, gdyż rolnictwo stanowiło wówczas najważniejszą gałąź gospodarki. Jak wiemy tworzyły się one w zależności od pierwotnego materiału osadowego, składu szaty roślinnej, wilgotności podłoża.

Do warunków kształtujących osadnictwo S.M.Zająchkowski zalicza ponadto podział na jednostki geograficzne, hydroografię, zalesienie i bogactwa naturalne (S.M.Zająchkowski, 1972, s.21-22). Oczywiście niezbędnym wymogiem, od spełnienia którego zależy w ogóle możliwość egzystencji ludzi w dowolnym środowisku, jest jego klimat. Od zakończenia okresów zlodowaceń ulegał on jednak niewielkim zmianom i jego anomalie nie zagrażały możliwości funkcjonowania społeczności ludzkich. Dyskusyjny problem dla badaczy studiujących dzieje osadnictwa stanowi zmienność warunków klimatycznych na przestrzeni setek, czy nawet tysięcy lat. Najnowszą metodą odtwarzania stanu środowiska naturalnego w przeszłości jest dzisiaj metoda palinologiczna polegająca na badaniu pradziejowych pyłków roślin. Analiza takich badań pozwala na odtworzenie ówczesnego stanu flory. Obszar Kotliny Szczercowskiej z uwagi na podmokło - torfowy charakter doskonale nadaje się do tego typu badań. Niestety do tej pory takich badań nie przeprowadzono.

Na omawianym terenie nastąpiły też duże zmiany na skutek działalności człowieka. Wskazują na to np. zachowane XVIII i XIX wieczne mapy Gilly'ego czy Kwatermistrzostwa Wojsk Polskich, które ukazują najbardziej intensywny etap trzebieży zasobów leśnych kraju.

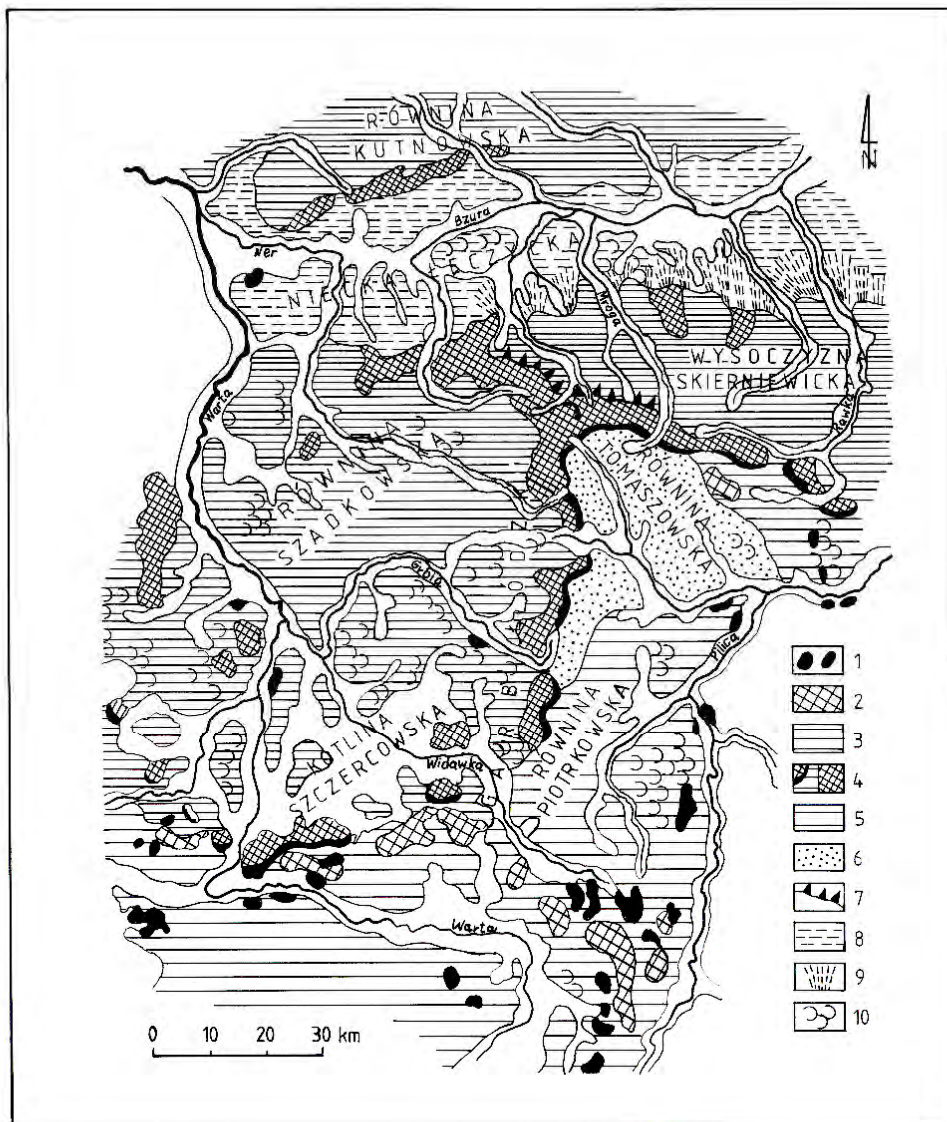
Sprawa zmienności warunków hydrograficznych i glebowych nie przedstawia się już tak prosto. Na ogół przyjmuje się ich zmienność na przestrzeni czasu. Wydaje się, że przemiany gleb w czasie, szczególnie pod wpływem działalności rolniczej jest bezsporna. Istotne jest jedynie ustalenie natężenia tych zmian i jego znaczenia dla omawianego zagadnienia. W nauce polskiej po 1945 roku sprawa wpływu warunków glebowych na rozwój osadnictwa była przedmiotem sporów. S.Zajchowska, czy J.Natanson - Leski na ten temat wypowiadali się raczej sceptycznie. Ich oponentami byli B.Świdorski, W.Pałucki¹¹, K.Dziwik, K.Buczek, T.Krzemiński, Z.Maksymiuk. Reprezentowali oni stanowisko, że gleby

---

¹⁰ S.M. Zająchkowski zauważył, że dla historyka duże znaczenie praktyczne ma podzielenie przez J.Dylika Polski Środkowej na niziną część północną (powiat łęczycki, orłowski) i południową wyżynną, do której zaliczono powiat brzeziński należący do historycznego województwa łęczyckiego i całe sieradzkie (Zająchkowski S.M., 1972, s.26).

¹¹ B.Świdorski swą polemikę zamieścił w recenzji pracy Zajchowskiej; Świdorski B., „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t.XVI, 1954, wyd. 1955, ss 61-62; Recenzja W.Pałuckiego dotycząca pracy Natasona - Leskiego opublikowana została w : „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t.XVI, 1954, wyd.1955, s.508.

Ryc. 10. Podział fizycznogeograficzny i szkic geomorfologiczny Kotliny Szczercowskiej i obszarów sąsiednich (na podstawie: Dylkowa A., Geografia Polski. Krainy geograficzne, Warszawa 1973, s.505).

- 1- odsłonięcia podłoża mezozoicznego
- 2- strefy moren czołowych stadiału małopolskiego zlodowacenia środkowopolskiego
- 3- wysoczyzny morenowe stadiału małopolskiego
- 4- strefy moren czołowych stadiału Warty
- 7- północna krawędź Garbu Łódzkiego
- 8- brzeżne silnie denudowane części wysoczyzn
- 9- stożki napływowe
- 10- większe zespoły wydmy

ulegały powolnym zmianom i w związku z tym przeciwstawiali się oni poglądom dotyczącym nadmiernemu uzależnianiu rozwoju osadnictwa od jakości gleb.

Kotlina Szczercowska nie posiada, a wszystko wskazuje na to, że nigdy nie posiadała gleb na tyle atrakcyjnych, by stała się miejscem szczególnie pożądanym przez społeczności rolnicze. W większości są to raczej ubogie gleby bielcowo - darniowe. Według opracowania z 1960 roku w powiecie piotrkowskim, do którego ówczesznie należała większość obszaru Kotliny Szczercowskiej, prócz wspomnianych dominowały czarne ziemie wytworzone z glin zwałowych oraz z piasków naglinnych i naiłowych. Zajmowały one 41,7% (patrz aneks nr 1) powierzchni powiatu, lecz głównie występowały po wschodniej jego stronie. Powstały z pierwotnych gleb bagiennych i torfowych, które podlegały długiemu, stopniowemu procesowi wysychania. Są one pożądane dla rolnictwa, gdyż sadzone w nich rośliny zyskują długi okres wegetacji z uwagi na ich ciemną barwę, a przez to ułatwione nagrzewanie. Wadą takich gleb jest możliwość łatwego ich zdegradowania (Gleby Województwa Łódzkiego, 1960, s.292). Sam obszar Kotliny pokryty jest glebami bielcowymi - piaskowymi. Gleby te są kwaśne. Tworzyły się pod osłoną drzewostanu liściastego, a więc takiego, który pierwotnie pokrywał dużą część wydm okolic Szczercowa. Na ogół zaliczane są do piątej klasy bonitacyjnej, czyli mało urodzajne i z tej przyczyny często wykorzystywane pod gospodarkę leśną. Duże ich połacie zalegają na południowy - wschód od Widawy (Rosin, 1977, s.17).

Nad brzegami większych rzek regionu występują mady piaszczyste. Dotyczy to szczególnie dolin Widawki i Warty. Gleby te wytworzyły się z osadów rzecznych podczas wiosennych i letnich wylewów oraz z namulów deluwialnych potoków powstających w czasie ulewnych deszczów. Ich jakość w głównej mierze zależy od jakości wody i typu gleby, przez jaką przepływa rzeka. Spośród gleb madowych łatwe w uprawie są mady lekkie. Mady średnie i ciężkie, przeważnie zalegające doliny rzeczne, wytworzone z drobnych zawiesin osadzanych w zagłębieniach i kotlinkach, są nieurodajne i nie nadające się pod uprawy rolne przed przeprowadzeniem prac melioracyjnych. Najczęściej używa się ich jako łąki i pastwiska okresowo zalewane przez wylewy. Mimo, że gleby te są dobrymi stanowiskami dla lasów liściastych, rzadko się je zalesia. Pożądane efekty przynosi również uprawa wikliny, ale jest to raczej marginalny zakres działalności agrarnej. Mady o niezbyt wysokim poziomie wód gruntowych, zabezpieczone przed wylewami, co wymaga przemyślanych i kosztownych działań, mogą być z powodzeniem zajmowane przez sady owocowe. Dotyczy to wyłącznie gleb lekkich. Użyteczność madów, 7% (ciężkich i średnich kończy się w zasadzie na roli pastwisk i łąk, przy czym są w tym względzie bardzo wydajne.

Na szeroko rozciągniętych połaciach dolin Niecieczy i Krasówki występują gleby mułowo - bagienne i torfowe. Ich użyteczność dla kultur rolnych jest wąska, a używanie ich pod uprawy łatwo kończy się degradacją gleby. Są to przeważnie gleby łąkowe IV, a często i

V klasy, wymagające przeprowadzenia prac melioracyjnych. W naturalnych warunkach bywają porośnięte lasem olchowym lub olchowo - jesionowym.

Podsumowując opis stanu gleb zalegających Kotlinę Szczercowską stwierdzić należy, że w dużej mierze ich nieużyteczność lub użyteczność jedynie częściowa spowodowana jest warunkami tamże panującymi. Wysoki stan wód gruntowych, bagna, nie pozwalają na odpowiednie do potrzeb wykorzystanie ziemi, a przeprowadzone w ostatnich latach prace mające na celu usunięcie wód gruntowych tylko pogorszyły sytuację. Na pozostałych obszarach Kotliny dominują gleby bielcowe piaszczyste, przeważnie V, a zdarza się, że i VI klasy, co prawie dyskwalifikuje je jako gleby predysponowane do jakiegokolwiek uprawy rolnej. Kluczowym dla omawianego problemu jest pytanie - na ile stan obecny zgodny jest ze stanem mającym miejsce w przeszłości. Z pewnością przed wiekiem lub dwoma, a więc w czasie chronologicznie odpowiadającym problematyce niniejszej pracy nie był on odbiegający od teraźniejszego. Nie występował wówczas np. zanik wód gruntowych spowodowany w dzisiejszych czasach pracami przemysłowymi. Wcześniej, w czasach starożytnych i średniowiecznych teren był w większym stopniu nawodniony, a poziom wód powierzchniowych był wyższy. Wskazują na to między innymi badania archeologiczne¹². Sąsiednie ziemie Wyżyny Wieluńskiej, Niecki Sieradzkiej, Wysoczyzny Bełchatowskiej składają się z gleb podobnych kategorii. Nawet ich procentowy podział niewiele się różni od tego, jaki panuje na obszarach Kotliny Szczercowskiej. Głównym czynnikiem powodującym, że ziemie te są lepsze, jest to, że w materii tworzącej ich podłoże znajdują się skały wapienne (okolice Działoszyna są chyba głównym ośrodkiem wydobycia kruszywa wapiennego w skali kraju). Dużo niższy poziom wód gruntowych i zawartość powyższych skał w podłożu oddala zagrożenie zakwaszenia gleb. Pokrywające wydmy Kotliny Szczercowskiej lasy iglaste (głównie sosnowe i świerkowe) w dużej mierze odpowiedzialne są za ten stan.

Bardziej przyjazne dla rolniczych populacji ziemie okolic Sieradza i Piotrkowa powodowały, że w tych właśnie rejonach skupiał się zasadniczy żywioł osadniczy. Najlepiej obrazują tę sytuację mapy pochodzące z przełomu XVIII i XIX wieku (są to pierwsze mapy ziem polskich z doskonale uchwytnymi szczegółami topograficznymi. Na mapach tych centrum Kotliny Szczercowskiej pokryte jest pierwotną puszcza z niewielkimi obszarami

---

¹² Badania archeologiczne przeprowadzone przez dr Justyna Skowrona reprezentującego Pracownię Konserwacji Zabytków w Poznaniu w 1999 roku w okolicach Chabielic na stanowisku Zabrzezie 4, gmina Rząśnia, powiat Pajęczno, województwo łódzkie, ujawniły np. istnienie osady datowanej na IX-X i XII-XIV wiek, która znajdowała się na niewielkim wzniesieniu nad brzegiem zbiornika wodnego. Obecnie teren ten jest rozległą łąką a woda gruntowa znajduje się tam na głębokości ok. 1 m; por.: Dzieduszycki W., Pelisiak A., Skowron J., Opracowanie archeologiczne badań wykopaliskowych na stanowisku 4 w Zabrzeziu, gmina Rząśnia, Poznań 2000 (maszynopis).

Ryc. 11. Lasy i łąki – dominujące elementy krajobrazu Kotliny Szczercowskiej (fot. autora).

ziemi pozbawionej lasów. W pobliżu rzadkich skupisk osadniczych w Szczercowie, Widawie, Ruścu, Krześlowie, Kielczygłowie, Woli Wydrzynnej. I tak wyróżnia się tu: „Lasy iglaste panujące, mianowicie sosnowe z jodłowymi, świerkowymi i gdzieś tam modrzewiowymi, obok tego lasy liściaste znacznej rozległości nie tylko w pomieszaniu, lecz w czystych dębowych, bukowych drzewostanach” - tak w 1827 roku w numerze pierwszym „Dziennika Nauk Leśnych i Łowieckich Sylwan” charakteryzowano lasy pogranicza województwa kaliskiego i warszawskiego (Pietrzak, 1973, s.45). Dopiero na południu, już poza pasem moren czołowych pozostawionych przez lodowiec, a będących granicą Kotliny oraz na wschodzie i zachodzie gęsty las ustępuje miejsca polom uprawnym. Tutaj też liczne nazwy miejscowości utrwalone na mapach wskazują na intensywne zaludnienie tych okolic.

Ustalenie zalesienia terenów Kotliny Szczercowskiej ma zasadnicze znaczenie dla studiów nad dziejami osadnictwa i kultury materialnej czasów nowożytnych. Porównanie map ujmujących sieć osadniczą i zalesienie (patrz: ryc. 12 i 13) wskazuje na ich odwrotnie

proporcjonalny związek¹³. Przy omówieniu lesistości terenów Kotliny Szczercowskiej i sąsiednich regionów najbardziej pomocną jest tutaj praca A.Pietrzak z 1973 roku oraz pochodzący z połowy XIX wieku opis lasów Królestwa Polskiego sporządzony przez pracownika leśnictwa i historyka Aleksandra Połujańskiego¹⁴. Rozpatrując studium A.Pietrzak zawierające mapy powstałe na podstawie analizy map czterech różnych okresów XIX i XX wieku i po przeprowadzeniu rekonstrukcji obszarów stwierdzić można, że uzyskała ona najbardziej przekonujący obraz przeszłych zmian stosunków leśnych w województwie łódzkim w granicach z przed 1975 roku.

Wykorzystanie zmieniających się granic administracyjnych nie mających odbicia w bardziej pewnych granicach naturalnych jest tutaj pewną niedogodnością. Jeżeli założymy, że Kotlina Szczercowska w znacznej części położona wówczas w obrębie powiatów bełchatowskiego, pajęczańskiego, łaskiego (patrz: ryc. 15 i 16) to możemy mniemać, że tak przedstawiały się jej warunki naturalne. Uzyskanie wiarygodnych i dokładnych danych na temat zalesienia Kotliny w odniesieniu do czasów przed XIX wiekiem jest raczej niemożliwe. Należy uznać, że tereny te były zapewne bardziej zalesione niż w przypadku okresu, do którego odnoszą się zamieszczone niżej dane¹⁵. Jak wspomina A.Pietrzak powierzchnia lasów powiatu bełchatowskiego w granicach sprzed 1975 roku w 1802 roku liczyła 53,2%, pajęczańskiego 26,1%, sieradzkiego 32,3%, piotrkowskiego 38%, a średnie zalesienie powierzchni całego województwa łódzkiego wynosiło 32,1% (patrz aneks nr 2). Analizując powyższe dane trudno jest na ich podstawie rekonstruować zalesienie samej Kotliny. Przed 1975 rokiem jej obszar podzielony między kilka powiatów nie został opracowany statystycznie.

Pozostaje więc uznać, że obszar Kotliny uwieczniony na mapie charakteryzuje się dużą powierzchnią lasów w stosunku do innych terenów. Dlatego też zawyżał on statystykę zalesienia powiatów w skład których wchodził. Analizując więc ową sytuację można stwierdzić, że samo centrum Kotliny które stanowił Szczerców w promieniu około 10 km

---

¹³ Zwracają na to uwagę historycy i archeologowie badający dzieje regionu sieradzkiego; por. (Kajzer L., Augustyniak J., 1986, s.9; Zajączkowski S, 1966, s.11).

¹⁴ Połujański A., *Opisanie lasów Królestwa Polskiego i gubernii zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym*, t.I, Warszawa 1854; Aleksander Połujański, pseudonim L.Wszędobyłski (1814-1866), leśnik i historyk amator; PSB, t.XXVII, s.373.

¹⁵ Znamienny jest opis podróżującego przez Polskę w 1784 roku Johanna Georga Forstera. Wjeżdżając od Piotrkowa na ziemię Kotliny Szczercowskiej pisze: „Odtąd droga stawała się coraz bardziej piaszczysta i zła tak, że o ile poprzednie dwumilowe odległości między stacjami przebywałem w ciągu jednej godziny, teraz musiałem zużyć dwie i pół na przebycie tej samej przestrzeni, a stamtąd do Widawy. Przy końcu droga wiodła przez las i była bardzo piaszczysta” (Zawadzki W., 1963, s.103). W takim tonie opisuje ten obszar Friedrich Schulz: „...ku końcowi stacji znowu lasy, ale więcej liściaste, grunt niski i mokry. [...] Musiałem te stacje przespać, aby się jednostajnością nie nudzić.” (Zawadzki W., s.670)

zalesione było w około 70%. Pod tym względem obszar ów przoduje w porównaniu do sąsiednich krain. Tak więc ze wszystkich powiatów województwa łódzkiego najbardziej zalesiony był powiat bełchatowski pokryty lasami na 53,2% powierzchni, przy średniej dla województwa wynoszącej 32,1%. W granicach tego powiatu leżała najmniej zasiedlona część Kotliny Szczercowskiej. Tereny Kotliny pokryte lasami iglastymi na wydmach, a mieszaniną olch, jesionów, osik, wierzby, do wybuchu intensywnej akcji trzebieży lasów w XIX wieku zachowały swój pierwotny układ. Można mniemać, że ziemie te w przeszłości nie były miejscem systematycznej akcji osadniczej. W tym przypadku ograniczano się jedynie do zajmowania enklaw ściśle położonych pomiędzy lasami. Obszarów tych, jak wynika z analizy osadnictwa, przynajmniej do czasów nagłego wzrostu demograficznego w połowie XIX wieku nie poszerzano. Mało urodzajne i podmokłe ziemie tu zalegające nie były tak atrakcyjne, niż chociażby leżące kilkanaście kilometrów na południe okolice Pajęcza. Osadnictwo tego regionu w dużej części miało charakter krótkotrwały. Dowodzą tego spisy zaginionych lub zanikających miejscowości w rejestrze sporządzonym przez A.Pawińskiego na podstawie ksiąg podatkowych z XVI wieku (Pawiński, Źródła Dziejowe, Wielkopolska II, 1883). Interesujące są dane dotyczące ustalania zbieżności położenia i nazewnictwa miejscowości korelowane z ustalonymi przez archeologów (Mazurowski, 1984). Oni to w czasie badań powierzchniowych odkryli wiele punktów osadniczych dotąd nie uwzględnionych przez historyków. Wydaje się też, że bujne lasy i nieprzychylnie człowiekowi gleby dorzecza Widawki były w minionych wiekach doskonałym miejscem dla osadnictwa luźnego. Zbiegostwo chłopów unikających obciążeń feudalnych jest faktem znanym¹⁶. Warunki naturalne panujące w tym czasie w Kotlinie były doskonałe dla tego typu osadnictwa.

W następnych czasach, w XIX wieku zalesienie powiatów byłego woj. łódzkiego systematycznie spada. Na podstawie Topograficznej Karty Królestwa Polskiego z lat trzydziestych XIX wieku, A.Pietrzak ustaliła, że było ono zalesione już tylko w 25,1% powierzchni (przy 32,1% w 1802 roku). Opisane wyżej powiaty również odpowiednio traciły po kilka procent ogólnej powierzchni lasów. Najbardziej w poprzednim okresie zalesiony powiat bełchatowski z 53,2% lasów osiągnął poziom 44,8%. W liczbach bezwzględnych oznacza to ubytek 6.190 ha na przestrzeni około trzydziestu lat (patrz aneks nr 2). Słabo

---

¹⁶ Wspomnieć tu można np. uwagi: B.Baranowskiego o sytuacji Sieradzkiego: „Późniejszy niż na innych obszarach, lecz bardzo silny rozwój gospodarki folwarczno pańszczyźnianej, jaki nastąpił w Sieradzkim na przełomie XVI i XVII stulecia, odegrał rolę wyraźnie regresywną. Następstwem zwiększenia się folwarków oraz wzmożonego ucisku chłopów stało się masowe zbiegostwo i zmniejszanie się liczby ludności.”(Baranowski, *Stosunki...* 1977, s.106). Porównaj również: tenże, *Ludzie luźni w południowo - wschodniej Wielkopolsce...*, s. 259.

zalesiony powiat pajęczański posiadał w tym okresie 22,2% powierzchni zajętej przez lasy, piotrkowski 28,1%, łaski 29,9%. Jednak dopiero następne lata, a szczególnie czas I wojny światowej spowodowały totalne wyniszczenie tutejszych lasów. Na podstawie map sporządzonych przez Sztab Główny Wojska Polskiego w latach 1929 -1938 - A.Pietrzak ustaliła, że województwo łódzkie zalesione było jedynie na 11,3% swojej powierzchni. W powiecie bełchatowskim pozostało tylko 12.400 ha lasów. W przeciągu ponad pięćdziesięciu lat wykarczowano tam ponad 30.000 ha, co spowodowało zupełną zmianę krajobrazu znanego do tej pory z obfitości lasów. Wiek XX był okresem charakteryzującym się chęcią zapanowania nad prowadzącą do katastrofy ekologicznej niekontrolowaną działalnością człowieka. Po ekstremalnym ubytku powierzchni lasów na przełomie XIX i XX wieku, w drugiej połowie stulecia systematycznie starano się uzupełniać straty. Według mapy P.P.W.K. z 1964 roku województwo łódzkie zalesione było na 18,5% powierzchni. Oznacza to w porównaniu do lat 20-tych rekultywację 112.509 ha lasu. Mimo tego tereny, które wchodziły przed 1975 rokiem w skład województwa łódzkiego pozostają najsłabiej zalesionym rejonem kraju. Powiat bełchatowski wraz z leżącą w większości w jego granicach Kotliną Szczercowską zalesiony był w około 31%.

Kotlina Szczercowska pozostaje zalesiona na sporej powierzchni. Lasy te w centralnej części Kotliny grupują się na wschodnim brzegu Widawki, gdzie zalesienie jest zwarte oraz wzdłuż Krasówki ze szczególnym uwzględnieniem jej prawego (wschodniego) brzegu (patrz aneks nr 3 – ryc. 13 - Mazurowski R., 1984). Okolice rzeki Nieciecz poza niewielkimi skrawkami pozbawione zostały pierwotnej szaty roślinnej, ale zachodnia strona interesującego nas obszaru posiadała dużo bardziej rozwiniętą sieć osadniczą, co widoczne jest również na mapach z XIX wieku, na których po zachodniej stronie Kotliny w pobliżu Ruśca, Kiełczygłowa, Woli Więzowej, Białej zaznaczone ciemną barwą lasy sąsiadują z rozległymi obszarami pól uprawnych otaczających punkty osadnicze. Lasy te to głównie wspomniane już bagienne olsy i łągi i zajmujące piaszczyste wydmy lasy iglaste z przewagą sosny. W najbliższym sąsiedztwie dorzecza Widawki największymi terenami bezleśnymi są obszary na zachód od Warty i północno zachodnia część Wysoczyzny Piotrkowskiej. Od wczesnego średniowiecza były to tereny gęsto zaludnione (Zajączkowski S., 1966, ss.12-70).

Rzeki i inne zbiorniki wodne Kotliny Szczercowskiej komponują się z charakterem tego mezoregionu geograficznego. Wszystkie rzeki to niewielkie ciek wodne płynące przez podmokłe tereny. Główne z nich to: Widawka i Krasówka wypływające ze wzgórz Wysoczyzny Bełchatowskiej, gdzie znajduje się granica działu wód między Wartą i Pilicą. Najdłuższa z nich Widawka liczy ok. 60 km długości. Przecina ona Kotlinę Szczercowską z

południowego wschodu na północny zachód i przyjmuje do siebie lewobrzeżne dopływy: Nieciecz, Krasówkę - największe po niej rzeki obszaru i Zabłocie oraz prawobrzeżne Ścichawkę, Pilsię. Ponadto sieć hydrograficzną Kotliny tworzą bezimienne strumienie i stawy szczególnie łatwe w utrzymaniu w okolicy o wysokim (przynajmniej w przeszłości) poziomie wód gruntowych. Wszystkie rzeki przyjmują ogólny kierunek spływu identyczny z Widawką, która kilka kilometrów po minięciu Widawy łączy się z Wartą. Niewielka głębokość i szerokość tych rzek (co w wypadku niektórych z nich jest nazwą ponad miarę) wyklucza jakkolwiek, poza młynarstwem i hodowlą ryb w stawach, działalność gospodarczą. Brak spławności rzek Kotliny blokował rozwój transportu wodnego, który mógł się stać bodźcem do produkcji rolnej na terenach przyległych do rzek oraz mającej nasilenie w XIX wieku akcji karczowania i spławiania drzew. Wydaje się, że m.in. dzięki charakterowi swej sieci rzek i strumieni obszary Kotliny Szczercowskiej pozostały zacofane w stosunku do regionów rozwijających się gospodarczo. Brak było tutaj bowiem uwarunkowań umożliwiających progres gospodarczy.

Ponadto nie występowały tu większe (w sensie przydatności do eksploatacji) zasoby naturalne. To również wpłynęło na małą dynamikę gospodarczą tego obszaru. Nie wykształcono tu takiej działalności gospodarczej, która posiadałaby znaczenie przynajmniej w sensie lokalnym. Dopiero połowa XX wieku przyniosła odkrycie wspomnianych powyżej złóż węgla brunatnego. Decyzja o ich eksploatacji spowoduje jednak niemalże całkowity zanik krajobrazu naturalnego. Dodać można, że w przeszłości wykorzystywano niewielkie złoża rudy żelaznej, z której wyrabiano surówkę w lokalnych fryszerkach (Pstrokoński, 1836). Mieściły się one w kilku osadach, a o ich istnieniu świadczą nazwy typu Kuźnica, Ruda, Kruszyna. Ich istnienie zweryfikowane zostało powierzchniowymi badaniami archeologicznymi (patrz: ryc. 25 - Nazwy gospodarcze; na podst.: Mazurowski, II, 1984). Prócz przemysłu metalurgicznego, o niewielkim znaczeniu gospodarczym, ludność okolic Szczercowa wykorzystywała zalegające tu pokłady piasków i gliny oraz drewno z wyrębu lasów. Na przełomie średniowiecza i okresu nowożytnego powstawały niewielkie huty, w których produkowano szkło¹⁷. W XIX wieku, w czasie gwałtownego rozwoju przemysłu na terenie Kotliny Szczercowskiej działały cegielnie np. założone na przełomie XIX i XX wieku (w Dworszowicach Kościelnych, w Suchowoli i in.). Wspomnieć należy, że ludność wiejska tego regionu trudniła się także garncarstwem¹⁸. W każdym większym majątku leżącym w

---

¹⁷ Istnienie takich punktów ujawniły prowadzone w latach 80-tych i 90-tych XX wieku powierzchniowe badania archeologiczne.

¹⁸ Patrz: *Szczerców. Przemysł garncarski*, „Tydzień Piotrkowski”, 1896, nr 47.

obrębnie Kotliny Szczercowskiej zakładano tartaki wykorzystujące miejscowy surowiec. Nieliczne zasoby naturalne wykorzystywane przez miejscową ludność nie nadawały regionowi jakiegoś szczególnego charakteru. Procesy gospodarcze, które miały wpływ na powstawanie tartaków, cegielni, hut, zachodziły na obszarze całej, tzw. Polski Środkowej.

Osadniczo - gospodarcza charakterystyka Kotliny Szczercowskiej byłaby niepełna bez wspomnienia, że przez jej to obszary przebiegało kilka ważnych szlaków komunikacyjnych. Można jedynie domniemywać, iż powstały one w wczesnym średniowieczu. W literaturze przedmiotu przyjęto, że już w średniowieczu poprzez Wolbórz, Piotrków, Szczerców, Wieluń kontaktowały z ośrodkami śląskimi miasta Mazowsza (Weymann, 1953, s. 244). Południowym obrzeżem Kotliny Szczercowskiej przynajmniej od połowy XIV wieku przebiegał bardzo ważny trakt łączący Śląsk, Polskę centralną i Ruś. Jego istnienie potwierdzone jest przez dokumenty wydane przez kancelarię Kazimierza Wielkiego. Biegł on z Hrubieszowa przez Lublin, Opoczno, Radomsko, Brzeźnicę, Wieluń. Droga tą kupcy śląscy podążali na jarmarki lubelskie, a z ziem ruskich pędzono w kierunku Śląska stada była (Weymann, 1938, s.115). Przynajmniej od końca XIV wieku datuje się również istnienie szlaku przebiegającego przez Sieradz, Burzenin, Szczerców, Radomsko, a łączącego Szczecin i Poznań z Krakowem. Jego duże znaczenie polegało przede wszystkim na roli administracyjnej, bowiem kontakty gospodarcze między dzielnicą wielkopolską a małopolską były dosyć ograniczone. Prawdopodobnie przez lasy Kotliny Szczercowskiej wiodła ważna dla życia gospodarczego późno piastowskiej Polski droga toruńska, łącząca ów ośrodek z krakowską stolicą. Dzięki tym szlakom mogły powstać w dorzeczu Widawki miasta, takie jak: Szczerców czy Widawa. Nie mając dużego oparcia gospodarczego w okolicznych osadach w dużej mierze istniały dzięki korzyściom wynikającym z obsługi podróżnych (kupców) korzystających z traktów¹⁹. W następnych stuleciach sieć komunikacyjna nie podlegała istotnym zmianom. Pod wpływem zachodzących przemian gospodarczych zmieniał się tylko znaczenie poszczególnych szlaków. W XVIII wieku przez Szczerców i Widawę biegł szlak poczty królewskiej (Zawadzki, II, s.103, 670). Od początku XIX wieku sieć drożną Kotliny Szczercowskiej można dokładnie odtworzyć. Pochodzące z XIX wieku mapy wiernie oddają jej stan (np. mapy: Gilly'ego i Topograficzna Karta...). Ujawniają one

---

¹⁹ W Szczercowie pod koniec XIV wieku od wozu załadowanego towarem pobierano 1/2 grosza, od bydła i trzody 2 denary. Myto to zwane „*przečne czło*” stanowiło uposażenie kościoła w Szczercowie. W samym Szczercowie pobierano myto na dwóch komorach. Jedna istniała przy drodze krakowsko- wielkopolskiej, druga natomiast przy drodze mazowiecko - wrocławskiej. Ta ostatnia była wyłączną własnością kościoła, podczas gdy z pierwszej proboszcz tego kościoła pobierał jedynie dziesięcinę. Podobna sytuacja była w sąsiedniej Widawie i Burzeninie; na podstawie *Matriculum Regnum Poloniae* za: Weymann, 1938, s.126-134.

sieć dróg o lokalnym jedynie znaczeniu, łączącą poszczególne wsie i folwarki. Równie ważne dla lokalnych stosunków były szlaki łączące poszczególne miejscowości z głównymi ośrodkami regionu. O randze poszczególnych szlaków można wnioskować analizując sieć przydrożnych karczem. Jak wiadomo były to obiekty, których istnienie zależne było od liczby odwiedzających je gości. Zwykle egzystowały one we wsiach, folwarkach lub przy drogach, a więc tam, gdzie gromadziły się skupiska ludzkie. Analizując wspomniane mapy można określić miejsca istnienia owych karczem. Na podstawie przeprowadzonych studiów nad mapami z początków XIX wieku, z dużą dozą prawdopodobieństwa można założyć, że zaznaczone na nich szlaki komunikacyjne istniały już dużo wcześniej. Trakty biegnące przez Widawę - Szczerców - Bełchatów, Szczerców - Brzeźnicę są z pewnością pozostałością połączeń średniowiecznych. Właśnie przy nich usytuowane były karczmy np. w Grabku, Skąpej, Reklach, Dworszowicach Pakoszowych, Restarzewie, na płn. od Widawy. Może to też poświadczać, iż obsługiwały one ówczesnych podróżnych. Na podstawie analizy map trudno było sporządzić klasyfikację znaczenia tych połączeń, gdyż nawet ówczesne ogólnokrajowe trakty niełatwo zrekonstruować, a nawet opisany powyżej „szlak wołowy” przebiegający przez Radomsko - Brzeźnicę w kierunku Wielunia jest prawie nieuchwytny. W porównaniu do map współczesnych wiele z tych dróg straciło już swoje znaczenie, inne zaś nadal funkcjonują.

Jak wspomniano, rzeki płynące przez Kotlinę Szczercowską nie mogły być wykorzystywane w zakresie spławu. Spośród najbliższych rzek warunki takie spełniała jedynie Warta i Ner, i to jedynie w okresie tzw. wielkiej wody. Spływ tymi rzekami utrudniany był ponadto przez położone nad nimi młyny (Połujański, I, s.167). Sytuacja ta opóźniała rozwój gospodarczy regionu. Tani wywóz zboża na odległe rynki zbytu był bowiem utrudniony. Od roku 1775 sytuacja gospodarcza folwarków Kotliny Szczercowskiej mogła się radykalnie zmienić. Powstał bowiem pomysł budowy połączenia wodnego między Wartą a Pilicą. Architekt Nax sporządził wtedy plany połączenia i uspławienia tych rzek poprzez Widawkę bez zaangażowania dużych nakładów. Niestety plan ów, tak radykalnie mogący zmienić życie gospodarcze tego peryferyjnego regionu nie wszedł nigdy w życie²⁰. Z kolei w roku 1781 do Szczercowa z rozkazu królewskiego zjechała Komisja Boni Ordinis Województwa Sieradzkiego, która przedłożyła w swym protokole plan aktywizacji miasta i regionu m.in. przez budowę manufaktury tkackiej. Ten plan również nie wszedł w życie na

---

²⁰ Hubert L., Pamiętniki historyczne, t.II, Warszawa 1861, s.294.

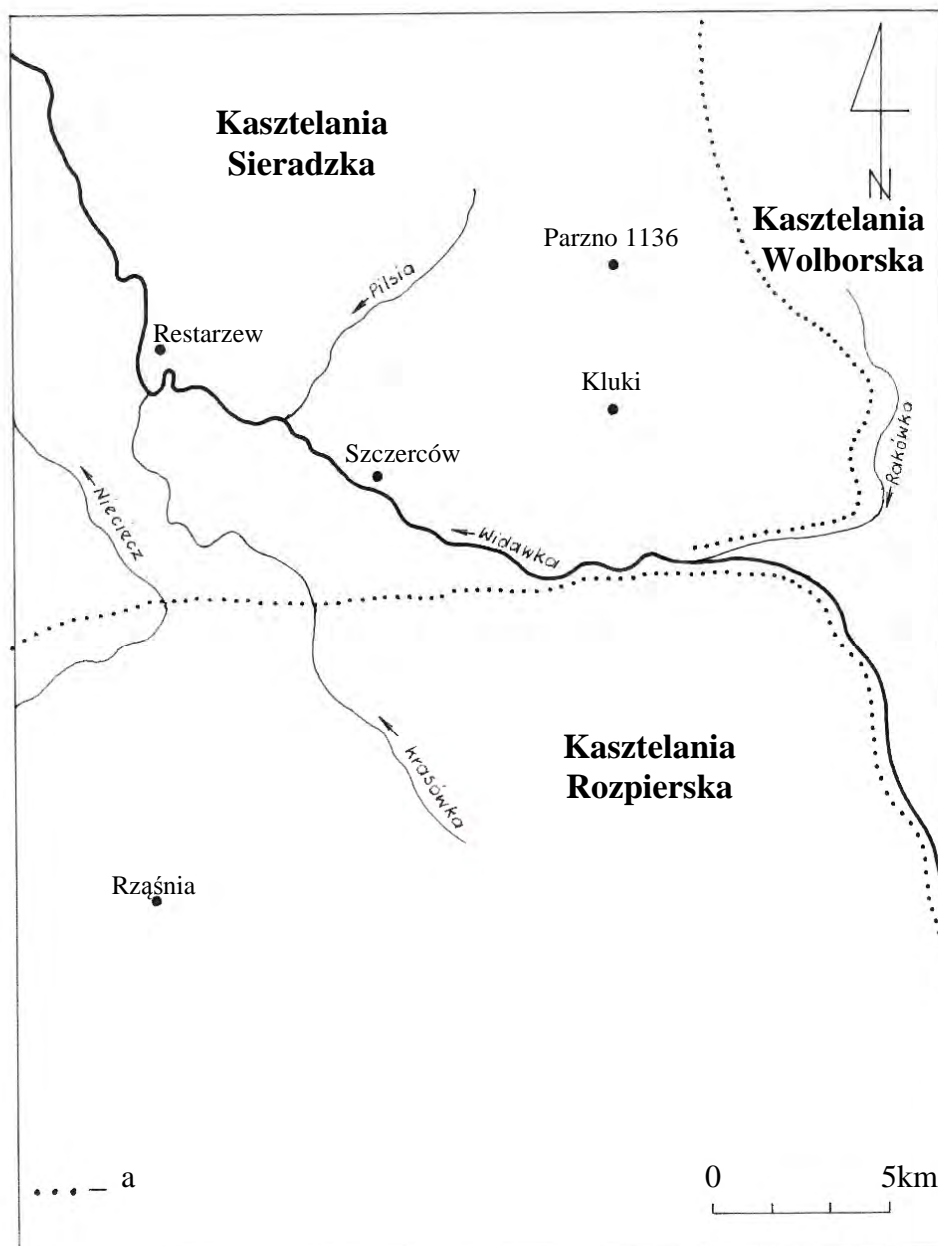
skutek wydarzeń politycznych w kraju²¹. Wpływ na poprawę tej sytuacji mógł mieć widoczny od połowy XIX wieku rozwój kolejnictwa, gdyż miejscowości położone w pobliżu stacji kolejowych miały dużo szersze rynki zbytu swoich towarów. Dodać można, że kolej warszawsko - wiedeńska, pierwsza tego typu inwestycja w Królestwie Polskim przebiegała w odległości od kilku do kilkunastu kilometrów na wschód od miejscowości położonych w Kotlinie Szczercowskiej (stacja w Kamieńsku). W dwudziestoleciu międzywojennym wybudowano linię kolejową łączącą przemysłowy Śląsk z nadbałtyckimi portami. Trasa „magistrali węglowej” przebiegała przez centrum omawianego obszaru. Biegła przez okolice Kielczygłowa, Ruśca i Widawy, gdzie znajdowały się stacje. Oceniając warunki komunikacyjne Kotliny Szczercowskiej nie należy jednak przeceniać ich znaczenia. Wprawdzie przez te tereny biegły trakty lądowe, w pobliżu płynęła jedna z większych rzek kraju, to w porównaniu do sąsiednich terenów przedstawiały się one dość skromnie.

Opisane wyżej warunki fizjograficzne miały istotny wpływ na historię Kotliny Szczercowskiej. Wciśnięta między wzgórza i wysoczyzny, oddzielona od Sieradza i w dalszym znaczeniu Wielkopolski Wartą, od początku istnienia zyskała pojmowane w różnych aspektach peryferyjne znaczenie. Jest to obszar, który nie sposób przypisać do historycznie utrwalonych dzielnic Polski. Granice Małopolski kończą się na północnej granicy występowania wapiennych skał Wyżyny Wieluńskiej i Wzgórz Radomszczańskich²². Wątpliwości historyków, co do konkretnego zakwalifikowania ziem położonych nad Widawką zostały wyżej wspomniane. Położone na północy Mazowsze oddzielone było od Sieradzkiego Ziemią Łęczycką, która w średniowieczu graniczyła z Ziemią Sieradzką wzdłuż rzek Ner, Wolbórka i Pilica. O podziałach administracyjnych ziem późniejszego Sieradzkiego we wczesnym średniowieczu czy czasach przedpaństwowych można tylko snuć hipotezy. Pewne poszlaki archeologiczne wskazują, że Sieradzkie z grodem centralnym w Sieradzu musiało wykształtować się w okresie przed ukształtowaniem się państwa polskiego, jednak jego rola jest niejasna. Odrębność administracyjna utrwaliła się w XIII wieku, kiedy egzystowało Księstwo Sieradzkie. Powstało ono w wyniku buntu Leszka Czarnego i Siemomysła przeciw Kazimierzowi Kondratowicowi. Leszek Czarny otrzymał wtedy

²¹ Akta Rady przy boku J.K. Mości Nieustającej. Departament Policji. Komisja Boni Ordinis. Na podstawie: Mirowski W., *Przemiany społeczne w małym mieście a procesy migracyjne*, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 55.

²² Na terenie dawnego województwa sieradzkiego znaleźć można wpływy językowe zarówno wielkopolskie, małopolskie, jak i mazowieckie. Niektórzy językoznawcy utrzymują, że Sieradzkie w czasach wczesnego średniowiecza należało do małopolskiej grupy językowej. Wyrazicielami tego poglądu byli K.Nitsch, a później Z.Stieber, *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego*, Kraków 1933. Inni językoznawcy dowodzą, że Sieradzkie znajdowało się pod wpływem wielkopolskiej grupy językowej, np. Kamińska M., *Gwary Polski centralnej*, Wrocław i in. 1968.

Ryc. 14. Granice kasztelanii na terenie Kotliny Szczercowskiej w XIII- XIV wieku (granice przypuszczalne) - według: Szkice z dziejów Sieradzkiego, pod red. Józefa Śmiałowskiego, Łódź 1977.
a- granice kasztelanii

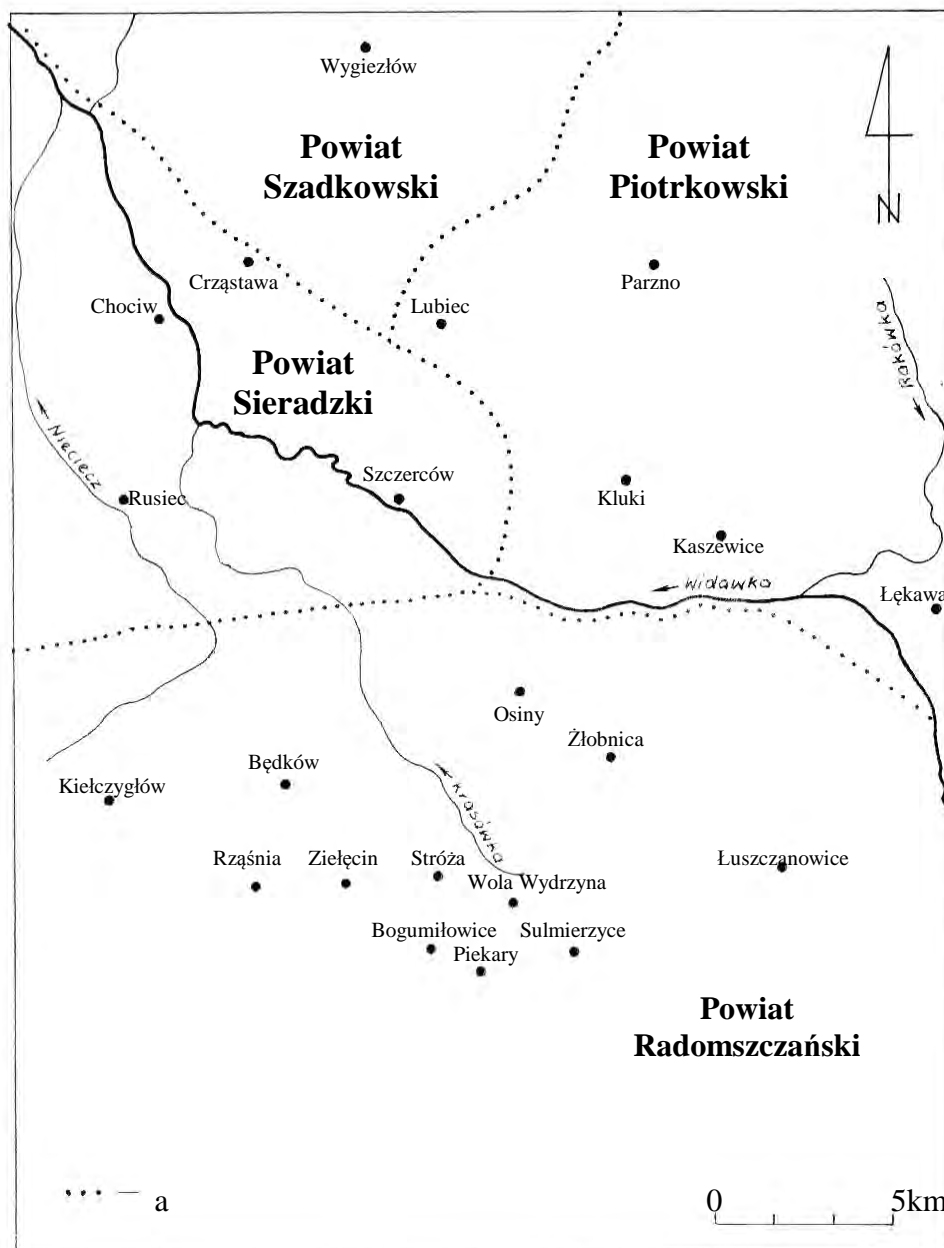
(1263-1264) południowo zachodnią część „wielkiego” Księstwa Łęczyckiego. Z ziem tworzących owo księstwo powstało później województwo, które w ogólnych granicach

przetrwało do 1793 roku. Tworzyły ją kasztelania sieradzka, rozpierska, spicymierska i skrawki wolborskiej. Jeszcze wcześniej, w roku 1239 od księstwa łęczyckiego oddzieliły się trzy kasztelanie zapilickie. Weszły one w skład Sandomierskiego. Możliwe więc, że Sieradzkie jako odrębny twór polityczny wyodrębniło się dopiero w II połowie XIII wieku, co stało się w efekcie rozgrywek wśród Piastów, a nie w wyniku potrzeb i ewolucji stosunków gospodarczych. Wielką przeszkodą w integracji tych ziem było ich rozdzielenie między dorzecza Warty i Pilicy, czyli na dwa odrębne działy wodne, co wykluczało harmonię gospodarczą. Sieradzkie zwane też czasami „Ziemią Nadwarciańską” rozwijało się według innych cykli niż ziemie wschodnie tego Księstwa. Na tych ostatnich najważniejszymi grodami były Rozprza i Wolbórz, lecz od XIV-XV wieku znaczeniem przewyższył je Piotrków. W nim to bowiem od 1578 roku miał siedzibę Trybunał Koronny. Ośrodek ten w XVI wieku zyskał wielkie znaczenie w skali całego państwa polsko-litewskiego, zdecydowanie dystansując stolicę województwa - Sieradz (Baranowski, 1977, s.25). Pomiędzy owymi dwoma, niemalże niezależnie rozwijającymi się ośrodkami znajdowały się nieprzebyte puszcze, bagna i niespławne ciek Kotliny Szczercowskiej. Ówczesnie nie wykazywano zainteresowania tym mało przyjaznym gospodarce warunkom. Stan ten trwał przez całe wieki. Osady znajdujące się na obszarach Kotliny od czasów wykształcenia się kasztelani zaliczane były do rozległej kasztelani sieradzkiej (ryc. 14). W XV wieku dokonał się podział województw na powiaty, będące pierwotnie okręgami sądowymi. Okolice Szczercowa, Widawy i Restarzewa znalazły się w granicach powiatu sieradzkiego, a ziemie położone na południowy wschód od tychże weszły w skład powiatu radomszczańskiego. Od strony wschodniej skrawki Kotliny Szczercowskiej zaliczane były do powiatu piotrkowskiego (Stebelski, 1929, 5-10; ryc. 15). Owo rozdarcie dobitnie wykazuje nikłe znaczenie i brak spójności gospodarczej regionu. W XVIII wieku osady takie jak Pajęczno, Grocholice, Bełchatów ciążyły raczej w stronę Piotrkowa, stanowiącego najbardziej dynamiczny ośrodek miejski regionu. Liczba ludności miasta wynosząca pod koniec XVIII wieku około 5.000 osób stanowiła, iż miasto to zajmowało siódme miejsce w tym zakresie w Koronie. Słaby stan gospodarczy wspomnianych trzech osad wykluczał jednak odgrywanie przez nie poważniejszej roli.

Od 1793 roku obszary Rzeczypospolitej położone na zachód od Pilicy weszły w skład Królestwa Pruskiego. Prusacy włączyli zagarnięte tereny we własne ramy administracyjne. Ziemie łęczycką i sieradzką połączono wówczas w jeden departament²³. Od 1796 roku obszar

---

²³ Departament utworzony z ziem sieradzkiej i łęczyckiej do 1795 roku nosił nazwę łęczyckiego, w 1795 roku piotrkowskiego. W 1796 roku departament piotrkowski został zlikwidowany, a jego obszar podzielony

Ryc. 15. Podział administracyjny Kotliny Szczercowskiej w XVII- XVIII wieku (według: Bandurka M., Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa Łódzkiego w XIX i XX wieku, Łódź 1995).
a- granice powiatów

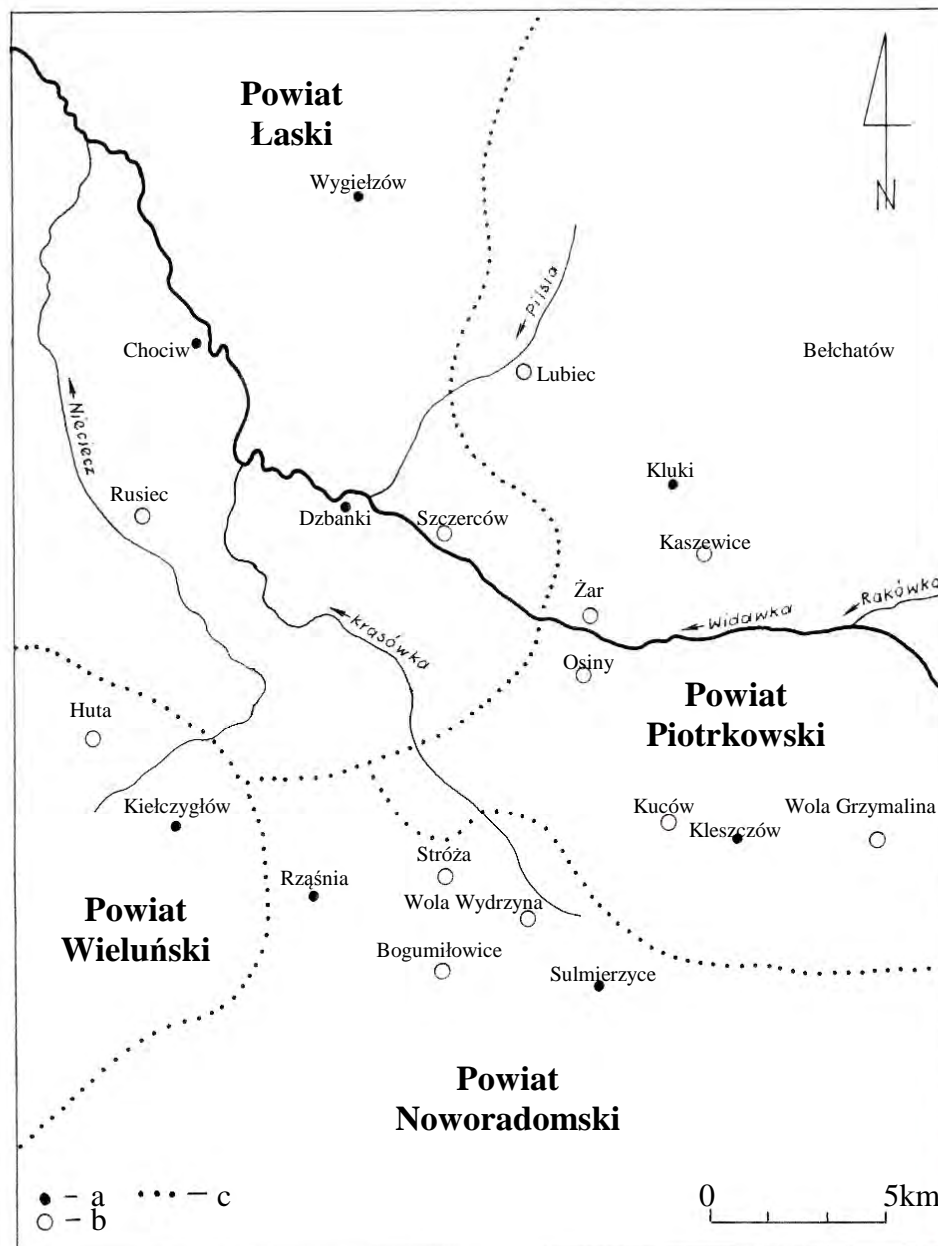
między departament warszawski i kaliski. W skład departamentu kaliskiego wchodziły powiaty: kaliski, koniński, piotrkowski, radomszczański, sieradzki, warszawski i wieluński (Stebelski, s.19-21).

Kotliny Szczercowskiej wszedł w skład departamentu kaliskiego, dzieląc się na powiaty: sieradzki, piotrkowski i radomszczański. Granice owych powiatów nie różniły się zbytnio od powiatów przed 1793 rokiem. Zachowane również zostało wspomniane powyżej rozczłonkowanie badanego obszaru pomiędzy najbliższe ośrodki administracyjne. Rząd pruski wprowadził ponadto niezależną organizację miast. Szczerców i Widawa weszły w skład inspekcji sieradzkiej, a leżące w sąsiedztwie Kotliny Szczercowskiej Bełchatów, Pajęczno, Grocholice zaliczone zostały do inspekcji piotrkowskiej. W 1807 roku na ziemiach zaboru pruskiego powstało Księstwo Warszawskie. Zmiana przynależności państwowej związana była ze zmianami administracyjnymi. Na terenie Księstwa powstało 6 departamentów złożonych z 60 powiatów (w miejsce dotychczasowych 58 powiatów administracji pruskiej). Ziemie Kotliny Szczercowskiej weszły w skład departamentu kaliskiego i podzielone zostały pomiędzy powiaty: sieradzki, piotrkowski i radomszczański²⁴. Ich granice pozostały bez zmian. Prócz powiatów istniały w owym czasie niższe jednostki administracji terenowej. W czasach Księstwa Warszawskiego były to gminy wiejskie lub miejskie. Po dwudziestu latach zamętu administracyjnego, od 1815 roku omawiane ziemie wchodziły w skład Królestwa Polskiego, które z kolei przejęło rosyjskie wzory administracyjne, choć w wyniku przychylniej Polakom polityki Aleksandra I w latach 1815-1837 powrócono do utrwalonego w tradycji podziału na województwa. Utworzono osiem województw, a każde z nich podzielone zostało na obwody - te składały się z dwóch przeważnie powiatów²⁵. Kotlina Szczercowska zaliczona została do województwa kaliskiego i podzielona pomiędzy obwody: piotrkowski (powiaty piotrkowski i radomszczański) i sieradzki (powiat sieradzki). W marcu 1837 roku w wyniku represji popowstaniowych województwa przemieniono na gubernie. W październiku 1842 roku obwody zamieniono na powiaty, a te ostatnie na okręgi. Jednocześnie organizacja gmin wiejskich i miejskich pozostawała bez większych zmian. W 1845 roku w wyniku kolejnych zmian administracyjnych połączono gubernię kaliską i warszawską siedzibę władz ustanawiając w Warszawie. W roku 1859 rząd Królestwa Polskiego przystąpił do reformy gmin. Wedle zamierzeń gmina, najniższa jednostka administracji obejmować miała około 50 domów. Obszar jej ustalali naczelnicy powiatu a zatwierdzała Komisja Rządowa Spraw

---

²⁴ Departament kaliski złożony był z powiatów: piotrkowskiego, radomszczańskiego, sieradzkiego, szadkowskiego, warciańskiego, wieluńskiego, ostrzeszowskiego, odolanowskiego, kaliskiego, konińskiego, częstochowskiego i lelowskiego (Bandurka, s.7).

²⁵ Utworzone na mocy dekretu z dnia 16.01.1816 roku województwo kaliskie złożone było z obwodów: piotrkowskiego (powiaty piotrkowski i radomszczański), wieluńskiego (powiaty wieluński, ostrzeszowski i lelowski), sieradzkiego (powiaty sieradzki i szadkowski), kaliskiego (powiaty kaliski i warciański), konińskiego (powiaty koniński i pyzdrowski) - Bandurka, s.17; Borkiewicz A., Trzebiński W., Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815-1918, „Dokumentacja Geograficzna”, z.4, 4a, Warszawa 1956.

Ryc. 16. Podział administracyjny Kotliny Szczercowskiej w latach 1867-1914 (na podst.: Bandurka M., Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa Łódzkiego w XIX i XX wieku, Łódź 1995).
a- siedziby gmin; b- inne wsie i osady; c- granice powiatów

Wewnętrznych i Duchowych. Z omawianego obszaru w skład okręgu piotrkowskiego wchodziły gminy: Lubiec, Łęka, a w skład okręgu radomszczańskiego gminy: Biała

Szlachecka, Brudzice, Chabielice, Chorzew, Chorzenice, Dubidze, Dworszowice, Kielczygłów, Kobile Wielkie, Łęskisko, Osiny, Pajęczno, Rząśnia, Stróża, Sulmierzyce, Wiewiec, Wola Wydrzyna, Zamoście. Północno - zachodni obszar Kotliny Szczercowskiej podlegał jurysdykcji okręgu sieradzkiego (Bandurka, s.32). Rusyfikacyjna polityka zaprowadzona przez petersburskie władze po upadku powstania styczniowego spowodowała kolejne zmiany władz Królestwa jak i jego podziału administracyjnego. Ukazem z dnia 31 grudnia 1866 roku w miejsce dotychczasowych pięciu guberni powołano dziesięć. W południowo - zachodniej części Królestwa Polskiego powstały gubernie kaliska i piotrkowska. Nowopowstała gubernia piotrkowska wedle zamierzeń władz rosyjskich objąć miała trasę powstałej kolei warszawsko- wiedeńskiej oraz w jednej jednostce administracyjnej zebrać najbardziej uprzemysłowione w państwie tereny²⁶. Z tej przyczyny włączono do nowej guberni region łódzki i zupełnie dotychczas niezwiązane z Piotrkowem Będzin i Częstochowę. Zasada ta z pewnością nie dotyczyła gmin leżących na terenie Kotliny Szczercowskiej. Mimo tego, że nie posiadały żadnych poważnych ośrodków przemysłowych, wszystkie weszły w skład przemysłowej w zamierzeniu guberni (ryc. 16). Jednocześnie przeprowadzono akcję degradacji dotychczasowych miast²⁷ oraz zmianę siedzib władz gminnych. Instytucje te zamiast zachować w tradycyjnych ośrodkach, od lat odgrywających tę rolę przeniesiono do zupełnie nowych miejscowości (np. Dąbrowa Rusiecka, Dzbanki). Utworzono wówczas nowy, sztuczny porządek administracyjny. Wtedy to też miasta takie jak: Szczerców, Pajęczno, Grocholice (które nigdy naprawdę nimi nie były) zostały pozbawione tego miana. Charakteryzowane ziemie podzielone zostały pomiędzy powiaty łaski i piotrkowski, noworadomski i wieluński. Do tego pierwszego zaliczone zostały gminy takie jak: Dąbrowa Widawska, Dąbrowa Rusiecka, Chociw, Dzbanki, Wygiełzów. W skład powiatu piotrkowskiego weszły gminy: Kluki, Chabielice, Kleszczów, Grocholice, Łękawa, Bełchatówek, Parzniewice. Południowo wschodni obszar Kotliny Szczercowskiej wszedł w skład powiatu noworadomskiego, złożonego między innymi z gmin: Rząśnia, Pajęczno, Dworszowice, Zamoście, Sulmierzyce, Brudzice. Gmina Kielczygłów podlegała również należącemu do guberni piotrkowskiej powiatowi wieluńskiemu. Zmiany przeprowadzone w latach sześćdziesiątych XIX wieku okazały się jednymi z najbardziej trwałych

---

²⁶ Powołana w grudniu 1866 roku gubernia piotrkowska składała się z powiatów: brzezińskiego, łaskiego, łódzkiego, piotrkowskiego, noworadomskiego, częstochowskiego, będzińskiego i rawskiego (Bandurka, 1995, s.54-56).

²⁷ Ukaz o likwidacji miast z dnia 1 czerwca 1869 roku. W omawianym regionie pozbawiono praw miejskich następujące ośrodki: Brzeźnicę - przydzielono do gminy wiejskiej Dworszowice, Burzenin - do gminy Majaczewice, Pajęczno - utworzono też nazwy gminę wiejską, Szczerców - do gminy Dzbanki, Widawa - do gminy Dąbrowa Widawska.

z dotychczasowych przemian, bowiem ten podział administracyjny zachował się aż do odejścia z terenów Królestwa władz rosyjskich. W latach I wojny światowej wsie i osady Kotliny Szczercowskiej znalazły się w austriackiej strefie okupacyjnej. Wspomnieć można, że 8 września 1915 roku ustanowiono linię demarkacyjną pomiędzy Niemcami i Austro-Węgrami. Przebiegała ona przez Będzin, Częstochowę, Działoszyn, Widawę, Tomaszów Mazowiecki i dalej brzegiem Pilicy. Władze austriackie powołały Generał - Gubernatorstwo Lubelskie. Zniesiono podział kraju na gubernie, z niewielkimi zmianami pozostawiając dotychczasową sieć powiatów. Tereny będące przedmiotem niniejszej pracy zachowały podział administracyjny z czasów sprzed 1914 roku. Jedyna zmiana dotyczyła gmin powiatu łaskiego, który w większej części znalazł się w niemieckiej strefie okupacyjnej. Jego południowe części, położone na południe od Widawy włączono do powiatu piotrkowskiego.

Po zakończeniu I wojny światowej powstałe w wyniku jej rozstrzygnięć niepodległe państwo polskie objęło przede wszystkim ziemie centralnej Polski. Już w sierpniu 1919 roku zostały one tymczasowo podzielone na województwa, które w ogólnych granicach przetrwały do 1939 roku²⁸. Omawiany obszar wszedł w skład województwa łódzkiego²⁹ i tradycyjnie już podzielony został pomiędzy tworzące go powiaty. Powiat łaski tworzyły między innymi gminy: Chociw, Dąbrowa Rusiecka, Szczerców, Widawa, Wygiełzów. Do powiatu noworadomszczańskiego z omawianego terenu zaliczone zostały gminy: Brudzice, Brzeźnica, Sulmierzyce, Pajęczno, Rząśnia, Zamoście. W skład powiatu piotrkowskiego weszły gminy: Chabielice, Kluki, Łekawa, Parzniewice. Stan ten trwał do września 1939 roku. Już 4 dnia wojny tereny Kotliny Szczercowskiej opanowane zostały przez czołówki Wehrmachtu. Władze niemieckie dekretem z dnia 8 października tego roku wcieliły je do Rzeszy tworząc okręg Wartheland. Granica między Rzeszą a generalną Gubernią przebiegała równolegle do linii kolejowej Warszawa, Częstochowa, Kraków, nieco na zachód od Piotrkowa Trybunalskiego. W obszar Kraju Warty weszły z zachodniej części powiatu radomszczańskiego następujące gminy: Brzeźnica, Pajęczno, Rząśnia, Sulmierzyce, Zamoście. Władze niemieckie powiększyły gminę Sulmierzyce przez włączenie do niej wsi: Chorzenice, Marcinów, Bieliki, Kąty, Trzciniec, Krzywanice (poprzednio w gminie Brudzice), oraz wsie położone na północnym wschodzie w stosunku do Sulmierzyc: Kleszczów, Antoniówka, Faustynów, Kuców, Żłobnicę i Rogowiec. W większości

---

²⁸ Pomijając zmiany przynależności powiatów z pogranicza województw łódzkiego z poznańskim i warszawskim mające miejsce w 1938 i 1939 roku. Nie dotyczą one Kotliny Szczercowskiej.

²⁹ Utworzone w sierpniu 1919 roku województwo łódzkie złożone było z 13 powiatów: brzezińskiego, kaliskiego, kolskiego, konińskiego, łaskiego, łódzkiego, łączyckiego, piotrkowskiego, radomszczańskiego, sieradzkiego, śłupeckiego, tureckiego i wieluńskiego.

zamieszkałe były one przez kolonistów czeskich lub niemieckich. Cały ten obszar włączony został do powiatu wieluńskiego (Kreis Welinggen).

Przedstawiona powyżej historia przynależności administracyjnej wsi i miasteczek Kotliny Szczercowskiej była niezbędna do wykazania wspominanej już zasadniczej cechy owego obszaru. Nigdy nie tworzył on zwartego obszaru, podległego jednemu tylko ośrodkowi władzy administracyjno i sądowej. Za wyjątkiem średniowiecza, gdy prawie w całości wchodził w skład bardzo rozległej kasztelani, czy powiatu sieradzkiego (możliwość pełnienia przez ośrodek sieradzki pełni kontroli nad tak dużym obszarem wydaje się wątpliwa), podzielony był pomiędzy różne pobliskie ośrodki zarządzania. W przekonaniu autora dowodzi to bardzo słabej możliwości oddziaływania osad Kotliny Szczercowskiej na tereny sąsiednie. Na przestrzeni kilkuset lat trudno wskazać chociażby jeden moment, kiedy to którakolwiek miejscowość tego rejonu odgrywałaby poważną rolę, wykraczającą poza lokalne znaczenie. Warunki naturalne panujące tutaj wykluczały taką możliwość, a nie potrafiły tego zmienić przemiany gospodarcze zachodzące na terenie kraju, tworzące czasami nową geografie gospodarczą (przykład Łodzi), czy częste w ostatnich dwustu latach zmiany przynależności państwowej. Inwestycje gospodarcze czynione w regionie już po II wojnie światowej wydają się zmieniać tę sytuację, ale o stopniu tych zmian nie można się jeszcze jednoznacznie wypowiedzieć. Wsie i osady dorzecza Widawki przez lata tkwiły w marazmie, podległe administracyjnym ośrodkom w Łasku, Piotrkowie, Radomsku, Sieradzu nie odgrywały w ich gospodarce żadnej liczącej się roli, a już na pewno nie wносиły do dorobku owych powiatów nic nowatorskiego. Główne nadwidawskie osady pretendujące do miana miast zawsze żyły w cieniu wyżej wymienionych ośrodków. Powyższą tezę mogą charakteryzować fakty z historii owych miast. W czasie wojny trzynastoletniej miasta Królestwa Polskiego zobowiązane były wystawić oddziały zbrojne. I tak, jeżeli Piotrków musiał wystawić 30 pieszych, Łęczyca i Szadek po 25, Radomsko 20, Brzeźnica 15, to Widawa 10, a Szczerców tylko 2. Zestawienie to oddaje potencjał, jakim dysponowały w połowie XV wieku (1458 rok) miasta regionu³⁰. Na przełomie XVIII i XIX wieku źródła pruskie świadczą, że ledwie spełniały warunki pozwalające zaliczyć je do grona miast. Decyzja rządu cara Aleksandra II z 1869 roku pozbawiająca je tego statusu była tylko aktem realnie określającym ich społeczno-gospodarczy niedorozwój. Były one następnie sprowadzone do rzędu peryferyjnych osad. Do chwili obecnej w ogólnym zarysie nie

---

³⁰ KDW. Raczyńskiego, nr 121, s.181-182.

zmieniły one swej roli. Jedna z zachowanych anegdot podaje, że w Szczercowie jeszcze w latach pięćdziesiątych XX wieku istniał plac im. Marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego.

Wszystkie przedstawione w rozdziale dane wykazują, że Kotlina Szczercowska to obszar dość szczególny na terenie Polski Centralnej. Używany przez ekonomistów międzywojennych podział kraju wzdłuż linii Wisły na obszar rozwinięty gospodarczo i drugi na wschodzie znacznie mu odbiegający pod względem przemian gospodarczych, nie ma raczej odzwierciedlenia w interesującym nas przypadku. Jeżeli konieczne byłoby zaliczenie Szczercowa i okolicy do któregoś z nich, na pewno bliżej byłoby mu do tego drugiego. Niekorzystne warunki naturalne w dużym stopniu zaważyły na dziejach Kotliny Szczercowskiej w okresie nowożytnym. Nie pozwoliły one rozwinąć się regionowi na wzór obszarów sąsiednich. Procesy osadnicze i inne z nimi związane mają charakter powierzchowny i opóźniony. Warunki naturalne, w jakich przyszło egzystować ośrodkom Kotliny Szczercowskiej determinowały ich rozwój aż po czasy najnowsze. Region przez cały okres nowożytny cechuje peryferyjność i marazm gospodarczy.

ROZDZIAŁ DRUGI

HISTORIA WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ I CHARAKTERYSTYKA GOSPODARCZA MAJĄTKÓW KOTLINY SZCZERCOWSKIEJ W CZASACH NOWOŻYTNYCH DO KOŃCA XVIII WIEKU

Sieć osadnicza Kotliny Szczercowskiej w XVII - XVIII wieku jest pochodną stanu osadnictwa czasów średniowiecznych. Właściwym będzie cofnąć się o kilka wieków w celu krótkiego omówienia osadnictwa tego terenu w czasach poprzedzających ramy chronologiczne rozdziału. Kotlina Szczercowska w pierwszym uchwytym historycznie okresie (do XII wieku) zdecydowanie nie była terenem ekspansji osadniczej. Mapa przedstawiająca osadnictwo wczesnośredniowieczne obszarów między Wartą a Pilicą dostatecznie to udowadnia (ryc. 17). Osadnictwo późniejszych ziem łączyckiej i sieradzkiej w najwcześniej dającym się odtworzyć na podstawie źródeł archeologicznych i historycznych okresie - przed XII wiekiem - przede wszystkim skupione jest w kilku rejonach z dającymi się wyróżnić centralnymi grodami¹. Kolejną charakterystyczną jego cechą jest eksploatacja przez grupy ludności słowiańskiej dolin rzecznych. Największe z owych skupisk lokalizuje się w regionie Łęczycy i Kłodawy. Potwierdzone jest również istnienie gęstego osadnictwa w dolinie Warty, w okolicach Sieradza oraz na północy w okolicach Spicymierza. W pobliżu tej ostatniej miejscowości udokumentowano istnienie aż czterech grodzisk nieopodal położonych. Sugerować to może, że w miejscu zlewiska Warty i Neru w omawianych czasach przebiegała granica państwa plemiennego Polan i nie znanego z nazwy plemienia zajmującego dorzecze górnej Warty, górnej Bzury, Neru i Pilicy. Kolejne zwarte punkty osadnicze znajdują się wzdłuż biegu wspomnianej Pilicy i Wolbórki. Ponadto przyjmuje się istnienie już we wczesnym średniowieczu kilku punktów osadniczych wewnątrz wyżynnego obszaru rozdzielającego Wartę i Pilicę (Radomsko, Buczek, Szadek, Zgierz). Z pewnością nie są to wszystkie istniejące w owym czasie punkty osadnicze. Zapewne wiadomości

---

¹ Najbardziej pomocnym dla odtworzenia sieci osadniczej obszaru jest artykuł: Zajączkowski S., Uwagi nad osadnictwem dawnych ziem łączyckiej i sieradzkiej (do przełomu XII i XIII wieku), „Rocznik Łódzki”, t.IX (XII), 1964, s. 182-199.

o kolejnych odkrywanych ośrodkach dostarczą badania archeologiczne. Brak jest raczej możliwości uzyskania wielu nowych informacji pochodzących z analizy przekazów pisanych. Wydaje się, że zaznaczona na mapie osadnictwa wczesnośredniowiecznego liczba osad (wprawdzie niepełna – ryc. 17), wiarygodnie oddaje specyfikę zasiedlenia danego obszaru. Odkrywane w trakcie prac archeologicznych nowe punkty osadnicze zagęszczają jego sieć i przeważnie nie zmuszają do weryfikowania utrwalonych wcześniej opinii. Skupiska osadnicze wykształcone w okresie do XII wieku stanowią ponadto punkt wyjścia dla ekspansji osadniczej w kolejnych stuleciach. Następne fale zasiedlenia koncentrowały się na zajmowaniu nie okupowanych dotąd obszarów preferowanych w pierwszym rzędzie w zależności od atrakcyjności środowiska.

Obszar Kotliny Szczercowskiej według analizy istniejących źródeł prawdopodobnie nie został we wczesnym średniowieczu zasiedlony. Nie można oczywiście stanowczo stwierdzić, że do XII wieku nie istniały na tym terenie żadne osady. Umykają one jednak wiedzy czerpanej ze źródeł pisanych, jakże przecież nielicznych dla najwcześniejszego okresu istnienia państwa polskiego. Pewne ślady jednak zdają się wskazywać, że obszar ów w tym czasie mógł być już zasiedlony. Jeżeli tak było, to te pierwsze punkty osadnicze Kotliny Szczercowskiej były tylko przyczółkami osadniczymi wymienionych wyżej obszarów. Już w znanej powszechnie bulli Innocentego II z 1136 roku wymienione są dwie miejscowości położone na wschód od Szczercowa - Kluki i Parzno. Na początku XII wieku wsie owe wchodziły w skład uposażenia arcybiskupa gnieźnieńskiego. O ile Parzno jedynie bezpośrednio przylega do Kotliny Szczercowskiej leżąc już na obszarze Wysoczyzny Bełchatowskiej, to przynależność geograficzna tej drugiej nie budzi wątpliwości. Kolejną, aczkolwiek poszlakową wzmianką pozwalającą snuć przypuszczenia na temat występowania osadnictwa już we wczesnym średniowieczu, jest informacja o Stróży. Wedle pochodzących z XV lub XVI wieku przekazów Jan Werszowc herbu Oksza w 1103 roku otrzymał od Bolesława Krzywoustego leżące w Kotlinie Szczercowskiej wsie: Broszęcin, Stróża, Zielęcín i Bogumiłowice². Dodatkowego argumentu ułatwiającego rewizję opinii na temat osadnictwa dostarczają archeolodzy. W wyniku przeprowadzonych w roku 1999 wykopalisk odkryto na obszarze współczesnej wsi Zabrzezie (pomiędzy Stróżą a Chabielicami) pozostałości

---

² Wiadomość ta zawarta jest w: Paprocki B., *Herby rycerstwa Polskiego na pięćoro ksiąg rozdzielone, zebrane i wydane roku pańskiego 1584*, [w:] Biblioteka Polska, wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego, Kraków 1858, s.563. Ów Jan Werszowc, syn Czystego z domu Werszowców inaczej Rawitów miał być wedle Paprockiego Czechem, „którego czeskie kroniki zwą Gesko filius Tistae w roku 1103 był zabił Swatopelka, księżę czeskie, za co, gdy przyjechał do Bolesława Krzywoustego, hojnie był udarowan”. Informację podobną znaleźć można również w kronice Jana Długosza, z tym, że umieszcza on ją pod rokiem 1109, a ów Jan był Polakiem: Jana Długosza, *kancelerza krakowskiego dziejów polskich ksiąg dwanaście*, przekład Karola Mecherzyńskiego, t.I, Kraków 1867, s.440-444.

wczesnośredniowiecznej osady³. Wśród powszechnych dla tego typu stanowisk znalezisk zidentyfikowano prawdopodobnie ślady po drewnianej budowli będącej być może miejscem kultu religii słowiańskiej. Naukowa weryfikacja tego wyjątkowego znaleziska może w przyszłości ukazać nowe aspekty osadnictwa wczesnośredniowiecznego na tym obszarze. Dodać też można, że istnienie w pobliżu Burzenina przeprawy przez Wartę potwierdzałoby wzmiankowane i przebiegające tu szlaki komunikacyjne. Być może pozostałością osady leżącej na znanym i bardzo starym szlaku komunikacyjnym, biegnącym od wspomnianej przeprawy na wschód, jest cmentarzysko średniowieczne datowane na X-XIII wiek odkryte w Szczercowskiej Wsi⁴.

Podsumowując problematykę osadnictwa Kotliny Szczercowskiej we wczesnym średniowieczu podkreślić należy peryferyjność zachodzących tu procesów osadniczych. Założenie, że istniało tu niezbyt intensywne osadnictwo, nie zmienia generalnego obrazu przemian charakterystycznych dla tego obszaru. Można mniemać, że tereny Kotliny Szczercowskiej nie były atrakcyjne dla wczesnośredniowiecznej gospodarki. Na wspomnienie zasługują ważne dla osadnictwa czynniki jak: nieurodzajne gleby, rozległe bagna i nieprzebyte lasy. Warunki te skutecznie hamowały procesy osadnicze dorzecza Widawki. Wspomniana powyżej, odkryta przez archeologów osada w Zabrzeziu, została porzucona na skutek podniesienia poziomu wód gruntowych. Być może właśnie tak niesprzyjające ludziom warunki skłoniły grupy kultywujące dawną religię do osiedlenia się w miejscu odległym od centrów administracji państwowej. Oddzielone od nich bagnami, puszcza mogły długie dziesięciolecia opierać się przyjęciu chrześcijaństwa. Fakt, że właśnie w Kotlinie Szczercowskiej taka grupa mogła jeszcze długo egzystować tylko potwierdza moją tezę o peryferyjności tych obszarów.

Można też założyć, że osadnictwo wczesnośredniowieczne istniejące we wspomnianych rejonach mogło ulec zniszczeniu w II połowie XIII wieku. Wspomnijmy, że przez samo centrum Kotliny Szczercowskiej, z Radomska w kierunku na przeprawę pod Burzeninem na przełomie lat 1287/1288 przeszła niszczycielska wyprawa tatarska, a w roku 1292 wyprawa Wacława II⁵. W tym czasie zniszczony został między innymi gród w Witowie pod Burzeninem strzegący przeprawy przez Wartę.

---

³ Dzieduszycki W., Pelisiak A., Skowron J., Opracowanie archeologiczne badań wykopaliskowych na stanowisku 4 w Zabrzeziu, gmina Rząśnia, Poznań 2000 (maszynopis).

⁴ Kamińska J., Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII-XIV wieku, „PMMAE”, Seria Archeologiczna, nr 13, Łódź 1966, s.231-247.

⁵ Szymczak J., Ziemie łączyska i sieradzka terenem działań wojennych w XII i XIII wieku, „Rocznik Łódzki”, t.XX (XXIII), 1975, s.199-224. W artykule tym przyjęte jest istnienie szlaków komunikacyjnych: Witów -

Od około II połowy XIV wieku istnieje już szereg zapisów dotyczących osad Kotliny Szczercowskiej lub leżących w jej sąsiedztwie. Mając potwierdzenie, że wiele miejscowości istniało pod koniec XIV wieku, można domniemywać, że funkcjonowały one we wcześniejszych dziesięcioleciach. Podawanie przybliżonej daty początku tego osadnictwa jest jednak w takim przypadku bezcelowe. Z roku 1357 zachowane jest potwierdzenie miejscowości arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, w którym wymieniona jest Rząśnia, do czasów obecnych jedna z wyróżniających się osad regionu (KDW, dok. nr 1354). Księgi ziemskie sieradzkie pod rokiem 1393 wspominają o Stanisławie z Chabielic⁶. Pierwszą pewną wzmiankę o Stróży posiadamy z roku 1386 (Potk. ZH 1) i 1393 (T.Sir. I f.48). Późniejsze, nie do końca wiarygodne przekazy podają, że wieś ta istniała już na przełomie XI i XII wieku. O 21 lat starsza (1372) jest wiadomość o dziedzicu położonych na południowy-wschód od Chabielic Chorzenic (*Dzirzko de Chorzemice* - TP 3344 f.150). W księgach ziemskich sieradzkich pod rokiem 1398 wspomniany jest *Zemko de Bala*, miejscowość ta jednoznaczna jest z Białą Szlachecką leżącą już na pograniczu Kotliny Szczercowskiej (T.Sir II, f.24). Z terenów położonych w obrębie Kotliny, ale leżących nieco na północ, z XIV wieku znany jest Rusiec. W roku 1386 zostaje on nadany Sędziwojowi z Szubina, wojewodzie kaliskiemu (KDW, t.VI, 1982, nr 290). Aż z XIII wieku, z roku 1296 pochodzi przekaz dotyczący jednej z najstarszych parafii regionu, Restarzewa (Ulanowski nr 15, s.366). Osady miejskie Szczerców i Widawa znane są z dokumentów XIV-wiecznych, przy czym Szczerców już w 1362 roku występuje jako ośrodek spełniający funkcje miejskie⁷. Jeszcze wcześniej, w roku 1332 Szczerców występuje jako parafia⁸. Widawa występuje w źródłach nieco późniejszych. Z roku 1388 zachował się pochodzący z I połowy XIX wiek odpis dokumentu, na mocy którego Władysław Jagiełło przenosi wieś Mikołaja, Piotra⁹, Michała i Jakuba z Widawy na miejskie prawo niemieckie (TP, 3344 f.189-190). W przypadku obu osad miejskich rola, jaką pełniły w XIV wieku, jak i fakt ich położenia na uczęszczanym szlaku handlowym, pozwala snuć domysły o powstaniu ich wcześniej niż udokumentowane jest to źródłowo. Wątpliwe jednak wydaje się, by pełniły znaczną rolę we wczesnym średniowieczu i nie ma żadnych

---

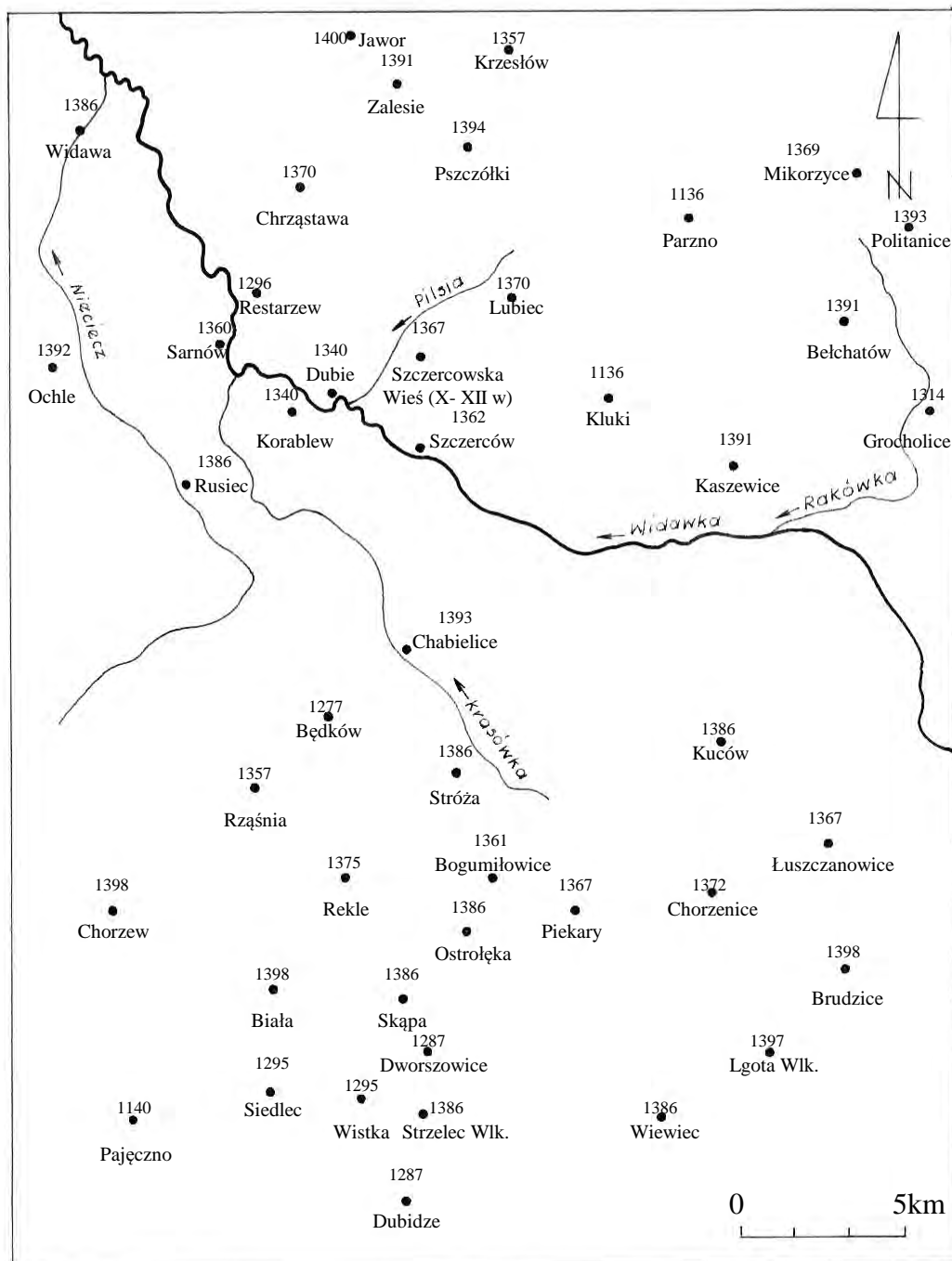
Widawa - Szczerców i dalej w kierunku Radomska lub Piotrkowa; Radomsko - Brzeźnica - Pajęczno - Ruda; Szczerców - Ruda; Widawa - na pld-zach.

⁶ T.Sir. I. f.44, 47.

⁷ Kazimierz Wielki poleca celnikom między Bochnią a Sieradzem, aby pobierali tylko połowę cła i mostowego od wiozących sól mieszczan ze Stawiszyna, min: „*in Radomskie in Sczycrow, in Bussyn*”: KDW, t.VI, Warszawa - Poznań 1982, dok. nr 198.

⁸ Zajączkowski S., Zajączkowski S.M., Materiały do słownika geograficzno - historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do roku 1400, t.II, Łódź 1970, s.136.

⁹ Piotr z Widawy - występuje w dokumentach od 1388 roku, od 1402 cześnik sieradzki, , 1406-1441 sędzia ziemski sieradzki. Zmarł w 1441 lub 1442 roku; PSB, t.XXVI, s.436.

Ryc. 18. Punkty osadnicze Kotliny Szczercowskiej i obszarów sąsiednich występujące w źródłach pisanych do 1400 roku- na podstawie: Zajączkowski S., Zajączkowski S.M., Materiały do słownika geograficzno- historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do roku 1400, Łódź t.I- 1966, t.II- 1970.

dowodów na ich istnienie już wtedy (choć istnienie wspomnianego wyżej cmentarzyska w Szczercowskiej Wsi jest zastanawiające).

Dokumentacyjnie potwierdzoną XIV-wieczną genezę ma szereg miejscowości otaczających Kotlinę Szczercowską. Z tego okresu znamy między innymi: Burzenin, Witów, Krześłów, Lubiec, Parzno, Grocholice, Bełchatów, Lgotę, Dubidze, Dworszowice, Pajęczno (ryc. 18). Osadnictwo XIV- wieczne dotarło już do granic Kotliny Szczercowskiej, wdzierając się w niektórych punktach w pokryte lasami obszary kotliny. Stało się tak na południe od Szczercowa, na lewym brzegu Krasówki i nad Niecieczą. Nie wszystkie jednak obszary Kotliny nadawały się na miejsce osiedlenia. Do początków XIX wieku niezaludniony pozostał obszar nad Widawką, na wschód od Szczercowa. Teren ów był szczególnie bagnisty. Wyraźnie również rysuje się zagęszczenie osadnictwa na południu. Przyjmując za linię rozdziału bieg Widawki, na jej południowym brzegu zlokalizowano 38 punktów osadniczych, z których kilka z pewnością zaliczyć można jako położone w obrębie Kotliny Szczercowskiej (Chabielice, Rząśnia, Będków, Kuców, Stróża). Obszary od południa otaczające Kotlinę Szczercowską i nie zaliczające się w jej skład posiadały do XIV wieku gęstą sieć osadnictwa, przy czym nie występuje tu tendencja do zakładania miast. Ze wszystkich osad położonych na południe od Widawki (wyraźne południowe zgrupowanie widoczne na ryc. 18) tylko dwie wykształciły się jako osady pełniące funkcje miejskie - Pajęczno i Sulmierzyce. Na północy jest pięć osad, które w pewnych okresach posiadały miejskie ambicje, a część z nich z powodzeniem tę rolę pełniła. Widawa i Rusiec (vel Toporów)¹⁰, mimo że leżące na południe od Widawki należy zaszeregować do osadnictwa północnego. Na północ od przecinającej cały obszar Widawki osadnictwo jest rzadsze. Znamy tu tylko 20 punktów osadniczych pochodzących sprzed 1400 roku. Najpewniej związane jest to z tym, że obszar ten pokrywały nieprzerwane lasy (jeszcze w XIX wieku stanowią one główny element szaty roślinnej tego terenu). Zwraca również uwagę, że - tak je nazwijmy - „osadnictwo północne” jest młodsze od zgrupowania osad na południu. Z wyjątkiem położonych nad Widawką Szczercowa i Restarzewa oraz znanych z bulli gnieźnieńskiej Parzna i Kluk osady te są notowane dopiero w ostatnich latach XIV wieku. Znajdujemy w tym spostrzeżeniu potwierdzenie opinii mówiącej o koncentrowaniu się osadnictwa średniowiecznego wzdłuż rzek (S.Zajączkowski, 1964, s.192). Nie można zapomnieć jednak, że dane dotyczące osad charakteryzują ogólnie procesy zasiedlenia, zaś źródła pisane wspominając o nich w sposób wybiórczy, nie oddają realnego obrazu ówczesnego osadnictwa. Założyć można, że obszary wysoczyznowe, bądź położone w oddaleniu od większych rzek, czyli leżące między Wartą a Pilicą, przez długi czas nie były

---

¹⁰ Teza, że Rusiec posiadał w jakimś okresie historii prawa miejskie jest kontrowersyjna. Pisze o tym jedynie J.Łukowski w przypisach do wydanej pod koniec XIX wieku pracy Łaskiego; Łaski J., Liber..., t.I, Gniezno 1880, s.464.

terenem kolonizacji. Analogiczne procesy łatwo dostrzec na terenie będącym przedmiotem pracy. Od południa osadnictwo stymulowane było sąsiedztwem gęsto zaludnionych wyżyn małopolskich i Śląska. Atrakcyjne rolniczo gleby, przychylne warunki naturalne i obecność na zapleczu Warty, powodowały jego koncentrację na tym terenie. Przesuwało się też ono stopniowo ku północy. Wewnątrz Kotliny najstarsze osady występują przeważnie wzdłuż Widawki i jej dopływów (ryc. 18: Widawa, Ochle, Rusiec nad Niecieczą i Sarnów, Chrzastawa, Restarzew, Dubie, Korablew, Szczerców nad Widawką oraz Bełchatów i Grocholice nad Rakówką). Dopiero po ich stabilizacji nad rzekami nastąpiła ekspansja na porośnięte lasami sąsiednie ziemie.

Powściągliwie na temat osadnictwa średniowiecznego wypowiadają się również archeolodzy. W centralnej części Kotliny Szczercowskiej, pomiędzy miejscowościami Rusiec, Kluki, Sulmierzyce, Biała Szlachecka istnieje bardzo mało stanowisk archeologicznych datowanych na średniowiecze. Na obszarze tym zarejestrowano 40 stanowisk archeologicznych (aneks nr 3) z których 2 uważa się za cmentarzyska, 15 jako ślady osad a pozostałe, bardzo słabo wyodrębnione zaklasyfikowano jako ślady osadnictwa lub nieokreślone punkty osadnicze przedstawiające mniejszą wartość poznawczą. Większość odkrytych przez archeologów średniowiecznych osad położona jest w pobliżu miejscowości, które znane są ze źródeł historycznych. Ośrodki takie zlokalizowane archeologicznie w Osinach czy Woli Wydrzynej uzupełniają obraz osadnictwa średniowiecznego okolic Szczercowa¹¹.

Porównując osadnictwo średniowieczne, dość wiarygodnie odtworzone na podstawie zachowanych przekazów pisemnych, z siecią osadniczą z XVI wieku nie stwierdziliśmy istotnych zmian. Przekazane przez Jana Łaskiego¹² opisy parafii polskich i opracowane przez Adolfa Pawińskiego¹³ spisy poborowe pozwalają na kompletne odtworzenie tejże sieci. Wspomniane powyżej źródła mają nad innymi przekazami średniowiecznymi tę przewagę, że nie istnieje tu raczej możliwość pominięcia niektórych miejscowości. Przeciwnie, wymieniają one wiele osad, których lokalizacji obecnie ustalić nie sposób. W XVI wieku sieć majątków ziemskich była już w pełni ustabilizowana. Większość z nich od kilkuset lat należała do tych

---

¹¹ W większości wypadków ograniczono się jedynie do powierzchniowych badań archeologicznych, które nie pozwalają w pełni na właściwą ocenę specyfiki stanowiska.

¹² Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecesis gnesnensis*, t.I, wydał ks. Jan Łukowski, uwagami opatrzył ks. Jan Korytkowski, Gniezno 1880.

¹³ Pawiński A., *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. Wielkopolska II, [w:] *Źródła Dziejowe*, t.XIII, Warszawa 1883.

samych rodzin szlacheckich. Rodziny Koniecpolskich, Walewskich¹⁴, Burzeńskich, Widawskich posiadały w regionie po kilka majątków, a wzajemne małżeństwa tylko utrwały tę tradycję. W okresie od XVI do XVIII wieku nie pojawiły się żadne czynniki gwałtownie zmieniające życie społeczne lub gospodarcze tych obszarów, więc można je omówić łącznie. Przez cały ów czas region żył zgodnie z niezmiennymi, wcześniej ustalonymi zasadami, a wyznaczone u schyłku średniowiecza granice powiatów (ryc. 16) i parafii w głównym zarysie przetrwały do końca okresu stanowiącego problematykę niniejszego rozdziału. Uważa się, że zaludnienie ówczesnego województwa sieradzkiego wynosiło od 12 do 16 osób na km². Zaludnienie samej Kotliny Szczęrcowskiej ze względu na słabo rozwinięte osadnictwo z pewnością było mniejsze. Brak źródeł nie pozwala na ściśle określenie tej liczby¹⁵.

W okresie poprzedzającym wiek XIX kościoły parafialne¹⁶ istniały w Restarzewie, Widawie, Szczęrcowie, Parźnie, Wygielzowie (ryc. 21), Grocholicach, Sulmierzycach, Rząśni, Pajęcznie (patrz ryc. 19). Wszystkie te miejscowości znane były już w średniowieczu i wzmiankowane w dokumentach z XII-XIV wieku¹⁷.

W centrum Kotliny Szczęrcowskiej kościoły parafialne znajdowały się w Rząśni, Sulmierzycach, Szczęrcowie i Restarzewie. Przynajmniej trzy z tych osad istniały już we wczesnym średniowieczu.

Parafia w Rząśni w pierwszej połowie XVI wieku obejmowała 10 miejscowości (ryc. 19). Stan ten do końca XVIII wieku uległ pewnym zmianom. W należącym do parafii w Rząśni majątku Osiny od 1459 roku istniała z fundacji miejscowego dziedzica Andrzeja Osińskiego drewniana kaplica, traktowana jako kościół filialny. W 1529 roku erygowano przy

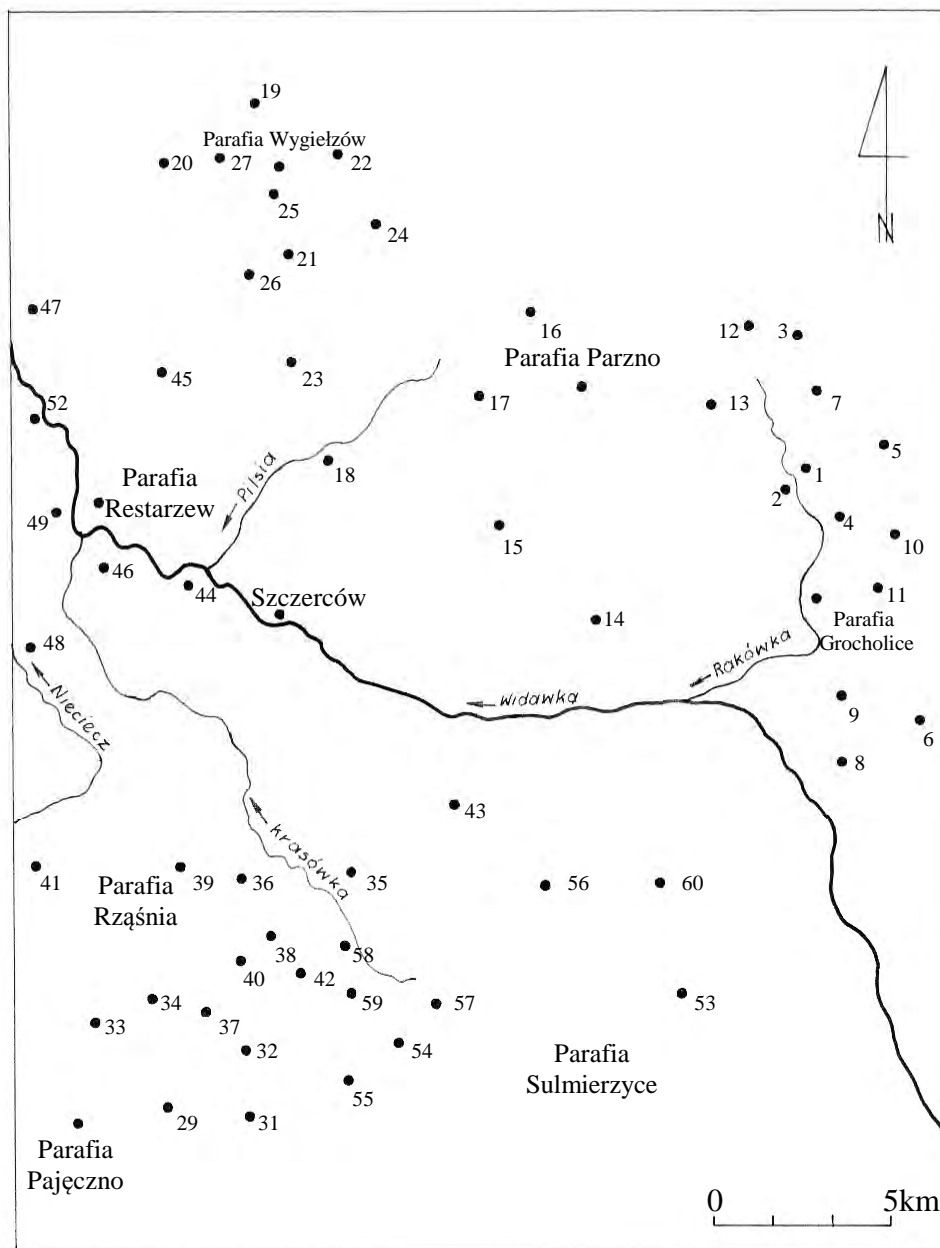
---

¹⁴ Rodzina ta przez długie lata posiadała majątki znajdujące się w centrum Kotliny Szczęrcowskiej, np: Stróżę, Wolę Wydrzyną, Chabielice, Rusiec. Ich duże znaczenie dla Sieradzkiego podkreślają heraldycy: „Linia hrabiowska Walewskich osiadła w okolicach Sieradza, Wielunia i Częstochowy. Używa srebrnej kolumny w polu błękitnym, a z korony pół lwa z podniesionym mieczem. Według Niesieckiego Leszek Walewski podpisał w 1382 roku konfederację wielkopolską. Pochodzą od Jaśka z Walewic (1386 rok), rodowitego mazura herbu Roch, który podobało się naszym heraldykom na kolumnę przerobić. Kilku zacnych senatorów ród wydał, ale zawieruchów też między nimi nie zbywało. Epopeja „Beralda” na początku XVII wieku drukowana licznie i ciekawie opisuje rodzinę Walewskich. Autor owych opisów, stary rezydent domu Walewskich i towarzysz wszystkich polowań, zajazdów i pijatyk przedstawia kilka partyzanckich wypraw, to przeciw Szwedom, to Sasom”: Żychliński T., Złota księga szlachty..., t.I, s.343.

¹⁵ Hoszowski S., Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X-XVIII wiek), „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t.XIII, 1951, s.149.

¹⁶ Wobec braku wyodrębnienia w administracji państwa polskiego przed 1795 rokiem jednostki administracyjnej podrzędnej powiatowi, we wszelkich spisach państwowych służących administracji czy skarbowi posługiwano się podziałem parafialnym. W niniejszym opracowaniu przy omawianiu okresu XVII-XVIII wieku autor postąpił podobnie.

¹⁷ Sulmierzyce nie występują w dokumentach pochodzących ze średniowiecza. O ich średniowiecznym pochodzeniu świadczy istnienie tam kościoła parafialnego oraz wzmianka o Piotrze, synu Floriana z Mokrska herbu Jelita pod rokiem 1413 i 1419 w pochodzącym z XVI wieku herbarzu; Paprocki B., Herby Rycerstwa Polskiego..., s.257.

Ryc. 19. Majątki i sieć parafialna Kotliny Szczercowskiej i okolicy w połowie XVI wieku (według: Łaski J., *Liber beneficiorum archidiocesis gneasnsensis*, t.I, wydał ks. Jan Łukowski, uwagami opatrzył ks. Jan Korytkowski, Gniezno 1880).

1- Belchatów Mały; 2- Belchatów Duży; 3- Kołduny; 4- Bińków; 5- Politanice; 6- Zawadów; 7- Zawady; 8- Łękawa; 9- Wola Łękawska; 10- Zdzeszulice; 11- Wola Zdzeszulicka; 12- Mikorzyce; 13- Domiechowice; 14- Kraszewice; 15- Strzeszowice; 17- Rodzin; 18- Lubiec; 19- Chajczyny; 20- Korczyńska; 21- Łąki; 22- Kurów; 23- Wola Pszczółka; 24- Krzelów; 25- Zalesie; 26- Przecznia; 27- Jawor; 28- Wola Jajkowa; 29- Siedlec; 30- Jajki; 31- Wistka; 32- Dworszowice; 33- Wręczyca; 34- Biała; 35- Chabielice; 36- Broszęcin; 37- Gawłów; 38- Zielęcín; 39- Będków; 40- Suchowola; 41- Kielczygłów; 42- Rekle; 43- Osiny; 44- Dżbanki; 45- Chrzastawa; 46- Korablew; 47- Ruda; 48- „Ruszcza” (Rusiec); 49- Klęcz i Sarnów; 50- Łazów; 51- Rusiecka Wola (Więzowa Wola); 52- Łuszczanowice; 53- Ostrolęka; 54- Skąpa; 55- Żłobnica; 56- Piekary; 57- Stróża; 58- Bogumiłowice; 59- Kuców; 60- Kleszczów; 61- Chorzenie; 62- Wola Wydrzyna

tym kościele nową parafię wcielając do niej miejscowości Puszcza i Chabielice. Osiny traciły na znaczeniu, a zyskiwały je leżące opodal Chabielice. Zyskały one szczególnie na znaczeniu, kiedy dziedzice wsi, bracia Andrzej, Ludwik i Maciej Chabielscy ufundowali tam w roku 1597 kościół drewniany. Do 1649 roku afiliowany był on do parafialnego kościoła w Puszczy (Osinach). W tymże roku jednak dzięki staraniom kolejnego z Chabielskich przeniesiono siedzibę parafii do Chabielic. Osada w Puszczy (Osinach) podupadała, a kościół od dziesiątek lat nie używany, w XIX wieku został rozebrany (Łaski, I, 537). Stróża, wieś z parafii sulmierzyckiej, od 1690 roku dzięki fundacji Franciszka i Elżbiety z Koniecpolskich Korysińskich, posiadała kościół¹⁸. W tym roku utworzono nową parafię, właśnie w Stróży przyłączając do niej wieś Grabek wchodzącą w skład dóbr Stróży. Nie przetrwała ona długo. Jeszcze w XVIII wieku wcielona została do parafii chabielskiej.

Spośród wsi należących do parafii w Rzaśni, w porównaniu do wyżej omawianego okresu znana była Rzaśnia i Chabielice. Pierwszy raz pojawiają się Kielczyglów, Zielęcín, Sucha Wola, Będków, Osiny (na wschód od Chabielic), Broszęcin, Gawłów, Rekle. Siedziba parafii była własnością arcybiskupów gnieźnieńskich. Kielczyglów i Będków należały do posiadłości królewskich. Pozostałe majątki były w posiadaniu szlachty. Nie należały one raczej do bogatych przedstawicieli tego stanu. Największy z nich - Sucha Wola (dzisiaj Suchowola) należąca do Stanisława Zamoyskiego miała 11 łanów¹⁹. Broszęcin i Zielęcín oraz wsie leżące poza granicami parafii: Siemkowice, Chorzów, Wręczyca, Bogumiłowice należały do wielowioskowego klucza Siemkowskich²⁰. Do jednowioskowych posiadaczy należały też Chabielice Stanisława Chabielskiego liczące 6 łanów, Zielęcín Balyeńskiego (być może tego samego, do którego należały położone na południu Bogumiłowice) mający 8 łanów roli, Gawłów Andrzeja Lwowskiego o nieznanej powierzchni. Broszęcin był podzielony pomiędzy dwóch posiadaczy, a Rekle miały aż pięciu właścicieli posiadających w tej wsi od 1/8 do 3/4 łana. Arcybiskupia Rzaśnia nie wyróżniała się w tym gronie, a 6,5 łana ziemi pod rolą stanowi średnią dla omawianych majątków.

---

¹⁸ Kościół ów nie funkcjonował zbyt długo. W roku 1715 nowy właściciel Stróży, Aleksander Kazimierz Walewski, starosta warski wystawił nowy kościół drewniany; Łaski, Liber ..., s.537.

¹⁹ Definicja łana nie jest do końca jasna. W dawnej Polsce pod tą nazwą kryły się jednostki miary pól ornych o zmiennej powierzchni. Encyklopedia Głogera podaje, że znany był łan staropolski (królewski stary) - 126-228 mórg nowopolskich, łan wójtowski czyli rewizorski o powierzchni około 90 mórg, łan królewski, łan królewski hybernowy o powierzchni 64,8 morgi, łan frankoński większy - 50,5 mórg, łan frankoński mniejszy czyli niemiecki o powierzchni od 40,4 do 43,2 morgi, łan chełmiński, inaczej włoka chełmińska o powierzchni 30 mórg nowopolskich. Tylko dwa ostatnie miały być praktycznie używane. Pozostałe stanowiły ich pochodną: Głoger Z., Encyklopedia Staropolska, t.II, Warszawa 1958, s.157-159.

²⁰ Zajączkowski S.M., Studia nad wielowioskową własnością szlachecką w Łeczyckiem i Sieradzkim i jej rola w osadnictwie (od końca XIV do połowy XVI wieku), „KHKM”, R.IV, nr 2, 1966,s.189.

Ryc. 20. Stróża - kościół parafii Świętego Kazimierza, Świętego Józefa Oblubieńca Najświętszej Maryi Panny i Przemienienia Pańskiego. Wybudowany w latach 1715-1730, w stylu barokowym, drewniany, modrzewiowy, orientowany, jednonawowy, dach kryty gontem z wieżyczką na sygnaturkę, oszalowany, ołtarz główny barokowy z obrazem Matki Bożej z Dzieciątkiem z XVII w. Konsekwrowany w 1731 r. przez bpa Franciszka Kraszkowskiego, sufragana gnieźnieńskiego. Gruntowny remont wewnątrz i na zewnątrz w latach 1990-2000. Stan współczesny (fot. autora).

Parafia sulmierzycka w okresie staropolskim składała się z dwunastu wsi (ryc. 19)²¹. Pomijając drobne zmiany (np. jak w przypadku opisanej wyżej Stróży) w jej skład prócz Sulmierzyc wchodziły: Wola Wydrzyna (*Vedrinyska*), Łuszczanowice, Kleszczów, Ostrołęka, Chorzenice, Skąpa, Żłobnica, Piekary, Stróża (do 1690 roku; patrz: ryc. 20), Bogumiłowice, Kuców. Tak jak w przypadku wsi parafii w Rzęśni były to majątki przeciętnej raczej wielkości. Największy z nich Sulmierzyce w połowie XVI wieku miał 9 łanów. Jednak większość z nich posiada potwierdzenie lokacji przynajmniej w XIV wieku, a egzystencja już wtedy Sulmierzyc jest bardzo prawdopodobna. Nie potwierdzono dotąd średniowiecznej genezy Woli Wydrzynej, Kleszczowa i Żłobnicy. To, że tylko trzy wsie tej parafii pojawiają

²¹ Liczone są tutaj tylko główne siedziby poszczególnych dóbr. Wiadomym jest, że już w tym czasie istniała większość osad młynarskich i wsi mających własne nazwy, jak chociażby wspomniane w tekście Grabek. Nie zostały one jednak w tej części pracy uwzględnione.

się dopiero wtedy po raz pierwszy (tj. w XVI wieku), w porównaniu do ośmiu nowych osad znanych z parafii Rząśnia, ma zapewne związek z tym, że osady parafii sulmierzyckiej wysunięte były bardziej na południe niż wsie tej drugiej. Stykały się one bezpośrednio z grupą osadnictwa skupionego na południu wzdłuż linii Radomsko, Brzeźnica, Pajęczno. Tylko kilka miejscowości parafii sulmierzyckiej bez wątpienia leży na obszarach Kotliny Szczercowskiej (Sulmierzyce, Wola Wydrzyna, Stróża, Żłobnica, Kleszczów, Kuców). Reszta z nich położona jest w pasie rozdzielenia Kotliny Szczercowskiej od Wysoczyzny Radomszczańskiej i Wieluńskiej zaznaczonym w terenie powoli zanikającym pasem moren czołowych lodowca. Z tej przyczyny ekspansja osadnicza musiała przebiegać tu wcześniej niż na przesuniętych ku północy terenach parafii w Rząśni. Trochę inaczej niż w przypadku sąsiedniej parafii kształtuje się kwestia własnościowa. Nie występuje tu własność duchowna. Dwie wsie parafii należały do dóbr królewskich (Piekary i Łuszczanowice), a pozostałe stanowiły własność średniej i drobnej szlachty (czyli około 83% majątków parafii przy 70% własności szlacheckiej w parafii rząśnickiej). Cztery majątki, Skąpa, Kleszczów, Ostrołęka, Kuców posiadały więcej niż jednego właściciela. Zwraca uwagę, że większość majątków ziemskich tej parafii było prawdopodobnie gniazdami rodzinnymi swych właścicieli. Jeszcze w połowie XVI wieku właścicielem Woli Wydrzynej był Mikołaj Wolski, Paweł Kuczewski posiadał część Kucowa i Kleszczowa (sąsiednie miejscowości), Barbara Chorzemska była dziedziczką Chorzenic, Benedykt Żłobnicki Żłobnicy, Aleksander Skąpski Skąpej, a Stanisław i Jerzy z Ostrołęki posiadali właśnie Ostrołękę. Być może było to pochodną dość świeżej kolonizacji tych terenów. Przeczy jednak temu fakt średniowiecznej w większości metryki owych majątków. W tym wypadku byłby to dowód wielopokoleniowej tradycji dziedziczenia tychże majątków. Dla porównania, w sąsiedniej omawianej już parafii w Rząśni tylko Chabielice wydają się mieć pierwotnych właścicieli (Chabielscy).

W północno-zachodnim krańcu Kotliny Szczercowskiej, w rejonie łączenia się Krasówki i Niecieczy z Widawką, położone były majątki należące do parafii w Restarzewie (ryc. 19). Restarzew, przynajmniej na znane warunki osadnicze dorzecza Widawki, był starym ośrodkiem osadniczym. Pierwsza wzmianka o nim sięga jeszcze XIII wieku (1296 rok). Wedle Jana Łaskiego (I,464) w XVI wieku do parafii restarzewskiej należały wsie: Sarnów, Klęcz, Chociw, Łazów, Ruda, Chrzastawa, Szczercowska Wieś²², Dzbanki, Dubie, Korablew, Rusiec, Wiązowa Wola (w niektórych źródłach występuje też jako Rusiecka Wola) i Kuźnica. Rejestry poborowe opracowane przez Pawińskiego podają trochę mniejszy skład

---

²² W okresie staropolskim folwark w Szczercowskiej Wsi należał do parafii Szczerców, a wieś do parafii Restarzew; Łaski, s.464.

parafii. Przede wszystkim majątki Sarnów i Klęcz wymienione są u niego łącznie, a brakuje Szczercowskiej Wsi, Kuźnicy i wsi Dubie. Wymienione majątki pod względem powierzchni nie różnią się zasadniczo w porównaniu do wsi wcześniej opisanych parafii. Majątki liczyły od 4 do 9 łanów (in minus wyróżniały się Korablew - 3, Ruda - 2, Klęcz - 2, Sarnów - 1,5). Zdecydowanie wyróżnia się w tym gronie wieś Więżowa Wola (vel Rusiecka Wola). W 1576 roku folwark ów miał 14 łanów powierzchni (Pawiński, 216). Wśród tych wsi na uwagę zasługuje Rusiec. Osada ta należąca w XV i XVII wieku do Koniecpolskich na przełomie okresu średniowiecznego i nowożytnego jako Toporów należący do Starżów-Toporczyków posiadała nawet prawa miejskie²³. Pierwszy raz pojawia się w źródłach pisanych w 1386 roku²⁴. W 1452 roku właścicielem Ruśca zostaje Jan Koniecpolski - kanclerz Królestwa Polskiego²⁵. W rękach tego wielce zasłużonego rodu w XV wieku Rusiec pozostawał tylko do 1467 roku, kiedy to jego posiadaczem został Jan Zaręba z Kalinowej. Przez drugą połowę XVI wieku stanowił on posiadłość Korycińskich herbu Topór. W latach 1603-1676 dziedzicami byli ponownie Koniecpolscy, a od tego czasu do końca okresu stanowiącego problematykę rozdziału z Ruścem związana była jedna z gałęzi rodziny Walewskich herbu Colonna²⁶. W XVI i XVII wieku istniał tutaj kościół filialny do parafialnego kościoła restarzewskiego. Poprzez starania Jana Koniecpolskiego w 1643 roku uzyskał on status kościoła parafialnego. Do nowo erygowanej parafii włączono wsie Rusiec i Kuźnica uzupełniane później nowo powstałymi osadami. Kolejną osobliwą cechą Ruśca było istnienie tam obronnego, murowanego dworu wieżowego powstałego około połowy XVI wieku. Dwory wieżowe były dość rzadkim zjawiskiem na terenie Polski Centralnej, a powstanie tego typu budowli wewnątrz Kotliny Szczercowskiej jest niepowtarzalną cechą dóbr rusieckich²⁷. Majątek ten był na tle sąsiednich wyjątkowo atrakcyjny. To, że jego

²³ Rawita Witanowski M., Rusiec, „Ziemia”, Warszawa 1910, t.I, s.565.

²⁴ Król Władysław Jagiełło nadaje Sędziwojowi z Szubina, wojewodzie kaliskiemu i staroście krakowskiemu miasto Czerniejewo i wsie Strzyżewo, Rakowo i Rusiec (*Rsszyecz in Siradiensi terris*); KDW, t.VI, Warszawa-Poznań 1982, dok. nr 290.

²⁵ S.M.Zajączkowski ustalił, że w roku tym Jan Koniecpolski kupił od Borka z Ruśca wsie: Rusiec, Wolę Więżową (Rusiecką) i Rudę, czyli Kuźnicę; Zajączkowski S.M., Studia nad wielowioskową własnością..., s.185; Łaski uważa, że Kuźnica i Ruda to dwie różne wsie; Łaski, Liber..., t.I, s.464. W spisie A.Pawińskiego wymieniona jest jedynie Ruda. Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (I połowa XIX wieku) wskazuje na istnienie w odległości 3 wiorst na wschód od Ruśca miejscowości Kuźnica Rusiecka. Na północ od Szczercowskiej Wsi, na drugim brzegu Widawki istniała osada Rudzisko. Pomiędzy wsiami Chociw i Sarnów, około 5 wiorst na północ od Ruśca oznaczone jest *Pustkowie Rudzisko*. Na północnym brzegu Widawki, na zachód od Chrzastawy istniała wieś Ruda i to ona jest zapewne przedmiotem wspomnianej transakcji.

²⁶ Kajzer L., Borzewisko-Mikorzyce-Rusiec. Trzy zapomniane dwory murowane z województwa sieradzkiego, „Rocznik Łódzki”, t.XXXIV, 1984, s.57-58.

²⁷ Istnienie murowanego, obronnego dworu na omawianym obszarze notowane jest poza tym w Chorzenicach, Białej, Mikorzycach i Sarnowie, a budownictwo obronne Kotliny Szczercowskiej na tle budownictwa całego obszaru ówczesnego województwa sieradzkiego jest bardzo ubogie; Kajzer L., Augustyniak J., Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XII-XVII/XVIII wieku, Łódź 1986.

właściciele, wobec powszechnego budownictwa drewnianego w okolicy, której podstawowym bogactwem były lasy, zdobyli się na tego typu inwestycję, świadczy o ich szerszych horyzontach jak i większych możliwościach finansowych. Uznaje się, że powstanie dworu rusieckiego było dziełem rodziny Korysińskich, jednak za fundacją Konięcpolskich przemawiać może dosyć duża rola tej rodziny, ułatwiająca przedsięwzięcia tego typu. M. Rawita Witanowski podaje, że ów rozebrany w 1911 roku dwór ozdobiony był herbem Topór, którym pieczętowali się Korycińscy, co mogłoby poświadczать jego budowę przez wspomnianą rodzinę²⁸.

Od 1781 roku drewniany kościół posiadała kolejna miejscowość pierwotnej parafii restarzewskiej. Ufundował go w Woli Więzowej Franciszek Ksawery Walewski, a jego syn Stanisław doprowadził do utworzenia tam parafii (już w 1814 roku).

Wśród osad należących do tejże parafii w XVI i następnych wiekach Chrzastawa i Dubie stanowiły własność królewską, a Restarzew był wsią należącą do arcybiskupów gnieźnieńskich.

W centrum Kotliny Szczercowskiej, na zachód od wsi parafii restarzewskiej leży Szczerców. Według Jana Łaskiego wokół parafialnego kościoła ufundowanego w 1367 roku przez Kazimierza Wielkiego skupione były wsie: *Vszczonowicze*, *Strzalkow*, *Pyekary* (pisownia wg Łaskiego). Wszystkie trzy obecnie nie istnieją (Łaski, I, 456). Szczerców to największa miejscowość regionu. Od początku jego istnienia (pierwsza wzmianka 1332 rok) był on własnością królewską. O znaczeniu miasta świadczą wspomniane w poprzednim rozdziale przepisy celne wydane przez Kazimierza Wielkiego. Przebiegający przez Szczerców szlak handlowy miał duże znaczenie. Niemniej do końca XVIII wieku Szczerców pozostał zaniedbanym i prowincjonalnym ośrodkiem. W 1793 roku zamieszkanym był zaledwie przez 616 katolików i 16 żydów²⁹. W sąsiednich miasteczkach w tym czasie zaludnienie było podobne. Pajęczno zasiedlone było przez 641 katolików, 6 żydów i 1 luteranina. W tamtym czasie największe znaczenie posiadały podupadłe później Sulmierzyce. U progu XIX wieku zarejestrowano tam 1.283 katolików, 30 luteran i 11 żydów, co powoduje, że możemy zaliczyć Sulmierzyce do kategorii miast średnich (Wąsicki, 823).

Na północnym zachodzie, w miejscu gdzie Widawka zasilana jest wodami płynących przez Kotlinę Szczercowską Niecieczy oraz Grabi, znajdują się wsie zaliczane do parafii w Widawie. Wsie te leżą w sąsiedztwie wczesnośredniowiecznego osadnictwa skupionego na

---

²⁸ Rawita Witanowski M., dz. cyt., s.565 i in.

²⁹ Wąsicki J., *Opisy miast polskich 1793-1794*, t.II, Poznań 1962, s.832.

lewym brzegu Warty i starych, prawdopodobnie przedpaństwowych grodzisk w Witowie³⁰ i okolicach Zapolic. U zbiegu Widawki i Warty od wczesnego średniowiecza funkcjonowała przeprawa wodna, będąca częścią szlaku handlowego. Można więc sądzić, że osadnictwo wokół Widawy opierało się na kolonizacji wielkopolskiej. W połowie XVI wieku do widawskiej parafii należały wsie: Dąbrowa, Rogoźno, Świerczów, Zborów, Stara Wola, Chrosty, Grabowie, Kleszczowa Wola, Ochle, Kąty, Podgórze, Zawady (ryc. 19). Były to przeważnie małe majątki. Stara Wola miała w 1553 roku tylko 1 łan roli (Pawiński, 215). Zborów i Podgórze miały po około 2 łany powierzchni. Największe folwarki parafii, Dąbrowa i Rogoźno miały jedynie po 7 łanów. Widawa pierwszy raz w źródłach pisanych pojawia się w roku 1388. Wtedy to Władysław Jagiełło nadał osadzie miejskie prawo niemieckie. Już w średniowieczu należała ona do rodziny Widawskich herbu Abdank. W początkach XVI wieku Widawscy używają herbu Wężyk. Widawa jest głównym ośrodkiem wielowioskowego klucza ziemskiego W XVI wieku składa się on ze wsi: Chociw, Łazów, Zawady, Ruda, Wola Kleszczowa i Stara Wola oraz z dwóch wsi: Sokołówka i Głaznowa leżących poza omawianym terenem (łęczyckie)³¹. W roku 1588 klucz widawski został podzielony między Stanisława i Jana Widawskich. Do przełomu XVIII i XIX wieku funkcjonowała w Widawie obronna siedziba rodowa usytuowana na kopcu. Jej opisy znajdują się w księgach grodzkich sieradzkich³².

Na północy omawianego terenu w okresie staropolskim istniały trzy parafie skupiające wsie przeważnie leżące już poza granicami Kotliny Szczercowskiej. Wśród lasów na północ od Szczercowa leżała parafia wygiełzowska. Większość wsi tej parafii posiada potwierdzenie istnienia już przed 1400 rokiem (ryc. 18). Sam Wygiełzów nie występuje w źródłach sprzed tego czasu jednak to, że właśnie tam znajdował się kościół parafialny, pozwala przypuszczać, iż miejscowość ta posiada również średniowieczną metrykę. Według akt konsystorskich kościół w Wygiełzowie istniał już w XV wieku. Jan Łaski zalicza do tej parafii wsie: Łąki, Wola Pszczółcka, Pszczółki, Przecznie, Zalesie i Korczyska (obie miejscowości w XIX wieku w parafii Grabno), Chajczyny, Prusimowice, Kurów, Krześlów (u Pawińskiego wymieniony razem z Wypychowem o którym nie wspomina Łaski) i zaginioną osadę *Cawyeczyn* (Łaski, I, 453; ryc. 19). W XVI wieku folwark Pożdzenice należał do parafii Buczek. W nieokreślonym czasie pomiędzy opisem Łaskiego a początkiem XIX wieku wszedł w skład tejże parafii. W międzyczasie Pożdzenice zyskały własny kościół parafialny.

³⁰ Kajzer L., Augustyniak J., Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem..., s.213.

³¹ Zajączkowski S.M., Studia nad wielowioskową własnością..., s.186.

³² Opis widawskiego dworca na kopcu i zabudowań gospodarskich znajduje się w: AGAD, Castr. Sirad. inscr. 41, f.575-582 v; rel. 68, f.364, 366; rel. 91, f.109; rel. 97, f.114; rel. 170, f.621.

Ryc. 21. Kościół parafialny Parafii Świętego Pawła i Nawiedzenia NMP w Wygierzowie (fot. autora).

Ryc. 22. Kaszewice - kościół Parafii Świętej Trójcy. Zbudowany z modrzewia w 1612 roku z fundacji Michała Koniecpolskiego, jako filialny w Parznie (fot. autora).

Wystawili go na początku XVII wieku miejscowi dziedzice Wojciech i Barbara z Wężyków Gomolińscy. W 1622 roku kościół zyskał miano parafialnego. Do parafii prócz Pożdżenic włączono Wolę Pożdżeniczką. W końcu XVIII wieku kolejny dziedzic wsi Mikołaj Starzeński wystawił nową, również drewnianą świątynię. Wsie parafii wygiełzowskiej były majątkami prywatnymi. Jedynie Krześlów przynajmniej do połowy XVI wieku wchodził w skład latyfundium arcybiskupów gnieźnieńskich³³. Analizując mapę wsi zanotowanych w XVI wieku (ryc. 19) można stwierdzić, że parafia wygiełzowska stanowi skupisko osadnicze wyraźnie odizolowane od sąsiednich. Położona była wśród lasów, oddalona od większych rzek. Zajmowała ona teren położony o kilkanaście metrów wyżej niż przylegająca do tego terenu od południa Kotlina Szczercowska. Wszystkie małe strumienie przybierają na tym terenie bieg właśnie południkowy, spływając bezpośrednio lub pośrednio poprzez Pilsię do Widawki. Kilka z folwarków wyróżnia się nawet na tle pozostałych parafii. Np. właściciele Kurowa w 1552 roku płacili podatek od 20 łanów ziemi. W folwarkach Krześlów i Łąki właściciele czynili to od 13 łanów. Biorąc pod uwagę skalę opodatkowania pozostałych wsi widoczna jest w tym zakresie duża dysproporcja. W Zalesiu, Jaworze, Woli Pszczółeckiej (podzielonej pomiędzy dwóch właścicieli, niejakich Baltazara i Mojka) i Korczyskach (trzech właścicieli) płacono podatek od 1-2 łanów ziemi ornej, a żaden z pozostałych majątków parafii nie przekraczał 7 łanów powierzchni (Pawiński, 240).

Na wschód od parafii wygiełzowskiej położone były wsie parafii z siedzibą w Parznie. Jan Łaski w jej skład zalicza wsie: Strzyżewice, Rożdzin, Sobki, Lubiec, Kuźnicę Lubiecką, Kluki, Domiechowice, Mikorską Wolę, Ławy, Mikorzyce (Łaski, I, 461; ryc. 19). A. Pawiński w spisie poborowym uzupełnia skład parafii o wieś Kaszewice (*Casowicze*) nie wymieniając Kuźnicy Lubieckiej i folwarku Ławy (Pawiński, 255). Tylko pięć wsi ma potwierdzoną źródłowo, średniowieczną metrykę. Są to: Kaszewice (ryc. 22), Lubiec, Kluki, Parzno i Mikorzyce³⁴. Struktura własnościowa majątków była odmienna od wyżej opisanych parafii. Na 9-11 wsi parafii około 50% stanowiło uposażenie arcybiskupstwa. W połowie XVI wieku były to: Parzno, Strzeszowice, Sobki, Rożdzin i Kluki. Wymienienie niektórych z nich już w 1136 roku jako własności duchownej każe przypuszczać, że ów ośrodek własności arcybiskupiej miał zakorzenioną w głębokim średniowieczu tradycję, a przez wieki władze duchowne wytworzyły tu klucz własności. Każda z tych wsi posiadała około 10 łanów pól

³³ Antoni Pstrokoński, badacz dziejów sieradzkiego z pierwszej połowy XIX wieku podaje, że od połowy XVI wieku do XVII Krześlów należał do rodziny Gomolińskich; BC, Teki Pstrokońskiego, 33. Krześlów pierwszy raz pojawia się w źródłach pisanych w roku 1357. Kazimierz Wielki potwierdza posiadłości arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, jako jedną ze wsi wymienia właśnie Krześlów; KDW, dok. nr 1354.

³⁴ Zajączkowski S., Zajączkowski S.M., Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych..., t.I-II, Łódź 1966-1970; ryc. 18.

uprawnnych. Majątki prywatne, a więc Mikorzyce i Wola Mikorska należące do jednego z rodziny Mikorskich herbu Róża, Domiechowice Jana Broniowskiego, Kaszewice Stanisława Koniecpolskiego nie odbiegają od tych wartości. W połowie XVI wieku miały od 9 do 15 łanów roli, a Mikorzyce położone jednak na północ od Parzna, zdecydowanie poza obszarem Kotliny Szczercowskiej miały aż 31 łanów. Przyjmując, że był to łan chełmiński o 30 morgach nowopolskich powierzchni, dawałoby to 930 mórg roli, więc wartość, jaką przeciętne folwarki osiągnęły dopiero w XIX wieku po okresie wielkich przemian w rolnictwie i akcji adaptacji dla rolnictwa wszelkich nieużytków. Duże znaczenie Mikorzyc mogą dokumentować i inne przesłanki. Już w 1369 roku Jan z Mikorzyc toczy spór o granicę dóbr z arcybiskupem posiadającym wieś Parzno³⁵. Oczywiście nie musi to dowodzić dużego znaczenia ówczesnego właściciela Mikorzyc, ale nie możemy tego wykluczyć. W XVII wieku staraniem rodziny Mikorskich w dobrach tych stanął solidny, murowany dwór obronny. Zwracał on uwagę przejeżdżających przez Polskę cudzoziemców³⁶. Był to jeden z niewielu tego typu obiektów w ubogiej raczej okolicy. Pozornie tylko różni się od innych folwarków w Lubcu. Po pierwsze, posiadał on w tym okresie aż czterech właścicieli (Stanisław Zbierzchowski, Mateusz, Albert oraz Stanisław Lubieccy). Łącznie płacili oni podatek od 6,5 łana, przy czym pierwszy z nich posiadał aż 4 łany (Pawiński, 255). Z innych źródeł wiadomo jednak, że Lubiec był ważnym ośrodkiem, przynajmniej w lokalnym znaczeniu, w zakresie produkcji żelaza³⁷. Sondażowe badania archeologiczne przeprowadzone na miejscu, gdzie stoją pozostałości XIX-wiecznego murowanego dworu wykazały, że istniał w tym miejscu w okresie staropolskim dwór obronny na kopcu³⁸. Po wspomnianych właścicielach częściowych dziedzicami Lubca w XVII-XIX wieku były znane w dawnym sieradzkim rodziny Koniecpolskich i Walewskich³⁹. Z pewnością znaczenie tego majątku akcentowane było tym, iż należał on ówczesnie do wpływowych rodzin. Dodać można, że kilka wsi parafii parzeńskiej, np. Kaszewice, Kluki, położonych jest w pobliżu Widawki, na jej północnym brzegu i leży na obszarze niecki utworzonej przez Kotlinę Szczercowską.

---

³⁵ KDW, dok. nr 1620.

³⁶ Ulrich Werdum podróżujący po Polsce w latach 70-tych XVII wieku pisze o tym dworze „bardzo pięknie zbudowany, z dwoma wysokimi szczytami”; Liske X., *Cudzoziemcy w Polsce*, Lwów 1876, s.123. Inwentarz dóbr Mikorzyc spisany w 1711 roku opisuje dwór, który posiadał most kryty dachem, poprzedzony bramą z komórkami, izdebką, gankiem; AGAD, Castr. Vielun. rel.64. f. 355.

³⁷ A.Pstrokoński podaje, że w roku 1459 nadano Andrzejowi Rudnikowi przywilej na założenie fabryki żelaznej. Wzmianki o niej pochodzą przynajmniej z końca XVI wieku; Tenże, *Kuźnice żelazne i rudy w dawnym województwie sieradzkim*, „Tygodnik Rolniczo-Technologiczny”, nr 35, 1836, s.295.

³⁸ Materiały z badań znajdują się w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi.

³⁹ Skotnicka I., *Lubiec, woj. łódzkie, pow. piotrkowski. Dwór. Skrócone opracowanie historyczne*, Warszawa 1958, maszynopis u WKZ w Piotrkowie Trybunalskim.

Od północnego-wschodu Kotlina Szczercowska ograniczona jest Wysoczyzną Belchatowską. W okresie staropolskim tereny tej Wysoczyzny zajęte były przez osadnictwo grupujące się wokół Grocholic. Ośrodek ten posiadał nawet prawa miejskie i przez kilkadziesiąt lat jako siedziba parafii skupiał wokół siebie pozostałe osady rozrzucone w okolicy. Od średniowiecza Grocholice należały do arcybiskupów gnieźnieńskich. Już Wincenty z Czarnkowa herbu Nałęcz, w latach 1220-1232 arcybiskup gnieźnieński, założył tam kościół parafialny zbudowany z kamienia (w późniejszych zapewne czasach uzupełniony cegłą)⁴⁰. W XVI wieku wśród wsi parafii grocholickiej źródła wymieniają Zdziezszulice, Wolę Zdziezszulicką (dziś Zdziezszulice Dolne), Politanice, Bińków, Belchatów i Bałchatówek (u Pawińskiego *Belchatow major* i *Belchatow minor*; Pawiński, 231), Łękawę, Wolę Łękawską, Zawadów oraz nieznane obecnie osady *Westhkov* i *Wola Raciborowska* (Łaski, I, 458; ryc. 19). Adolf Pawiński do tych wsi dodaje jeszcze Zawady, Kałduny. Podobnie jak w przypadku wsi sąsiedniej parafii parznieńskiej tak i tu widać dużą dysproporcję w wielkościach poszczególnych majątków. W obu tych parafiach, grocholickiej i parznieńskiej nie występuje w okresie staropolskim własność królewska. W parafii grocholickiej znacznie mniej liczna, niż wśród wsi sąsiadujących z nią od zachodu, jest własność duchowna. Poza Grocholicami nie ma tu osad zarządzanych przez władze kościoła katolickiego. Wiadomo jedynie, że w Zdziezszulicach od 1617 do 1864 roku istniał kościół i klasztor oo. Franciszkanów fundowany przez miejscowych dziedziców Mikołaja i Zofię z Bykowskich Kowalewskich (Łaski, I, 458). Mogło się to wiązać z pewnymi nadaniami ziemi. Jeszcze w połowie XVI wieku największymi majątkami były Zawadów Anny Spyńkowej liczący 16 łanów roli oraz Kałduny rodziny Dobrzyłowskich, którzy płacili podatek od 15 łanów. Wyróżniały się również Łękawa należąca do wspomnianej Anny Spyńkowej z 12 łanami roli i Politanice Benedykta Dobieckiego o identycznej powierzchni. Pozostałe majątki liczyły od 5 do 7 łanów, a kilka z nich nie osiągało nawet tego poziomu (Bałchatówek Małgorzaty Belchackiej - 4 łany, Zawady Dobrzyłowskich - 2 łany). Trzy wsie parafii były podzielną własnością kilku posiadaczy. Jeszcze w połowie XVI wieku wspomniane Zdziezszulice podzielone były na pięć folwarków. Ich właścicielami byli: Mateusz Dobiecki, Laurent Książnicki, Mateusz Krystek, Jan Cisowski oraz bracia Walenty i Albert nie wymienieni z nazwiska. Wola Zdziezszulicka miała czterech właścicieli. Powtarzają się tu nazwiska współdziedziców Zdziezszulic. Swoje działki ziemi prócz Mikołaja Dobieckiego i Heleny Piaskowskiej miał tu Mateusz Dobiecki i Mateusz Krystek. Również czterech właścicieli posiadał zaginiony *Westhkov*, przy czym byli

---

⁴⁰ Przypisy do opisu parafii Jana Łaskiego; Łaski J., *Liber beneficiorum archidieceensis...*, t.I, Gniezno 1880, s.458.

to bracia Westkowscy (Mateusz, Grzegorz, Walenty i Jan; Pawiński, 231). Poza kluczem wsi należącym do Anny Spyńkowej, do której prócz wspomnianych wyżej Zawadowa i Łekawy należała jeszcze Wola Łekawska, ale trudno wskazać tu majątki wyróżniające się na tle pozostałych. O większych możliwościach finansowych właścicieli Łekawy świadczy chociażby funkcjonowanie w tej wsi publicznej kaplicy. Jak już wspomniano posiadłości te prócz okolic Łekawy leżą poza Kotliną Szczercowską, a więc nie były analizowane w niniejszym opracowaniu, jednak z racji sąsiedztwa i wspólnych niemalże warunków rozwoju gospodarczego zostały w celach porównawczych ujęte w tej części rozdziału.

Stosunki własnościowe w Kotlinie Szczercowskiej i terenach przyległych są podobne do panujących na pozostałych obszarach centralnej Polski rozumianej jako ziemie byłych województw łęczyckiego i sieradzkiego. Tak jak w skali całego kraju dominuje tu prywatna własność szlachecka, a w dużo mniejszej liczbie występują majątki należące do administracji królewskiej i duchownej. Na obszarze tych dwu województw własność królewska miała znacznie większe znaczenie niż na terenie sąsiednich województw poznańskiego, czy kaliskiego. W XVI -XVIII wieku 26% miast województwa łęczyckiego i 43,5% z województwa sieradzkiego należało do zarządu starostów królewskich. Potencjał ekonomiczny dóbr królewskich opierał się na gospodarce wiejskiej. Wsie królewskie stanowiły w województwie sieradzkim 5,7% ogółu, a w łęczyckim 5,5%. Ich mała liczebność rekompensowana była przez ich większe zaludnienie (niż wsi prywatnych), były też one zdecydowanie lepiej administrowane. Np. w województwie łęczyckim w 5,5% wsi królewskich skupionych było aż 11% gruntów ornych województwa⁴¹. W XVIII wieku na terenie tego ostatniego województwa szlachta posiadała 682,5 wsi, wsi duchownych było 120,5, a do króla należało 50. Wynik procentowy udziału owych własności jest zgodny z wcześniejszymi ustaleniami - 80,01% prywatnej własności szlacheckiej, 14,13% własności duchownej i 5,86% własności królewskiej⁴². Przyjęto, że we wschodniej Wielkopolsce w początkach XVI wieku 81,1% wsi należało do szlachty. W następnych dwóch stuleciach stosunek ten ulegał niewielkim odchyleniom⁴³. W XVII-XVIII wieku na terenach parafii Widawa, Restarzew (od połowy wieku część wsi w parafii Rusiec), Wygielzów, Parzno, Grocholice, Sulmierzyce, Rząśnia (później część wsi w parafii Chabielice) i północnej części parafi Pajęczno występuje w źródłach pisanych około 90 osad (bez mniejszych wsi, osad

⁴¹ Stroynowski A., Użytkownicy królewszczyzn województw sieradzkiego i łęczyckiego oraz ziemi wieluńskiej (XVI-XVIII w.), „RL”, t.XX (XXIII), 1975, s.316.

⁴² Sobczak T., Zmiany w stanie posiadania dóbr ziemskich w województwie łęczyckim od XVI do XVIII wieku, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t.XVII, 1956, s.191.

⁴³ Zajączkowski S.M., Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI wieku, „Slavia Antiqua”, t.XIX, 1972, s.57.

młyńskich i innych wchodzących w skład dóbr). Kilka z nich, na co zwracano już uwagę, leży poza granicami Kotliny Szczercowskiej, ale z racji bliskości położenia, wspólnych najczęściej warunków rozwojowych zostały potraktowane łącznie. Spośród owych 90 wsi, folwarków i miasteczek 13 w okresie staropolskim stanowiło własność królewską (14,4%)⁴⁴, 8 było własnością kościoła katolickiego 8,9% (majątek Krześlów z parafii Wygiełzów od połowy XVI wieku przeszedł spod władania duchownego na prywatną własność szlachecką i został zaliczony w poczet tej ostatniej). Pozostałe siedliska były we władaniu szlachty (76,7%). Z powyższych rozważań wynika, że teren Kotliny Szczercowskiej charakteryzuje się odmiennością od przyjętej średniej na korzyść innych niż szlachecka własności. Dodatkowo możemy tu przytoczyć w formie porównania sytuację zaistniałą w powiecie szadkowskim, w skład którego wchodziła północna część Kotliny (ryc. 15). W roku 1629 do szlachty należało aż 85% wsi, około 13% było w rękach kościoła (arcybiskupstwa i kapituły gnieźnieńskiej, kapituły krakowskiej), a tylko 2% ogółu stanowiły królewszczyzny⁴⁵. Nie można oczywiście tak niewielkich różnic traktować jako charakterystycznych dla regionu, gdyż jest to raczej typowa dla statystyki różnica. Około 76% własności prywatnej w Kotlinie Szczercowskiej, jak i o 10% wyższy wynik w przylegającym, a skrawkiem nawet zachodzącym na nią powiecie szadkowskim daje średnią właśnie około 81%. Taka wartość przyjęta została dla wschodniej Wielkopolski. Niewielkie odchylenia od przyjętego średniego podziału własności nie świadczą o specyfice dorzecza Widawki i raczej sądzimy, że w tym zakresie region ten nie odbiegał od uznanych dotąd norm.

Omówiona powyżej analiza sieci osadniczej majątków ziemskich oparta została na źródłach historycznych, dokładnie ją omawiających. Wiadomo jednak, że w XVI -XVIII wieku prócz głównych ośrodków poszczególnych dóbr istniały mniejsze, czasami nawet jednodworcze osady wchodzące w ich skład. Były to młyny, funkcjonujące na uboczu osady smolarzy, małe osady poddanych chłopów, karczmy itd. Topograficzna Karta Królestwa Polskiego przedstawia sieć osadniczą dużo bardziej gęstą, niż opracowaną na podstawie relacji Pawińskiego i Łaskiego. Adolf Pawiński podaje liczbę młynów, karczem, nie uwzględnia jednak ich lokalizacji, co nieco utrudnia powiązanie XIX-wiecznych obiektów ze starszymi. Jeśli owe mniejsze ośrodki zarejestrowane przez mapy z XIX-wieczne nie istniały

---

⁴⁴ Do osad królewskich włączony został posiadający prawa miejskie Szczerców, w statystyce do innych własności ziemskich liczono też pozostałe osady miejskie regionu (Widawa, Grocholice, Pajęczno).

⁴⁵ Szczygielski W., Koncentracja szlacheckiej własności ziemskiej w szadkowskim w latach 1629-1789, „Rocznik Łódzki”, t.XXIII (XXVI), 1978, s.31; Topolski J., Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku, Poznań 1955, s.78-80.

jeszcze w wieku XVI, to z pewnością większa część z nich powstała w ciągu XVIII wieku. Związane jest to ze wzrastającym zaludnieniem kraju. Można sądzić, że część z nich powstała już w okresie porzbirowym.

Dużo nowych danych w kwestii osadnictwa nowożytnego nie rejestrowanego przez źródła historyczne dostarczają badania archeologiczne. Prowadzone w latach 80-tych XX wieku badania powierzchniowe zaowocowały opracowaniem dla obszaru Kotliny Szczercowskiej listy stanowisk archeologicznych, na których odkryto ślady osadnictwa nowożytnego⁴⁶. Była to część ogólnopolskiego programu badawczo-konserwatorskiego: Archeologiczne Zdjęcie Polski (dalej: AZP). Wprowadzony został w 1978 roku i kontynuowany jest do dzisiaj. Jego celem jest rozpoznanie metodą badań powierzchniowych stanowisk archeologicznych na terenie całego kraju, ich inwentaryzowanie na kartach ewidencyjnych (tzw. KESA - Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego) oraz budowa archiwum informacji o stanowiskach archeologicznych. Wadą badań prowadzonych w ramach programu AZP jest to, że nie są one właściwymi badaniami archeologicznymi. Ich wiarygodność ocenia się od 30 do 70% (w zależności od specyfiki regionu, dostępności badanego terenu, indywidualnych cech autorów badań). Metoda badań powierzchniowych opierająca się na prospekcji terenowej i działaniach nieinwazyjnych stwarza jedynie poszlaki do stwierdzenia obecności stanowisk archeologicznych. Mimo tego badania AZP pozwalają niejednokrotnie na odkrycie wielu istotnych naukowo stanowisk. Powoduje to, że wyniki badań AZP powinny być traktowane z pewną ostrożnością w toku badań naukowych. W powiązaniu z innymi źródłami, szczególnie w przypadku badań interdyscyplinarnych stanowią cenne źródło pomocne w badaniach osadniczych⁴⁷.

---

⁴⁶ Pełny spis stanowisk archeologicznych Kotliny Szczercowskiej znajduje się w biurze Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Piotrkowie Trybunalskim, a także w: Mazurowski R., Archeologiczne badania rozpoznawcze w rejonie Kopalni Szczerców i urządzeń towarzyszących, t.I-II, Poznań 1984.

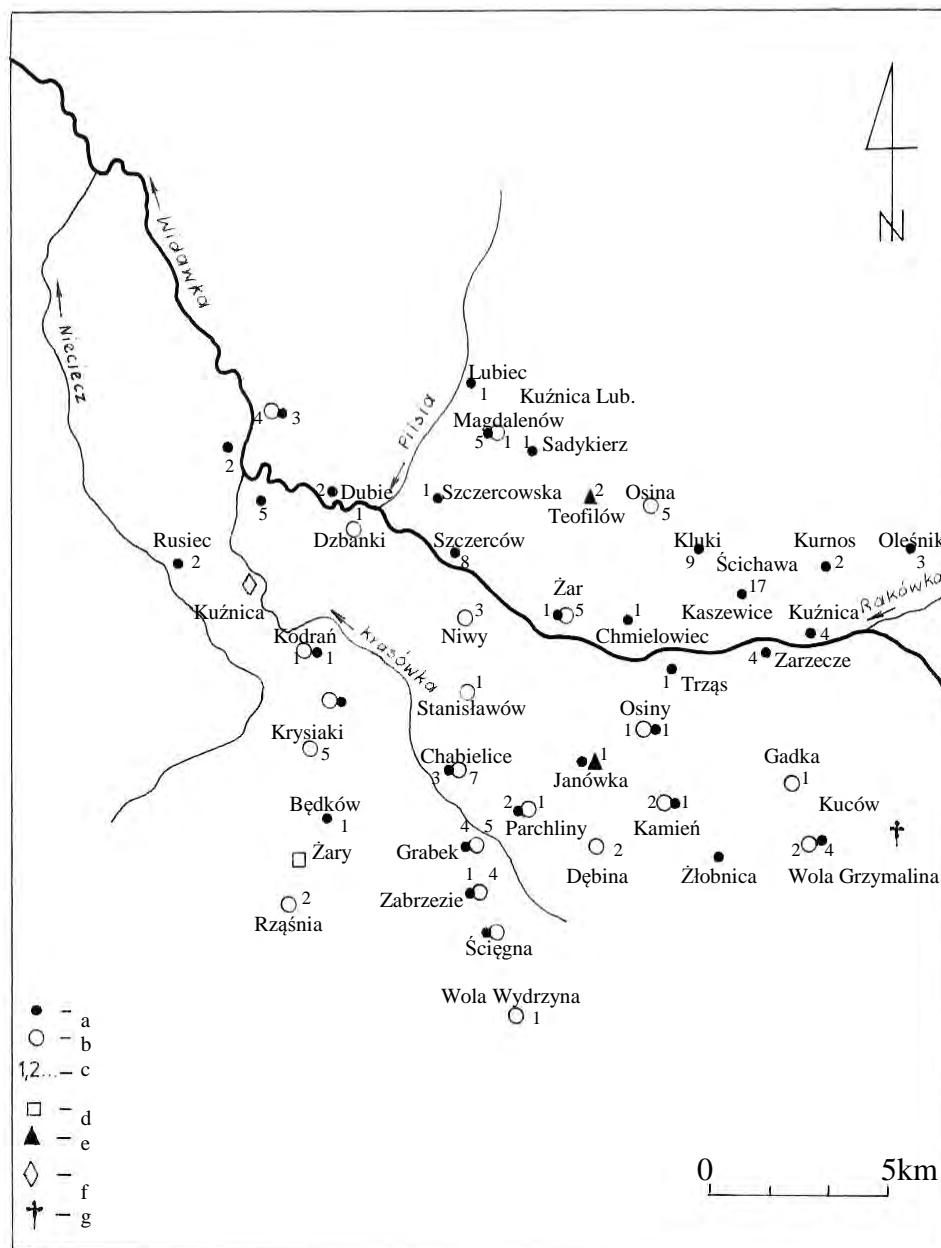
⁴⁷ Wyniki realizacji programu Archeologiczne Zdjęcie Polski (dalej: AZP) stały się podstawowym źródłem informacji służb ochrony zabytków dotyczących funkcji i chronologii odkrytych stanowisk archeologicznych. W założeniu pomysłodawców miało to umożliwić dokładniejsze określenie przedmiotu i obszaru objętego ochroną konserwatorską. Podjęcie działań związanych z realizacją programu AZP wiązało się z przygotowaniem jednolitego systemu nazewnictwa stanowisk, ich numeracji, ewidencji i opisu na Kartach Ewidencji Stanowiska Archeologicznego (dalej: KESA). Obszar kraju podzielony został na prostokątne obszary o powierzchni 37,5 km² oznaczane liczbami arabskimi w systemie: nr pasa - nr słupa. Badania prowadzono z zastosowaniem prawa administracyjnego. Dokumentacja w formie sprawozdania tekstowego oraz załączonych kart KESA sporządzonych dla każdego stanowiska przekazana została do wojewódzkich oddziałów SOZ. Inicjatywa prowadzenia programu ogólnopolskich badań powierzchniowych była odpowiedzią na wzrastające zagrożenie dla stanowisk archeologicznych ze strony inwestycji budowlanych i przemysłowych. Problem ów jest doskonale widoczny na przykładzie Kotliny Szczercowskiej, gdzie jej centrum uległo nieodwracalnym przemianom przemysłowym (odkrywka węgla brunatnego) - patrz ryc. 3-5.

Na podstawie właściwych badań weryfikacyjnych skuteczność badań AZP ocenia się na 30-70%. Kolejnym problemem związanym z jakością wyników prac badawczych jest kwestia łączenia lub wydzielania jako odrębne stanowisk położonych w niewielkiej odległości. Badania AZP to badania ciągłe, a kolejne prace przyczyniają się do ich weryfikacji na poszczególnych obszarach. W przypadku dużych inwestycji, a takimi są

Porównanie danych historycznych z listą stanowisk nowożytnych odkrytych archeologicznie (obszary Archeologicznego Zdjęcia Polski opracowane dla Kotliny Szczercowskiej: aneks nr 3) wnosi wiele do obrazu zasiedlenia tejże Kotliny w XVII-XVIII wieku. Powierzchniowe najczęściej badania archeologiczne lokalizują wiele nieznanych dotąd punktów sugerujących istnienie tamże osad nowożytnych, bądź innych mniej czytelnych śladów osadnictwa. Dokumentują one materialne istnienie osad w miejscach o których nie informują źródła pisane. Najczęściej jednak ślady osadnictwa odkryte w trakcie badań archeologicznych pokrywają się ze znanymi historycznie miejscowymi ośrodkami. Osadnictwo nowożytne znane z wyników analizy kart AZP jest szczególnie zagęszczone w pobliżu Kaszewic, Kluk, Sulmierzyc, Woli Wydrzynej, Broszęcina, Ruśca, Szczercowa, Chabielic (ryc. 23). Są to główne osady środkowej części Kotliny Szczercowskiej. O skali zasiedlenia czy długości zamieszkiwania grup ludzi w nieznanych z przekazów pisemnych ośrodkach może dowieść jedynie analiza archeologiczna. W większości przypadków były to niewielkie, często jednodworcze punkty osadnicze podległe administracyjnie siedzibom ziemiańskim znanym z przekazów pisemnych. W centralnej części Kotliny Szczercowskiej, pomiędzy Ruścem, Klukami, Sulmierzycami i Białą zlokalizowano 281 stanowisk archeologicznych zawierających materiał nowożytny (ryc. 23). Analiza owej mapy tych stanowisk wykazuje, że wydająca się nie zasiedlona część Kotliny na wschód od Szczercowa, w widłach Krasówki i Widawki, w istocie zajęta była przez niewielkie osady (częściej są to jednak tylko ślady osadnictwa). Ze wszystkich 281 odkrytych stanowisk - 54,8% zinterpretowano jako ślady osad. Część stanowisk zidentyfikowana została jako miejsca produkcji przemysłowej. Trzy piecowiska hutnicze i dwie huty szkła uzupełniają nieliczną listę odkrytych obiektów przemysłowych Kotliny Szczercowskiej. Występują one w miejscach gdzie wprawdzie mogły one występować, ale brak o nich informacji pisanych powodował tylko hipotetyczną ich lokalizację. Interpretacja pozwoliła na identyfikację

---

np.: prace na obszarze odkrywki węgla brunatnego w okolicach Szczercowa czy prace związane z budową autostrad weryfikacja odbywa się poprzez właściwe badania archeologiczne, badania sondażowe oraz analizę zdjęć lotniczych terenu. Ogólnopolski program badawczy AZP został zrealizowany na 81% powierzchni kraju. Badania przeprowadzono na 6.607 obszarach AZP (stan na 01.01.2003r.). Odkryto około 350.000 stanowisk archeologicznych. Około 60% z nich to punkty osadnicze i ślady osadnicze, czyli miejsca, w których natrafiono na niewielką koncentrację zabytków archeologicznych. Niekoniecznie świadczy to o długotrwałym użytkowaniu takiego miejsca przez grupy osadników w przeszłości. Pozostałe to stanowiska archeologiczne o charakterze osadniczym, obronnym, kultowym, produkcyjnym itd. Wykorzystanie wyników badań AZP ma charakter wielokierunkowy. Służą one jako element w procesie badawczym pomagając w lokalizacji stanowiska, określenia jego obszaru, funkcji i zakresu chronologicznego. Rezultaty badań AZP są podstawowym narzędziem służb ochrony zabytków w Polsce w formułowaniu wytycznych dla władz lokalnych przy ustalaniu planów zagospodarowania przestrzennego i ustalaniu stref ochrony konserwatorskiej.

Ryc. 23. Osadnictwo nowożytnie centralnej części Kotliny Szczercowskiej na podstawie Archeologicznych Zdjęć Polski (aneks nr 3).

- a- osady nowożytne
- b- ślady osadnictwa nowożytnego lub nieokreślone
- c- cyfra oznacza liczbę stanowisk w danej miejscowości
- d- dwór
- e- huty szkła
- f- piecowisko hutnicze
- g- cmentarzysko

zalegającego tu materiału ze stanowiska AZP arkusz 77-48, 68, Żary st.2 (ryc. 23, aneks nr 3) jako pozostałości dworu pochodzącego z XVIII wieku. Uzupełnia to stan naszej wiedzy o sieci dworów staropolskich w tym rejonie. Dwór ów nie był znany w XVI wieku jako niezależna siedziba dóbr. Musiał powstać w wyniku parcelacji Rząśni lub Będkowa, który w tym czasie był wsią królewską. Sądzić można, że przeprowadzone na tym stanowisku badania archeologiczne doprowadziłyby do odkrycia typowej, opisanej powyżej siedziby ziemiańskiej. Pewna odmienność owego stanowiska od innych polega na odkryciu założeń ziemnych dworu staropolskiego. Większość tych budowli została w XIX wieku zastąpiona pobudowanymi na ich miejscu budynkami murowanymi. Można wspomnieć, że pozostałości drewnianych dworów staropolskich na terenie centralnej Polski są dużą rzadkością.

Przystępując do charakterystyki regionu w aspekcie społeczno-gospodarczym wspomnieć należy o ogólnych tendencjach rozwoju folwarków międzyrzecza pilicko-warciańskiego. Jak wiemy, w XVII-XVIII wieku w wiejskim krajobrazie Polski centralnej dominowały szlacheckie folwarki, opierające się na pracy pańszczyźnianej chłopów. W zakresie badań nad ich strukturą napotyka się na pewne trudności. Z powodu braku odpowiedniej do analizy liczby źródeł w odróżnieniu od bazy materiałowej dotyczącej własności królewskiej, duchownej czy chociażby magnackiej. Tak więc, choć dawniej uważano, że: „provincje składające się na dawne województwo sieradzkie obfitowały znacznie w płody zwierzęce, roślinne i kopalne” (Szaniawski, 370), nie należy raczej przeceniać gospodarczej roli obszarów położonych pomiędzy Wartą a Pilicą, gdyż w położonych pomiędzy najważniejszymi dzielnicami Polski województwach sieradzkim i łęczyckim przeważała drobna i średnia własność feudalna. Nastawiona ona była w większości na produkcję zbożową. Większe majątki położone na południu, stykające się z ziemiami województwa sandomierskiego, zasiedlone były przez bogate ziemiaństwo. Na północy wzrastała liczba folwarków małych, wsie często należały do dwóch lub więcej właścicieli. Owo rozdrobnienie majątków powodowało zarazem zubożenie tutejszej szlachty. Na terenie województwa sieradzkiego widzimy obecność w tym czasie wielu nowych impulsów napływających z południa i północy Rzeczypospolitej.

Biorąc więc pod uwagę siedziby ziemiaństwa sieradzkiego, możemy stwierdzić, że odpowiadały one jego możliwościom finansowym. Zauważyć można, że w tym aspekcie właściciele niewielkich działów ziemi nie mogli sobie pozwolić na siedziby, jakie były dziełem posiadaczy kilkunastu kluczy. Zresztą na tym terenie w XVII-XVIII wieku istniały nieliczne jedynie wystawne rezydencje. Rzec można, iż typowymi siedzibami

szlachty województwa sieradzkiego były różnego rodzaju dwory i dworki czasami niewiele odmienne od chałup chłopskich. Tutaj też dwory budowane były według schematów przyjętych na całym prawie terenie ówczesnej Rzeczypospolitej. Niekiedy jednak odbiegały one od przyjętych wzorców ze względu na złą sytuację majątkową właścicieli. Budowle o wyjątkowych założeniach pozostawiły po sobie ślad w różnego rodzaju relacjach z tej epoki. Inne, typowe, jeśli nie zostały opisane w zachowanym do dzisiaj rutynowym inwentarzu, pozostają dla historyka anonimowe. Ich zapomniany czas istnienia przybliżyć mogą badania archeologiczne.

W okresie staropolskim typowe rezydencje szlacheckie⁴⁸ województwa sieradzkiego budowane były przeważnie z drewna, najczęściej modrzewiowego lub dębowego. Kryte były tak jak wiejskie chałupy słomą, rzadziej gontem: „Dwory ziemiańskie z drzewa wznoszone [...] dach słomiany, ściany niewysokie, okna niewielkie, za to potężne wewnątrz piece i wysoki ostrokół dębowy dokoła domu - oto były główne cechy naszych dawniejszych dworów ziemiańskich” (Gloger, I, 74). Rozwój rolnictwa, widoczny od początku XIX wieku i następująca za tym zamożność ziemian położyła kres większości podupadłych już staropolskich siedzib. Zastąpiły je budowle, których ślady do dziś obserwuje się na obszarach wiejskich. Często owe nowoczesne, jak na XIX-wieczne warunki murowane budowle stawiano na miejscu dworów, które zajmowali przodkowie i tylko w tych przypadkach można przypuszczać o istnieniu starszych budowli.

Charakterystycznym dla dużych i małych dworów województwa sieradzkiego był ganek, któremu najczęściej towarzyszył zajazd. Poprzez ganek wchodziło się do sieni zajmującej środek dworu. Po obu jej stronach były rozlokowane symetryczne izby, których liczba i wymiary uwarunkowane były od osobistych potrzeb i pomysłów właścicieli. Często reprezentacyjna ściana dworku nad gankiem posiadała tzw. facjatę (altankę). Inwentarze dworskie dużo uwagi poświęcają drzwiom wejściowym, które najczęściej były jednoskrzydłowe, ozdobione różnego rodzaju zawiasami, klamkami, zamkami, ryglami. Dość istotną cechą wewnętrznego wyposażenia dworów omawianego okresu, wyróżniającą je od podobnych im chałup chłopskich (szczególnie w przypadku siedzib biednej szlachty), jest obecność pieca, kominka kaflowego lub ceglanego. Pozostaje to uchwytne w trakcie analizy wyników badań archeologicznych. Wielkość dworów była różna, a ich wymiary można zrekonstruować tylko w przypadku niektórych obiektów. Najbardziej powszechne były

---

⁴⁸ Część pracy poświęcona siedzibom szlacheckim XVII i XVIII wieku oparta została na następującej literaturze: Gołębiowski Ł., Domy i dwory, Warszawa 1830; Łoziński W., Życie polskie w dawnych wiekach, Lwów 1920; Sas Zubrzycki J., Dwór polski, „Ziemia”, R.XIII, 1928; Markowski F., Polskie dwory zwyczajne i obronne XVI-XIX wieku, Lwów 1935.

pozbawione piętra siedziby, które posiadały powierzchnię od około 150 do 400 metrów kwadratowych, z tym, że dwory zbliżone powierzchnią do wspomnianej górnej granicy należały do bogatej części szlachty.

Gospodarstwa folwarczne Kotliny Szczercowskiej posiadały typowe dla regionu siedziby. Inwentarz majątku Chabielice pochodzący co prawda z początku XIX wieku, opisujący jednak dwór „w złym stanie”, a więc stary i pochodzący przynajmniej z poprzedniego, w stosunku do czasu powstania opisu stulecia, podaje, że „dwór z drzewa, gontem kryty ma wymiary w łokciach 32 na 18 na 5”⁴⁹. Identyczne wymiary ma dwór „z czterema pokojami i garderóbkami, z drzewa balowego na podmurowaniu” stojący w pobliskich Sulmierzycach. Mimo, że inwentarz odnoszący się do Sulmierzyc pochodzi już z 1836 roku, to wskazówki jego autora, co do wymaganych napraw przyciesi i dachu wskazują na to, że w zdominowanym przez budownictwo z cegły XIX wieku był on reliktem z poprzedniej epoki⁵⁰. Położony na północ od Chabielic i Sulmierzyc, w pobliżu Widawki dwór w Osinach ma nieco większe wymiary. Według źródeł wspominających ów budynek, wymagał on położenia nowego dachu. Miał wymiary w łokciach 51 x 24 x 6 i pochodził prawdopodobnie z XVIII wieku. Podobnie jak dwór w Sulmierzycach był on podmurowany, zbudowany z drewna kostkowego, kryty szkodłem, czyli jedną z odmian gontu⁵¹. Pierwsze dwa miałyby więc około 210 metrów kwadratowych powierzchni, ale dwór osiński liczący 440 metrów kwadratowych byłby budowlą nieprzeciętną. Wspomnieć można, że nie grupowała się tu zamożna szlachta. Majątki jej były o wiele mniejsze niż w Chabielicach i Sulmierzycach. Zauważyć trzeba, że Osiny utraciły w XVII wieku miano siedziby parafii, a w końcu XVIII i w XIX wieku wchodziły w skład dóbr sulmierzyckich. Istnienie tak dużego dworu w samym sercu Kotliny Szczercowskiej jest interesującym problemem, bowiem główne rezydencje mieszkalne w innych folwarkach były podobne do typowych wspomnianych budynków ówczesnego województwa sieradzkiego. Oscylowały one raczej ku siedzibom zbiedniałej szlachty. Jak się wydaje, zależne to było od tego, czy folwark był tylko częścią dóbr, czy też główną siedzibą ziemianina. W przypadku pierwszej możliwości mieszkalne budynki folwarczne z reguły odbiegały świetnością od reprezentacyjnych rezydencji zlokalizowanych w głównej wsi poszczególnych dóbr.

---

⁴⁹ APP, Hipoteka Bełchatowska (dalej HB), zespół nr 377, KW Chabielice, teczka nr 237; łokieć polski, miara najprawdopodobniej używana w inwentarzach wedle potwierdzenia Komisji Skarbowej Koronnej z drugiej połowy XVIII wieku wynosił około 57,5 cm: Gloger Z., *Encyklopedia...*, t.II, s.163; łokieć staropolski miał średnio 59,6 cm: Gloger Z., *Encyklopedia Staropolska*, t.II, Warszawa 1958, s. 168.

⁵⁰ APP, HB, zespół nr 377, cz.I, KW Osiny, teczka nr 320.

⁵¹ Tamże.

Na terenie Kotliny Szczercowskiej i jej najbliższego sąsiedztwa istniało wiele dworów posiadających walory obronne. Często położone były na usypanym kopcu lub wyspie, posiadały most i wieżę oraz palisadę. Na terenie centralnej Polski jest to zjawisko nierzadkie⁵². Na podstawie analizy architektoniczno-archeologicznej wiemy, że w dawnym województwie sieradzkim dominowały drewniane dwory obronne. Dotąd wyróżniono ich 97 przy 29 budowlach murowanych. Zdecydowanie najwięcej było ich w powiecie sieradzkim (62 dwory obu typów), najmniej zaś w powiecie radomszczańskim (13 siedzib obronnych drewnianych i murowanych). Kilka spośród ponad stu trzydziestu budowli znajdowało się na terenach Kotliny Szczercowskiej. Na jej obszarze zbiegały się granice czterech powiatów województwa sieradzkiego, a do jej granic doszły fale osadnicze napływające z Wielkopolski, Małopolski czy Mazowsza. Ich dalsza ekspansja została w średniowieczu zahamowana w wyniku braku na obszarach środkowego biegu Widawki czynników sprzyjających osadnictwu. Ma to swe odbicie również w budownictwie obronnym regionu. Stwierdzone w wyniku badań archiwalno - terenowych dwory obronne Kotliny Szczercowskiej gromadzą się jedynie na jej obrzeżach. Centrum Kotliny z umownym środkiem w okolicach Szczercowa jest pozbawione wszelkich śladów budownictwa obronnego. Najbliżej tego umownego punktu znajdowały się dwory w Ruścu i Sarnowie. Pozostałe istniały niegdyś w Chorzenicach (ryc. 24) i Białej, na południowym krańcu kotliny, przy czym Biała położona jest już poza pasem moren wyznaczających umowną granicę kotliny. Dwór obronny istniał też prawdopodobnie w Kielczygłowie na południowo-zachodnim skraju omawianego obszaru. Dużo bardziej zagęszczona jest sieć obronnych siedzib szlacheckich w północnej części Kotliny, ze szczególnym nasyceniem (oczywiście jak na warunki Kotliny Szczercowskiej) jej północno-zachodniej części. Przyjmuje się, że budynki takie istniały w Mikorzycach (już na obszarze Wysoczyzny Bełchatowskiej), Lubcu, Pszczółkach, wspomnianych Sarnowie i Ruścu, Chociwiu, Ochlach, Zabłociu, Widawie. Można jeszcze wymienić dwory w Krześlowie i Sromótce, z zaznaczeniem jednak, że były one położone bardziej na północ w stosunku do wcześniejszych. Otrzymaliśmy więc spis piętnastu budowli obronnych egzystujących w określonych okresach pomiędzy XVI a XVIII wiekiem (w Chorzenicach stwierdzono istnienie dwóch następujących po sobie dworów; Kajzer, Augustyniak, 347 i in.). Szacując obszar dawnego województwa sieradzkiego na 9.500 km², a Kotliny Szczercowskiej

---

⁵² Na terenie byłego województwa sieradzkiego znanych jest 136 budowli obronnych zbudowanych do końca XVIII wieku, a w tej liczbie 7-8 zamków i murów obronnych dwóch miast, 29 dworów murowanych i 97 drewnianych: Kajzer L., Augustyniak J., Wstęp do..., Łódź 1986.

Ryc. 24. Chorzenice - dwór murowany, podpiwniczony, piętrowy. Zbudowany w pierwszej połowie XVII wieku w stylu późnego renesansu na planie wydłużonego prostokąta przez Bogdańskiego, kaszt. sieradzkiego (we dworze są elementy dekoracji typowej dla arian). Stan obecny (fot. autora).

na 1.200 km², otrzymamy średnią 1 dwór obronny na 69,9 km² dla województwa, przy 1 budynku na 80 km² dla Kotliny Szczercowskiej, co nie jest znaczącą różnicą. Jednak, gdy wykluczmy z listy siedzib obronnych kilka kontrowersyjnych lokalizacji, to wynik ten ulegnie podwojeniu. Przyjąć należy więc, że budownictwo obronne okolic położonych nad środkową i dolną Widawką było ubogie. Pięć spośród piętnastu dworów było murowanych: w Chorzenicach, Białej, Ruścu, Mikorzycach i Sarnowie (tj. 33%, przy 30% dworów murowanych na terenie województwa). Różnica ta jest zbyt mała by traktować ją jako cechę szczególną budownictwa regionu.

Dwór w Ruścu został już w dużej części opisany we wcześniejszej części rozdziału. Dodać należy, że było to piętrowe założenie o wymiarach 10,3 m x 13,9 m nie posiadające, poza ogólnym podobieństwem do mieszkalnej wieży królewskiej w Piotrkowie, analogii wśród budowli staropolskich pomiędzy Wartą a Pilicą⁵³.

⁵³ Kajzer L., Borzewisko-Mikorzyce-Rusiec. Trzy zapomniane dwory murowane z województwa sieradzkiego, „RL”, t.XXXIV, 1984, s.57-62.

Dwór w leżącym nad Widawką Sarnowie był popularnym w XVI wieku dworem-kamienicą. W tym przypadku stać miał na kopcu wśród otaczających go podmokłych łąk. A.Pstrokoński podaje w relacji z początku XIX wieku, że Sarnów należał na początku XV wieku do Jana Szreniawity z Ruśca, a „zamek nad rzeką i błotami wybudował Stanisław Sasin Karśnicki, sędzia ziemski sieradzki w roku 1580”⁵⁴. Jeden z opisów wsi z końca XVII wieku przedstawia już „dwór prawie wszystek obrócony w niwecz”⁵⁵.

W pobliżu Sarnowa, na drugim brzegu Widawki leży wieś Chociw. W okresie staropolskim dobra chociwskie składały się z Chociwia, Zborowa, Kątów i Łaznowa⁵⁶. Jedyny zachowany z czasów staropolskich inwentarz wsi informuje, że w 1739 roku dobra Chociw składające się z czterech wymienionych wsi należały do Kazimierza Chociwskiego, którego siedzibą był „dwór stary napróchniały, na przyciesiach miejscem nowych [...] gontem pobity, miejscami zły”⁵⁷. O obronnych walorach siedziby świadczy, że zbudowany został na kopcu, a prowadził do niego drewniany most. Obecnie nie zachowały się ślady pozwalające na jednoznaczną lokalizację budynku. Z przełomu XVIII i XIX wieku pochodzi kompleks dworski z drewnianym budynkiem mieszkalnym. Elementy tych zabudowań zachowane są do dzisiaj.

Największą własnością ziemską Kotliny Szczercowskiej był klucz widawski należący do Widawskich herbu Abdank (potem Wężyk). Historia wspomnianego wyżej dworu obronnego położonego na zachodnim brzegu Niecieczy, kilkaset metrów na południe od rynku, nie jest do końca wyjaśniona. Nie zachowały się, niestety, jego opisy, a wzmianki rozrzucone w księgach ziemskich sieradzkich pozwalają przypuszczać, że był to duży, nowocześnie rozplanowany dwór drewniany z pewnymi elementami konstrukcyjnymi wzmocnionymi cegłą⁵⁸. Jan Kobierzycki w pracy poświęconej dziejom sieradzkiego przytacza oryginalny opis praktycznego zastosowania obronnej budowli w Widawie. W 1610 roku jeden z Wężyków, Piotr, w czasie nieobecności we dworze brata Macieja próbował go objąć w posiadanie⁵⁹.

Na południe od Widawy, również nad brzegiem Niecieczy we wsi Ochle istniał w okresie staropolskim gród drewniany, być może o średniowiecznej nawet chronologii. Brak

---

⁵⁴ BC, TP, f.54.

⁵⁵ AGAD, Castr. Sirad. rel. 41, f. 443v.

⁵⁶ W XV wieku Chociw i pozostałe trzy wsie stanowiły część kompleksu widawskiego. W latach 1444-1453 Piotr Widawski odstąpił część Chociwia Piotrowi Goszowi: Zajązkowski S.M., Wielowioskowa własność szlachecka w województwie sieradzkim (XV i pierwsza połowa XVI wieku, „RL”, t.XVIII (XXI), 1973, s.30-31.

⁵⁷ AGAD, Castr. Sirad. rel. 100, f.607(571).

⁵⁸ Kajzer L., Augustyniak J., dz. cyt., s.213.

⁵⁹ Kobierzycki J., Przyczynki do dziejów ziemi sieradzkiej, Warszawa 1915, s.30.

badan i opisów archiwalnych nie pozwala na bliższe przedstawienie tej nie istniejącej już szlacheckiej siedziby.

Na północy od Szczercowa istniały siedziby obronne w Lubcu (ryc. 36) i Krześlowie (ryc. 37). W obu miejscowościach nawet obecnie widoczne są jeszcze po nich ślady w postaci sztucznych wyniesionych nieco ponad poziom terenu wysp. Na nich to stoją mury dworów pochodzących z pierwszej połowy XIX wieku. Ze źródeł i badań terenowych wynika jednak, że wznosiły się tam wcześniejsze siedziby drewniane pochodzące najpewniej z XVI wieku.

Na południowym skraju Kotliny Szczercowskiej przede wszystkim zwraca uwagę kompleks dworski z Chorzenic. Do naszych czasów przetrwał dwór murowany z XVII wieku nazywany w literaturze „lamusem” (ryc. 24), dwór z XIX wieku (ryc. 34), oranżeria z połowy tego stulecia. Budynki sąsiadują z sadzawką, na której dzisiaj jeszcze istnieje wyspa. Jedyny archiwalny ślad po tym najstarszym założeniu to plan dóbr wykonany w 1821 roku, na którym na wyspie zaznaczone są ruiny murowanego budynku o wymiarach około 16 m x 11 m⁶⁰. Dwór ten wybudowany był w XVI wieku i służył tylko do czasu następnej fundacji, pochodzącej z drugiej połowy XVII wieku. Ten drugi to budynek dwukondygnacyjny o wymiarach 39 m x 8,5 m, w dużej części podpiwniczony. A.Pstrokoński pisze o nim: „kamienica o dwóch piętrach, dolne sklepione, mury bardzo grube, na kominach herby Poraj i Kolumna, zdaje się, że to wybudował Stefan Prus Bogdański, kasztelan konarsko-sieradzki, zmarły przed 1655 rokiem”⁶¹. Dwór ten zajmujący ponad 330 metrów kwadratowych powierzchni, przy dwóch kondygnacjach byłby więc największą murowaną budowlą ziemiańską pochodzącą sprzed XIX wieku. Dwór posiadał aż osiem izb, w tym trzy na piętrze. W 1746 roku we dworze znajdowała się prócz tradycyjnego, niezbędnego wyposażenia, biblioteka zawierająca ponad trzysta tytułów⁶². Obecność tak dużej biblioteki w szlacheckim dworze była w połowie XVIII wieku dużą rzadkością⁶³. Daje to świadectwo ponad przeciętnych zainteresowań właścicieli dóbr (byli to w tym czasie Tomiccy, a inwentarz spisany był po śmierci głównego właściciela Franciszka Tomickiego). Niestety inwentarz ów nie podaje tytułów dzieł zgromadzonych w bibliotece. Dwór ów był być może zamieszkany przez szlachtę ariańską. Śladem pozostałym po nich jest

---

⁶⁰ Kajzer L., Augustyniak J., dz. cyt., s.83.

⁶¹ BC,TP, rękps 3344, II, f.13.

⁶² APK, Castr. Cracov. rel. 177, f.1398.

⁶³ B.Baranowski pisze o tym problemie: „Z książkami w dworach szlacheckich spotykamy się bardzo rzadko. Nieliczne biblioteczki liczyły kilkanaście lub co najwyżej kilkadziesiąt książek. Niekiedy w inwentarzach wspomina się o jednej lub dwu książkach nie podając tytułu. Książki były przeważnie treści religijnej, trochę zbiorów praw, konstytucji sejmowych, dzieł historycznych i lekarskich. Bardzo rzadko spotyka się książki o treści religijnej.”; Baranowski B., *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958, s.102.

prawdopodobnie dekoracja stiukowa przedstawiająca serca, zachowana w narożniku jednej z parterowych komnat. Nie wiemy, kto z dziedziców Chorzenic był arianinem. Wiadomo, że w najbliższej okolicy do wspólnoty Braci Polskich należeli Męcińscy z Działoszyna, Siemikowscy z Siemkowic i kilku mieszczan z Pajęczna. Chorzenice, mające głęboką średniowieczną metrykę (pierwsza wzmianka w dokumentach - 1372 rok), stanowiły przez długi czas główną siedzibę wielowioskowej własności Chorzeńskich herbu Strykoń. Jeszcze w 1555 roku znany jest ich właściciel Wojciech Chorzeński⁶⁴. O kluczu Chorzeńskich nie wspomina w spisie dóbr wielowioskowych z województwa sieradzkiego S.M.Zajączkowski⁶⁵. Po Chorzeńskich właścicielami tychże dóbr byli prawdopodobnie Pstrokońscy, a w połowie XVII wieku Bogdańscy herbu Prus. W XVIII wieku majątek przechodził w ręce Tomickich, Lewickich, prawdopodobnie Walewskich herbu Kolumna (był nim ozdobiony budynek tzw. lamus), być może Kobierzyckich.

Na zachód od Chorzenic położona jest kolejna wieś posiadająca w przeszłości murowaną siedzibę, wyróżniającą się z szeregu okolicznych drewnianych dworów. Jest to Biała Szlachecka. W XVI wieku należała ona do zasłużonych dla polskiej kultury Marcina i Joachima Bielskich herbu Prawdzic. Wieś włączona była do parafii w Pajęcznie i mimo bliskiego sąsiedztwa z osadami Kotliny Szczercowskiej należy jej lokalizację traktować jako sporną. Dom mieszkalny wspomnianych kronikarzy był murowanym, rozłożonym na planie prostokąta (15 x 20,5 metrów), podpiwniczonym budynkiem, pierwotnie być może posiadającym nawet piętro. Z początku XIX wieku zachowała się relacja Teodora Święcickiego. Wedle niego w latach dwudziestych tego stulecia „...są szczątki jeszcze tegoż samego domu w którym ci obydwaj pisarze swoje historie pisali. Dom ten z kamienia prostego wapiennego i małej liczby cegły jest murowany”⁶⁶. Informacja, że nie zachowany do dzisiaj dwór zbudowany był z wapienia wskazuje, że dobra Bielskich funkcjonowały raczej w ramach struktur gospodarczych Wysoczyzny Wieluńskiej, przy stawianiu więc murów dworu korzystano raczej z miejscowego surowca. Ślady licznych pieców wapiennych w okolicach Pajęczna i Białej notuje jeszcze Topograficzna Karta Królestwa Polskiego z pierwszej połowy XIX wieku. W roku 1587 dwór w Białej został zniszczony przez wojska pretendenta do tronu polskiego, księcia Maksymiliana i mimo starań kolejnych właścicieli nie wrócił już do pierwotnego stanu. Od 1594 roku wieś należała do Mikołaja Gomolińskiego. Do końca XVIII wieku jej właścicielami byli jeszcze Sterczewscy, Denzo, Martini. Do Białej odnoszą się dwa

---

⁶⁴ Informację taką podaje: Kossakowska M., Tomicka W., Dwór z XVII wieku w Chorzenicach (woj. łódzkie, pow. Pajęczno) tzw. lamus, Warszawa 1961, maszynopis w WKZ w Piotrkowie Trybunalskim.

⁶⁵ Zajączkowski S.M., Studia nad wielowioskową własnością szlachecką..., „KHKM”, R.IV, nr 2, 1966.

⁶⁶ Święcicki T., Opis starożytnej Polski, t.I, Warszawa 1828, s.236.

inwentarze ziemskie. Pierwszy z roku 1683 wymienia „kamienicę pod gontami starymi”⁶⁷. Drugi, ponad sto lat późniejszy, podaje: „dworu żadnego nie masz, kamienica pusta już pozawalana, chałupa dla folwarcznej gospodyni, chlewy, obory, pomiędzy którymi przejazd na podwórze[...] woda z trzech stron”⁶⁸. Informacja o otaczającej zabudowania dworskie wodzie może wskazywać na istnienie fosy, co potwierdzałoby obronne założenia kompleksu⁶⁹.

Nie jest ostatecznie wyjaśniona sprawa ufortyfikowanej budowli w Kielczygłowie. Wieś ta od pierwszego pojawienia się w przekazach pisemnych w XV wieku stanowiła własność królewską włączoną do starostwa wieluńskiego. Nie posiada ona inwentarzy opisujących zabudowania dworskie. Jedynymi poszlakami są: relacja Kobierzyckiego, gdzie wymieniona jest fortalicja Strzyganie w Kielczygłowie (istnieje tu możliwość pomyłki; Kobierzycki, 5), plan dóbr z 1841 roku, na którym zaznaczono kopiec oraz fakt, że w północno-zachodniej części wsi wśród zabudowań dworskich istniał jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku staw, a na nim prostokątna wyspa (Kajzer, Augustyniak, 124).

Przedstawiony opis dworskich budowli obronnych Kotliny Szczercowskiej oddaje nikłe znaczenie gospodarcze folwarków leżących na jej terenie. W większości ich budynki leżą na terenach jedynie stykających się z jej granicami. Brak tutaj majątków, których możliwości pozwalałyby na zauważalny rozkwit. Fakt ufortyfikowania siedziby ziemiańskiej w epoce staropolskiej nie wiązał się zresztą ze specjalnie wysokimi kosztami. Budowa posiadającego pewne walory obronne dworu nie przekraczała wydatków niezbędnych przy zwyczajnej, otwartej inwestycji. W dużej części uzależnione to było od gustów poszczególnych przedstawicieli ziemiaństwa, panującej wśród tej grupy mody, która w XVII-XVIII wieku raczej preferowała takie przedsięwzięcia. Istniejące po obu brzegach Widawki dwory obronne to w zdecydowanej większości budynki pochodzące z wcześniejszych czasów. Przede wszystkim zwraca uwagę to, że tam, gdzie było mniej lasów, a więcej kamieni i skał dominują budowle murowane (południe - Chorzenice, Biała). Z kolei na północy pokrytej jeszcze w XIX wieku gęstymi lasami budowano raczej dwory drewniane. Rusiec, jako siedziba bogatszej niż przeciętna szlachty wymaga oddzielnego traktowania, a dwór murowany w Sarnowie jako jedyny wyłamuje się z tej reguły. Centrum Kotliny pozbawione jest tego typu budowli, przynajmniej w świetle dzisiejszego stanu wiedzy. Zaznaczyć jednak trzeba, że i osadnictwo przełomu średniowiecza i okresu nowożytnego jest

---

⁶⁷ AGAD, Castr. Vielun. rel.43, f. 31-33.

⁶⁸ AGAD, Castr. Vielun. obl.24, f.86.

⁶⁹ Kajzer L., Augustyniak J., dz.cyt., s.60.

wewnątrz Kotliny Szczercowskiej, w porównaniu do terenów przyległych bardzo ubogie (por.: ryc. 18, 19, 23).

Celem pełnego omówienia podstaw organizacji społeczno-gospodarczej Kotliny Szczercowskiej niezbędne jest przedstawienie ekonomiki tego regionu. Warunkiem rozwoju regionu były przeobrażenia wzmacniające siłę ekonomiczną majątków ziemskich. Jak wiemy życie gospodarcze okresu staropolskiego w całości niemalże składało się z działalności ośrodków wiejskich. Miasta położone na omawianym obszarze tylko symbolicznie pełniły funkcje centrów produkcji rzemieślniczej, a jedynym poza rolnictwem przejawem ich życia gospodarczego były jarmarki urządzone w Widawie i Szczercowie. Nikły rozwój miast powodował, że cały ciężar życia gospodarczego spoczywał na osadach wiejskich. Gospodarka wiejska XVI-XVIII wieku zdominowana była przez folwarki szlacheckie. Oczywiście istniały pewne gałęzie produkcji rolnej i rzemieślniczej wykonywane przez chłopów. Jednak istniejące ówczesnie stosunki prawne dyktujące rynek zbytu, możliwości finansowe, korzystniejsze były dla rękodzielników mieszkających w rozwijających się w całym kraju majątkach szlacheckich. Przyjmuje się, że we wsiach ówczesnego województwa sieradzkiego działali kołodzieje, kowale, szewcy, krawcy, czy garncarze. Szczególne znaczenie dla społeczności wiejskiej posiadali kowale⁷⁰. I tak np. w powiecie szadkowskim w roku 1789 jeden rzemieślnik wiejski przypadał przeciętnie na dwie wsie. Rzadko jednak w źródłach opisane są wsie, gdzie znaleźć można większe skupisko rękodzielników⁷¹. Nad Widawką jedynym ośrodkiem, o którym można powiedzieć, że był miejscem produkcji rzemieślniczej jest wieś Dzbanki pod Szczercowem. Jeszcze w końcu XIX wieku pracowała tam kolonia garncarzy⁷². Pewne zmiany w tym zakresie zaszły, gdy nad Widawką osiedlili się koloniści niemieccy, dokonało się to jednak dopiero w XIX wieku.

Jak wiemy, folwarki szlacheckie nastawione były na produkcję zbożową i w związku z tym obiekty przemysłowe występujące w regionie związane są w większości z tym elementem gospodarki typowej dla obszarów całego kraju. W Sieradzkim rozbudowane było młynarstwo. Gęsta sieć małych rzeczek i strumyków oraz bliskość śląskich rynków zbytu zachęcały do rozwoju tej gałęzi rzemiosła wiejskiego. Przy młynach pracujących nad

⁷⁰ Samsonowicz H., *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV-XVI wieku*, Warszawa 1954, s.86.

⁷¹ Baranowski B., *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, pod red. Józefa Śmiałowskiego, Łódź 1977, s.110.

⁷² Szczerców. Przemysł garncarski, „Tydzień Piotrkowski”, 1896, nr 47; Garncarz wymieniony jest wśród zagrodników wsi Dworszowice. Wśród zagrodników wsi Kielczygłów wymienieni są cieśle: LWWK 1659-1665, cz.2. *Województwo sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i Ziemia Dobrzyńska*, wyd. Górski Z., Pakulski J., Tomczak A., Wrocław 1996, s.54, 84.

brzegami Niecieczy, Krasówki czy Widawki często znajdowały się folusze lub tartaki, korzystające z tego samego co młyn źródła energii. Przy każdym folwarku znajdował się browar, w którym produkowano piwo i wódkę na lokalne potrzeby. Prócz tego częstym zjawiskiem były małe olejarnie. Umiejętnie starano się korzystać z bogactw jakie daje las. Na terenie Kotliny Szczercowskiej szczególnie widoczny jest rozwój gałęzi gospodarki wykorzystującej surowce leśne.

W XVI i XVII wieku właściciele folwarków starali się wykorzystać sprzyjającą koniunkturę. Produkcja i sprzedaż zboża była działalnością opłacalną. Do XVIII wieku wiele folwarków między Wartą a Pilicą znacznie powiększyło powierzchnię pól. Rozwój folwarków hamowany był przez dwa trudne do wyeliminowania czynniki, oba mające istotne znaczenie dla majątków Kotliny Szczercowskiej. Warunki hydrograficzne i glebowe panujące w rejonie oraz brak umiejętności przystosowania bagien i obszarów zajętych przez podmokłe łąki znacznie ograniczał areal gruntów. Dla omawianego okresu procent pól uprawnych wynosił około 25% na obszarach o stosunkowo sprzyjających warunkach (przy trójpólowym systemie uprawy pól należy tę liczbę zmniejszyć o 1/3). Dla terenów na wschód od Szczercowa, na podmokłych, zakwaszonych obszarach pomiędzy Widawką a Krasówką procent pól uprawnych znacznie malał. Mapa osadnictwa nowożytnego potwierdza, że teren ten był słabo zaludniony, nawet jak na warunki panujące wewnątrz Kotliny Szczercowskiej (ryc. 23). Drugim czynnikiem utrudniającym rozwój folwarków był brak w pobliżu spławnych rzek. I choć jak utrzymywał badacz regionu sieradzkiego z XIX wieku: „kwitnął kiedyś handel a rzeka Warta mniej więcej od miasta wojewódzkiego Sieradza przez rozliczne konstytucje spławną uczyniona, dostarczała klepek dębowych do Szczecina, a szlachta nie wstydziła się zapuszczać na Węgry, skąd tabory koni, stada wołów lub trzody chlewnej przypędziwszy, takowe Śląskowi do Brzegu lub Wrocławia dostarczała, a nakupiwszy tamże pasów, ciężkich materii, płótna holenderskiego, śledzi, ze znakomitym zyskiem do domu wracała” (Szaniawski, 372), to sytuacja ta niewiele miała wspólnego z położeniem gospodarczym szlachty okolic Szczercowa. Problem ów dotyczył uwarunkowań żeglugi po Warcie, którą w większości jej biegu uniemożliwiały groble, młyny i dopiero od Koła dostępna była dla barek. Jednak główną rzeką wykorzystywaną dla wywozu polskiego zboża była Wisła, z którą łączyła się przepływająca o kilkadziesiąt kilometrów na wschód Pilica. Już w XVI wieku szlachta sieradzkiego szczerze zainteresowana była spławnością tej rzeki. O determinacji ziemian świadczy dobrowolne opodatkowanie „na wyprawę rzeki Pilicy”⁷³.

---

⁷³ Surowiecki W., O rzekach y spławach kraiów Xsięstwa Warszawskiego, Warszawa 1811, s.167.

Komunikacyjne wykorzystanie Pilicy było aż do końca XVIII wieku utrudnione (porównaj cytowany wcześniej wysunięty w 1775 roku projekt połączenia Warty i Pilicy). Wobec trudności związanych ze spławem zboża i innych towarów, szlachta Kotliny Szczercowskiej zmuszona była do wykorzystywania znacznie droższego i mniej wydajnego transportu lądowego. Najbliższe porty znajdowały się w Kole, Sochaczewie i miastach nadpilickich. Omówione trudności powodowały, że zboże pochodzące z okolic Widawki nie mogło osiągnąć cen takich, jak w regionach o znacznie lepszej komunikacji. Hamowało to naturalnie rozwój tutejszych folwarków.

W produkcji roślinnej wschodniej części (wschodniego brzegu Warty) województwa sieradzkiego dominowało, jak wszędzie w owym okresie żyto. Zajmowało ono około 45 do 50% powierzchni zasiewów. Drugie miejsce pod względem liczby zasiewów zajmował owies. Powierzchnia zajmowana przez to zboże wahała się w zależności od lokalnych warunków od 20 do 25%. Dopiero na trzecim miejscu pod względem liczby zasiewów zajmowały w folwarkach tego terenu jęczmień i pszenica. Każde z tych dwu zbóż zajmowało od 10 do 15% powierzchni pól uprawnych. Z racji większych wymagań glebowych, zboża te nie mogły być uprawiane w miejscach gdzie gleby były słabe (a w Kotlinie Szczercowskiej większość terenów rolnych posiada gleby nie przedstawiające dużych wartości). Inne rośliny tj. proso, rzepak, tatarka, groch zajmowały znikomy procent powierzchni uprawnych⁷⁴. W pierwszej połowie XVII wieku w należącym do dóbr królewskich folwarku Szczerców zebrano następujące plony: „żyta kop 140, owsa 86, pszenicy 24, jęczmienia 20, tatarki 30, grochu 6, prosa 4”⁷⁵. Plony folwarku w Łuszczanowicach (płd-wschód Kotliny) w tym samym czasie wynosiły 68 kop korcy⁷⁶ żyta (kopa szesna, korzec radomski), 45 kop owsa, 5 kop jęczmienia i 17 tatarki (LWWK 1628-1632, 146). Leżący na południu obszaru zainteresowania folwark Piekary miał rocznie 90 kop żyta, 13 kop pszenicy, 20 owsa, 11 jęczmienia, 13 tatarki, 6 grochu (LWWK, 1628-1632, 157)⁷⁷. Struktura zasiewów Kotliny Szczercowskiej na

---

⁷⁴ Milczarek J., *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne w północno-zachodniej części województwa sieradzkiego (1772-1830)*, praca doktorska w Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego, s. 150 i in.; Dla porównania przytoczyć można procent zasiewów jaki ustalony został dla XVIII wieku w majątkach ziemskich sąsiedniego województwa łęczyckiego. Żyto (jare i ozime) zajmowało tam 45,7% powierzchni pól uprawnych, pszenica 9,2%, owies 20,9%, jęczmień 16,5%, tatarka 1,6%, groch 2,7%, proso 1,2%, a resztę zajmowały uprawy rzepaku, lnu, konopi, rzepy, kapusty, wyki; Baranowski B., *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 132

⁷⁵ LWWK 1628-1632, s.152.

⁷⁶ Korzec był zróżnicowaną jednostką miary objętości. W czasach staropolskich korzec staropolski wynosił 120,6 litry, gdański 54,7 litra, krakowski 123 litry, pruski 55 litrów. Dopiero konstytucja z 1764 roku próbowała ujednolicić ów system.

⁷⁷ Oczywiście owe dane nie mogą odzwierciedlać struktury zasiewów całego regionu, z pewnością jednak oddają przybliżony obraz. Łączny plon tych trzech folwarków wynosił 598 kop wszelkiego uprawianego w nich ziarna. Razem uzyskały one 298 kop żyta - 49,8%, 151 kop owsa - 25,25%, 37 kop pszenicy - 6,19%, 36 kop jęczmienia - 6,02%, 60 kop tatarki - 10,03%, 12 kop grochu - 2,01%, 4 kopy prosa - 0,7%.

przykładzie tych trzech folwarków wykazuje, że w regionie tym zachowane były ogólne proporcje właściwe dla całego kraju. Zwraca jedynie uwagę stosunkowo duży procent plonów tataraki, związane to było z faktem dużego eksportu kasz z województwa sieradzkiego na rynek śląski. Jak pisał w połowie XIX wieku historyk badający gospodarkę terenów Sieradzkiego były: „słynne do dziś dnia drobne kaszki wyrabiane z tataraki w okolicach Radomska”(Szaniawski, 371). Popularność uprawy poszczególnych roślin zależała od potrzeb i warunków lokalnych. Wiadomo, że na terenie Kotliny Szczercowskiej duże uznanie zyskała uprawa lnu. W tym przypadku zachodziła również możliwość handlu lnem (lub płótnem lnianym) ze Śląskiem. Len był szczególnie popularny wśród chłopów. Produkcja niewielkich gospodarstw chłopskich nastawiona była w większym stopniu na potrzeby wewnętrzne, stąd też częściej niż w gospodarstwach folwarcznych uprawiano tam rośliny takie jak len, groch, konopie, rzepak, proso itd⁷⁸.

Produkcja roślinna napotykała we wschodniej części sieradzkiego poważne trudności, nie była stymulatorem rozwoju folwarków. Średniozamożna szlachta sieradzka, szczególnie pod koniec XVIII wieku osiągała duże dochody z hodowli owiec. Duże znaczenie odgrywał eksport wełny do miast śląskich, np. Wrocławia. Nie mniej ważny był rynek lokalny. Miasta sieradzkiego i łęczyckiego tj. Brzeźnica, Sieradz, Uniejów, Warta, Lutomiersk stały się prężnymi ośrodkami przemysłu sukienniczego. Ich produkcja nastawiona była na potrzeby ludności wiejskiej międzyrzecza Warty i Pilicy. Dla wielu więc ziemian hodowla owiec obok propinacji stanowiła najważniejsze źródło dochodów z folwarku⁷⁹. Utrudniona ona była na większości bagnistych, podmokłych terenach centralnej części Kotliny Szczercowskiej. Podmokłe olchowe i wiązowe lasy dorzecza Widawki nie nadawały się na pastwiska dla owiec. Mimo naturalnych przeszkód owczarstwo było jednym z głównych gałęzi działalności folwarcznej. Relacje o owczarniach znajdujemy w inwentarzach dóbr szlacheckich począwszy od południa po północ omawianego terenu. Duże, oddzielne budynki przeznaczone dla owiec były w Chabielicach („owczarnia z drzewa kryta słomą”)⁸⁰, Sulmierzycach. Owczarnia w Osinach (wsi na wschód od Chabielic) miała 87 łokci długości⁸¹. W dobrach sulmierzyckich do hodowli owiec przeznaczony był również oddzielny folwark. Z pewnością owce hodowano we wszystkich folwarkach okolic Szczercowa,

---

⁷⁸ „Co do wyrobów, takowe z własnych produktów najwięcej urządzano: len przerobiony na płótno dostarczał przedziewku, z konopi wyrabiano sieci na ryby i na łowy, powrozy i liny, skóry ze zwierząt służyły jako surowiec do ubioru na konie, czarno zaś wyprawione na rozliczne obuwia i na pokrycie bryk. Miejscowego drzewa używano na sprzęty gospodarcze i pokojowe, wyjąwszy cyprysy, mahonie i bukszpany” - tak przedstawiał stosunki panujące na wsi sieradzkiej: Szaniawski J., dz. cyt., s.171.

⁷⁹ Baranowski B., Stosunki gospodarcze i społeczne XVII i XVIII wieku, [w:] Szkice z..., s.109.

⁸⁰ APP, HB nr 377, KW Chabielice, teczka nr 237.

⁸¹ APP, HB nr 377, KW Osiny, teczka nr 320.

pogłowie owiec było jednak w poszczególnych majątkach zróżnicowane. Hodowla owiec prawdziwą rozkwit przeżyje dopiero w XIX wieku.

Spśród nowych upraw roślinnych powoli popularność zdobywały ziemniaki przybyłe wraz z kolonistami niemieckimi. Ma to miejsce dopiero od połowy XVIII wieku. Wcześniej konserwatywność społeczeństwa sieradzkiego i brak nowych produktów mogących być użytecznymi dla rolnictwa wykluczał rozwój takich upraw. Ziemniaki uprawiane były przeważnie w przydworskich ogrodach, a czas gdy zaczęto je używać na skalę masową do produkcji alkoholu jeszcze nie nadszedł⁸². W XVIII wieku wartość ziemniaków docenili przede wszystkim chłopi, często zagrożeni głodem. Nie mogły one jeszcze zrewolucjonizować gospodarki folwarcznej, jak też uprawy roślin pastewnych. Dodać można, że w XVIII wieku problematyka ta miała większe znaczenie w literaturze fachowej niż w praktyce. Prasa ówczesna często podejmowała temat nowych upraw, lecz z trudem zdobywały one popularność praktyczną przekładającą się na wzrastającą powierzchnię zasiewów. Nowe, nieznane do tej pory rośliny zyskiwały znaczenie przede wszystkim w dużych kompleksach ziemskich, których brak był w pobliżu Szczercowa. Jeden z pamiętnikarzy piszących o stosunkach panujących w nadwarciańskim rolnictwie zanotował, że jeszcze na początku XIX wieku „nie znano koniczyny ani traw pastewnych”⁸³. Chociaż uważa się, że ziemiaństwo województwa sieradzkiego chętnie korzystało ze śląskich wzorców gospodarczych, opinia ta nie dotyczy jednak szlachty okolic Szczercowa. Trudno wskazać na tym terenie majątek ziemski będący do końca XVIII wieku miejscem, gdzie poza typowymi uprawami zbożowymi wdrażano inne gałęzie produkcji rolnej. Problemu rozwoju rolnictwa nie można pominąć w niniejszej pracy, gdyż jego sposób prowadzenia miał istotny wpływ na rozwój podstaw społeczno-gospodarczych regionu.

Tereny Kotliny Szczercowskiej były w dużej części zalesione (por.: aneks nr 2, ryc. 12). Drewno było dla gospodarki staropolskiej surowcem podstawowym, a i pozostałe produkty uzyskiwane z eksploatacji lasu również miały duże znaczenie. Ustalenie stanu zalesienia centralnej Polski w wiekach XVI-XVIII jest niemożliwe. Badacze żyjący na

---

⁸² Autor nie znalazł w inwentarzach z XVIII wieku wiadomości o uprawie ziemniaków na obszarze Kotliny Szczercowskiej. Jednak wobec jego dużej, rosnącej popularności w Polsce centralnej błędem byłoby uznać, że nie był on znany w okolicach Szczercowa. Wiadomo, że już w XVIII wieku pojawili się na tych terenach osadnicy ołędzcy, a to oni byli nosicielami nowych trendów powoli przekształcających rolnictwo pomiędzy Wartą a Pilicą; porównaj: Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, s. 571-572; Holsche A.C., *Geographie und Statistik von West-Süd und Neu Ostpreussen*, t.I, Berlin 1800, s.197; Goldberg J., *Osadnictwo ołędzkie w dawnym województwie łęczyckim i sieradzkim*, „ZNUŁ”, seria I, z.5, 1957, s. 67 in. Obecność niewielkich upraw ziemniaków pod koniec XVIII wieku notują inwentarze szlacheckie sąsiedniego województwa łęczyckiego: Baranowski B., *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s.166.

⁸³ Gajewski F., *Pamiętniki pułkownika wojsk polskich (1792-1868)*, t.I, Poznań 1913, s.69.

początku XIX wieku (S.Staszic, T.Czacki, S.Dembowski) podają różne dane na temat lesistości kraju. Obecnie uważa się, że w okresie poprzedzającym rozbiory Polska (obszar Korony) zalesiona była prawie w połowie⁸⁴. Kotlina Szczercowska była jednym z najbardziej zalesionych terenów kraju. Szczególnie jej północna część porośnięta była gęstym, mieszanym lasem. Przyjąć można, że w XVI i XVII wieku zalesienie było bardziej gęste niż widoczne na mapach z przełomu XVIII i XIX wieku. Zmiany gospodarcze, jakie zaszły w okresie porozbiorowym, spowodowały trzebież lasów i z pewnością powierzchnia ich uległa w tym czasie zmniejszeniu.

Wszystkie majątki ziemskie okolic Szczercowa i Sulmierzyc miały w swym składzie lasy. Trudno dzisiaj ocenić dokładnie ich powierzchnię, jednak dane z końca XIX wieku przy każdym prawie majątku wymieniają pewną ilość lasów, a w przypadku kilku z nich powierzchnia ich sięga nawet kilku tysięcy mórg (patrz: Spis geograficzno-historyczny miejscowości Kotliny Szczercowskiej). W okresie staropolskim ich obszar z pewnością nie był mniejszy. Jednak już wtedy w folwarkach prowadzono rabunkową gospodarkę leśną. Lasy uważane były za wyłączną własność folwarczną i tylko w niektórych przypadkach chłopci mieli prawo do pełnego korzystania z surowców leśnych (najczęściej dotyczyło ono pozwolenia na zbieranie suszu na opał i budulca potrzebnego do napraw). Lasy rzadko przynosiły dochód w postaci realnych pieniędzy. Wykorzystywane były wewnętrznych potrzeb folwarków i z tej przyczyny ich wartość pozostawała niedoceniana⁸⁵. Prowadzenie szeroko zakrojonego handlu drewnem było w okolicach Szczercowa utrudnione z powodu opisanych już problemów ze splawnością rzek. Mimo to w kilku przynajmniej dobrach prowadzono tartaki, które przerabiały drewno z dworskich lasów. Sprzedaż drewna przerobionego w tych tartakach do okolicznych miast była nieco utrudniona, ponieważ większość miast posiadała lasy własne. Jeszcze w połowie XIX wieku Grocholice miały 854 morgi i 7 prętów lasu, Pajęczno 1.024 morgi, a Szczerców 3.660 (Połujański, 66). Stan ten był dziedzictwem poprzednich wieków, kiedy to do królewskich miast tego terenu należało

---

⁸⁴ Bez zbędnych sporów na temat niewiele różniących się procentowo danych przyjąć można, że obszar Polski centralnej u progu XIX wieku zalesiony był w około 40-45%, a okolice Szczercowa były jednym z bardziej zalesionych terenów tego obszaru (aneks nr 2, mapy nr 1 i 2); Żabko-Popowicz A., Zagadnienie lasów w Polsce przed rozbiorem od schyłku XV do połowy XVIII wieku, „Sylwan”, R.XCVIII, 1954, z.5, s.370; Sokołowski S., Lasy w Polsce przedrozbiorowej i w okresie niewoli, Warszawa 1938, s.7-35, Połujański A., Opisanie lasów Królestwa Polskiego i guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym, t.I, Warszawa 1854, s.25 in.

⁸⁵ W XVII wieku dochodziło np. do licznych konfliktów między właścicielami dóbr ziemskich a właścicielami pieców fryszerskich. Początkowo szlachta pozwalała na nieograniczone korzystanie z drewna służącego tym drugim za opał, kiedy jednak znaczenia nabrał eksport drewna i jego przetworów, na przykład potażu, smoły, a widoczne stały się wielkie ubytki drzewostanu czynione przez kuźników szlachta zaczęła prowadzić bardziej przemysłową gospodarkę leśną; Milczarek J., Produkcja górnictwa i hutnictwa..., s.121.

przynajmniej tyle lasów co w połowie XIX wieku⁸⁶. Jednak bogactwo lasów wymuszało na ziemiaństwie dóbr Kotliny Szczercowskiej prowadzenie gospodarki leśnej. Miejscowe tartaki stanowiły przeważnie własność dworu, niekiedy dzierżawę lub oddawane były w administrację miejscowym młynarzom, którzy wykorzystywali do obróbki drewna energię kół młyńskich. Tartaki ówczesne były bardzo prymitywne. Jeden z XVIII wiecznych inwentarzy podaje, że: „tartak przy młynie dobry, u którego koło wodne i pałeczne złe”⁸⁷. W większość tartaków cięto bale drewna na tarcice przy pomocy dostępnych wówczas narzędzi. Opis takiego miejsca, nie leżącego co prawda w obrębie Kotliny Szczercowskiej, ale typowego dla XVIII wiecznej Polski wskazuje, że nie przypominało ono obiekt przemysłowy: „piła, u tej piły szopa, na niej potrzebny dach, pogródki miejscami potrzebują naprawy. Do tej piły jest piła żelazna, rejów żelaznych dwa, czopów dwa, koło trybne dobre, pilników do piły dwa, klinów żelaznych dwa, hak żelazny jeden”⁸⁸. Wobec powszechności używania drewna w okresie staropolskim obrabiano je we wszystkich folwarkach posiadających lasy i nie zawsze traktowano tartak jako specjalny obiekt produkcji przemysłowej. Tartaki przemysłowo przerabiające drewno pojawiają się na tym terenie dopiero od drugiej połowy XIX wieku. Z pewnością przedtem tartaki funkcjonowały w Lubcu⁸⁹, Krześlowie, Chociwiu⁹⁰, Kielczygłowie, Sulmierzycach⁹¹.

Z lasów otrzymywano także wiele innych surowców przemysłowych czy spożywczych. Wiadomo, że wśród zagrodników wsi Kielczygłów w XVII wieku byli smolarze (LWWK 1659-1665, 86). Włościanie Będkowa zajmowali się również bartnictwem (LWWK, 1616-1620, 197).

Najważniejszym działem przemysłu rolnego omawianego obszaru w XVI-XVIII wieku bezspornie pozostawało młynarstwo. Jak pisał w jednym z artykułów

---

⁸⁶ W lustracji z 1564-1565 roku poświęconej miastu Pajęczno należącemu do starostwa brzeźnickiego czytamy: „Od Siemkowskiego mają wielką krzywdę [tj. pajęczańscy mieszczanie], że im broni boru, w którym zawsze wolność mieli i tak powiadają, że im jest KJM, biorą im siekiery i konie; proszą o obronę”; LWWK 1564-1565, cz.II, wydał A.Tomczak, Bydgoszcz 1963, s.79. Podobny spór dotyczy lasów miasta Szczerców: „wnosili przy tym ciż mieszczanie skargę przeciwko pani Wilkanowskiej, dzierżawczyni swej [...] Drewn leżących z borów brać zabrania”. W tej samej lustracji jest potwierdzenie pozwolenia na korzystanie z lasów należących do miasta dla mieszczan Pajęczna LWWK z lat 1616-1620, cz.I, wydał Z.Górski i in., Wrocław 1994, s.150 i 181.

⁸⁷ Inwentarz dóbr Widawa: AGAD, Castr. Sirad. rel. 97, f.118; O wykorzystywaniu młynów do obróbki drewna pisze: Bartyś J., Dawny młyn wodny. (Materiały do młynarstwa wiejskiego w regionie łódzkim z lat 1794-1844), „LSE”, t.III, 1961, s.127.

⁸⁸ Baranowski B., Gospodarstwo chłopskie i folwarczne..., s.181.

⁸⁹ Teczka Lubiec w Archiwum Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi.

⁹⁰ AGAD, Castr. Sirad. rel. 100, f. 614.

⁹¹ W rozległych dobrach sulmierzyckich funkcjonowało przed XVIII wiekiem kilka młynów pełniących również zadania tartaków. Były to Dygudaj, Winek, Ostrówek: Baranowski B., Baranowski W., Koliński J., Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce. Powiat Pajęczno. Województwo Łódzkie, t.IV, z.1, Wrocław i in. 1967, s.14, 17, 21.

B. Baranowski: „do dziś dnia przy badaniach nad dziejami przemysłu w dawnej Polsce zbyt małą uwagę zwraca się na poważną rolę, jaką w przeszłości ono odgrywało. Większość historyków zasugerowana tym, że w XIX wieku i w początkach XX tak duże znaczenie miał przemysł włókienniczy, skłonna jest przypuszczać, że i w poprzednich stuleciach odgrywał on decydującą rolę. Tymczasem dokładna analiza poszczególnych działów przemysłu w okresie panowania w Polsce stosunków folwarczno-pańszczyźnianych wskazuje, że właśnie młynarstwo zajmowało czołowe miejsce w życiu gospodarczym”⁹². Na terenie powiatów sieradzkiego i radomszczańskiego w roku 1578 znajdowały się 233 młyny (odpowiednio 103 i 130), jednak liczba ta podlegała dużym wahaniom w czasie i należy traktować ją orientacyjnie⁹³. Młyny, przeważnie wodne występują w inwentarzach każdego znanego wówczas gospodarstwa folwarcznego. Świadczy to przede wszystkim o dominacji upraw zbożowych w gospodarce folwarków. Zboża były jedynym poważnym produktem rolnym będącym przedmiotem handlu. Jak wspomniano powyżej dużą rolę w rolnictwie rejonu szczercowskiego odgrywała uprawa tatarki, hodowla owiec czy ryb, należy jednak pamiętać, że dominującą rolę zawsze posiadały zboża. Młyny były więc niezbędnym wyposażeniem każdego folwarku. Rzeki Kotliny Szczercowskiej - Krasówka, Nieciecz, Widawka, Pilsia posiadały na swych brzegach po kilkanaście młynów. Wygląd młynów okolic Szczercowa był jednolity. Różniły się niewiele. „Parterowy budynek drewniany, kryty gontem, część domu na palach nad wodą, jaz drewniany, cztery zastawki, dwie podgródki, dwa upusty, koło wodne podsiębierne, dwie pary kamieni młyńskich, jagielnik, perlak” to skład młyna w Korablewie na Widawce⁹⁴. Młyn „Koch” na Krasówce należący do dóbr Sulmierzyce, który prawdopodobnie powstał w początkach XVI wieku składał się z parterowego krytego gontem budynku drewnianego, w części produkcyjnej stojącej na drewnianych palach nad wodą. Część robocza młyna składała się z jazu drewnianego, dwóch zastawek, jednej podgródki, upustu, dwóch kół wodnych podsiębiernych, dwóch par kamieni młyńskich, jagielnika⁹⁵. Podobnie wyglądały inne młyny w Brutusie, Chorzewie, Krasowej, Dygudaju, Łęczyskach, Ostrówku, Pęciakach. Problem ustalenia ich liczby przekracza jednak możliwości współczesnych badań historycznych, a to z uwagi na małą wiarygodność źródeł staropolskich

---

⁹² Baranowski B., Rozmiary i rejonizacja przemysłu młynarskiego w Polsce w XVI-XVIII wieku, „ZNUŁ. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, seria I, z. 75, Łódź 1971, s. 15.

⁹³ Samsonowicz H., Materiały do historii wytwórczości przemysłowej wiejskiej w Polsce feudalnej, „KHKM”, t. I, 1953, nr 1-2, s. 146.

⁹⁴ Baranowski B., Baranowski W., Koliński J., Katalog..., s. 13.

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶. Wszystkie wymienione młyny były czynne do początków XX wieku, a niektóre z nich jeszcze dłużej. Ich ślady można obecnie oglądać w postaci wystających szczególnie przy niskiej wodzie pali drewnianych, porzuconych młyńskich kamieni. W każdych dobrach staropolskich istniało nawet do kilku młynów. Ich liczbę wymieniają zarówno inwentarze jak i spisy podatkowe okresu staropolskiego (pełny spis młynów Kotliny Szczercowskiej zawiera aneks nr 4).

Ważnym element gospodarki Kotliny Szczercowskiej stanowiła gospodarka rybną. Była ona w okresie staropolskim bardzo popularna w dobrach królewskich⁹⁷ i wśród szlachty sieradzkiego. Zbiorniki wodne przeznaczone do hodowli ryb nie były również rzadkością w majątkach plebańskich, sołtysich, wójtowskich. W XVI wieku przeciętny folwark szlachecki miał około 2-3 stawów lub sadzawek (Wyczański, 221). Wymagała to stworzenia bazy umożliwiającej jej rozwój. Warunki panujące w większej części kotliny były idealne dla prowadzenia tego typu działalności gospodarczej. Dużo osad kotliny nosi nazwy topograficzne pochodzące od terenów podmokłych, bagien, błot, jak też od gospodarki wodnej. Jest to pochodną pierwotnej ekspansji osadnictwa średniowiecznego, którego fale zajmowały kotlinę wzdłuż Widawki i Krasówki⁹⁸. Liczne strumienie, wysoki poziom wód gruntowych jak i liczne zbiorniki stojącej wody były w okresie staropolskim obiektem drobnych prac inżynierskich i adoptowane na stawy rybne. Ślady tych prac obserwuje się w okolicach Widawki i Krasówki nawet dzisiaj. Ten rodzaj hodowli był szczególnie popularny w XVI i do połowy XVII wieku oraz od połowy XVIII wieku. Pomiędzy tymi ramami czasowymi notuje się duże zmiany. Są to czasy wielkich materialnych zniszczeń wojennych. Zauważa się proces postępującej pauperyzacji społeczeństwa. Wykluczało to wtedy zaangażowanie się w większe inwestycje. O jakości narybku w zbiornikach wodnych utworzonych w dobrach szlacheckich XVI-XVIII wieku można wypowiadać się raczej sceptycznie. O ile w Polsce tamtego czasu istniały duże i fachowe gospodarstwa wodne w dobrach magnackich i duchownych (dobra łowickie, nieborowskie, bolimowskie,

---

⁹⁶ Jak pisze B.Baranowski: „Jest to problem skomplikowany. Pewne dane odnośnie tego zagadnienia zawierają rejestry podatkowe. Jest to jednak typ źródeł, co do wartości którego można mieć wątpliwości. Są to źródła niezbyt dokładne. Prowadzone były niestarannie. Co najważniejsze zaś, nie zawsze uwzględniały one wiatraki. W niektórych powiatach więc notowano zarówno młyny wodne, młyny końskie i wiatraki, w innych natomiast same młyny wodne. Zmiany w ilości młynów w poszczególnych rejestrach podatkowych też nakazują nam dużą ostrożność w stosunku do tego rodzaju źródła: Baranowski B., Rozmiary i rejonizacja przemysłu młynarskiego..., s.17.

⁹⁷Szczygielski W., Rola gospodarki stawowej w życiu ekonomicznym Polski XVI wieku, „ZNUŁ”, seria I, z.27, 1962, s.52.

⁹⁸ Ogółem ustalono 36 nazw topograficznych występujących w centrum Kotliny Szczercowskiej pochodzących od terenów podmokłych, błot i nazw kulturowych związanych z gospodarką wodną np.: Załuże, Ługi, Trzciniec, Ostrówek, Żabieniec, Zarzecze, Strugi, Olszyna i Osuch, Grobel, Młynki, Podstawek: Mazurowski R., Dz. cyt., t.I, s.92.

oświęcimskie, otwockie), to gospodarka rybna przeciętnego szlachcica daleko odbiegała od wzorcowych gospodarstw rybnych się opisywanych w XVII-wiecznej literaturze rolnej. Często zamiast specjalistycznej hodowli karpia był to tylko chów w jednym zbiorniku dzikich ryb, takich jak: szczupaki, karasie, liny, okonie, płocie, bez spotykanej w specjalistycznych gospodarstwach rybnych segregacji ryb. Samo naśladownictwo nie poparte znajomością rzeczy powodowało, że po pierwszych inwestycjach niezbędnych do założenia stawu następowało zniechęcenie do tej formy działalności. W pierwszym okresie dobrej koniunktury na ryby szlachta okolic Szczercowa mogła liczyć na nieograniczony rynek zbytu w Piotrkowie, który w XVI wieku przeżywał okres koniunktury. Znanym z prowadzenia hodowli ryb w swoich dobrach był wojewoda sieradzki Aleksander Koniecpolski (zmarły w 1609 roku, między innymi dziedzic Ruśca i Ruszczyna nad Widawką). W testamencie ogłoszonym w roku swej śmierci radzi: „staw większy trzykroć czyni pożytek niż pole”⁹⁹. Wielki kryzys XVII wieku spowodował regres tego działu rolnictwa wymagającego większej pracy i nakładów finansowych. Mimo to, w każdym folwarku pomiędzy Widawą a Sulmierzycami starano się trzymać przynajmniej sadzawkę. Często jej rola sprowadzała się do wodopoju dla folwarcznych zwierząt, hodowli kaczek czy mycia owiec, moczenia lnu, a hodowla ryb miała podrzędne znaczenie. Należy pamiętać, że według większości opisów XVII i XVIII-wiecznych większość dóbr szlacheckich tego rejonu posiadało w swoim założeniu staw z wyspą. W inwentarzu dotyczącym Białej (na południe od Rzaśni) czytamy: „...chlewy, obory, między którymi przejazd na podwórze. Te wszystkie budynki woda z trzech stron oblewa”¹⁰⁰. W opisanym wyżej dworze w Chociwiu (w pobliżu Widawy) do budynku wchodziło się po mostku. Również w Chorzenicach jeszcze dziś wśród kompleksu budynków dworskich znajduje się duży zbiornik wodny, na którym do XVII wieku stał dwór. Po przeniesieniu dworu służył on jako staw. Podobna sytuacja panuje w leżących w centrum Kotliny Szczercowskiej Woli Wydrzynej i Stróży. W okresie staropolskim wykorzystano przepływające tam ciek wodny i wykopano stawy służące młynom dworskim i gospodarce rybnej¹⁰¹. Stawy lub sadzawki rybne były na obszarze całego kraju zjawiskiem powszechnym. Można wręcz stwierdzić, że zbiornik wodny należał do elementarnego wyposażenia siedziby szlacheckiej. Warunki naturalne Kotliny Szczercowskiej szczególnie nadawały się do tego

⁹⁹ Testament Aleksandra Koniecpolskiego, wojewody sieradzkiego z 1609 roku. Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku, wyd. S.Przyłęcki, Lwów 1872, s.220.

¹⁰⁰ AGAD, Castr. Wielun. obl.24, f.86v.

¹⁰¹ Baranowski B., Baranowski W., Koliński J., Katalog..., s.14-21. Podobną informację mamy dla wsi królewskiej Kielczygłów: „dwa stawki, w których woda często przysycha, bo jedno dla młynów zbudowane. Stawy w leżących na południowy-wschód od Sulmierzyc Wiewiórowie, Łuszczanowicach „zarosłe, wielkiego nakładu potrzebują i narybienia”; LWWK 1628-1632, cz.II. Województwo sieradzkie, wydał Z.Guldon, Wrocław i in. 1969, s.148 i 199.

typu funkcji. Wyliczanie poszczególnych stawów mija się z celem. Zaznaczyć jedynie trzeba, że w dobrach takich jak Lubiec¹⁰², Stróża¹⁰³, Wola Wydrzyna¹⁰⁴, Rusiec, Ruszczyn prowadzono hodowlę raczej specjalistyczną w odróżnieniu od pospolitej hodowli niespecjalistycznej spotykanej w każdym niemalże folwarku.

Na terenie Kotliny Szczercowskiej funkcjonowały w okresie staropolskim niewielkie ośrodki przemysłu metalurgicznego (ryc. 25). „Za czasów Zygmuntowskich mnóstwo było w tej okolicy hut żelaznych, jak to w Brąszewicach, Kaszewicach, Ruścu i innych miejscach jak nazwa wsi i pozostałe kupy żużli jeszcze przekonują, z podupadła atoli oświatą znikły i fabryki, tylko huty szkła gdzie niegdzie były jeszcze w ruchu, dzisiaj sprowadzane skądinąd żelazo przekształcają na potrzebne wyroby. Ze smolnych pieńków wysączano smołę, z popiołów robiono potaże, a z gałganów papier”¹⁰⁵ - tak wyglądał przemysł wschodniego brzegu Warty według oceny XIX wiecznego archiwisty i historyka. W ośrodkach produkcji metalurgicznej wykorzystywano miejscową mało wartościową rudę a lasy, których przecież w okolicy nie brakowało dostarczały drewna służącego na opał pieców hutniczych. Sieć pieców fryszerskich można w zasadzie zrekonstruować przy pomocy toponomastyki. Występujące nad Widawką nazwy topograficzne Ruda, Kruszyna, Kuźnica. W ścisłym centrum Kotliny występuje osiem osad mających nazwę tego typu sąsiadujących z miejscami wskazującymi na prowadzenie przez ludzi wypalania i wyręb lasu. Dane uzyskane w trakcie badania toponimów mają potwierdzenie historyczne i archeologiczne. Antoni Pstrokoński, cytowany już w pracy archiwisty i historyk uważał, że na terenie dawnego województwa sieradzkiego funkcjonowały 44 miejsca gdzie zajmowano się przemysłem metalurgicznym¹⁰⁶. W Kaszewicach, leżących na wschód od Szczercowa działała kuźnica żelazna zastawiona w 1430 roku plebanowi z Sieradza w zamian za długi. Pierwsza wzmianka o tym zakładzie pochodzi z 1419 roku. Wedle Pstrokońskiego „kuźnica ta funkcjonuje do dzisiaj” (czyli pracowała jeszcze w latach 30-tych XIX wieku; Pstrokoński, 1836, 288). Drugą kuźnicą pracującą na północnym brzegu Widawki była kuźnica w Lubcu. W 1459 roku przywilej na prowadzenie kuźnicy miał dostać Andrzej Rudnik z Klizina. Notuje się jej istnienie w roku 1500 i 1560, kiedy to brano dla niej rudę z leżącej pod Widawą Przeczni. Nad Widawką, w jej

---

¹⁰² APP, HB nr 377, KW Lubiec, teczka nr 337.

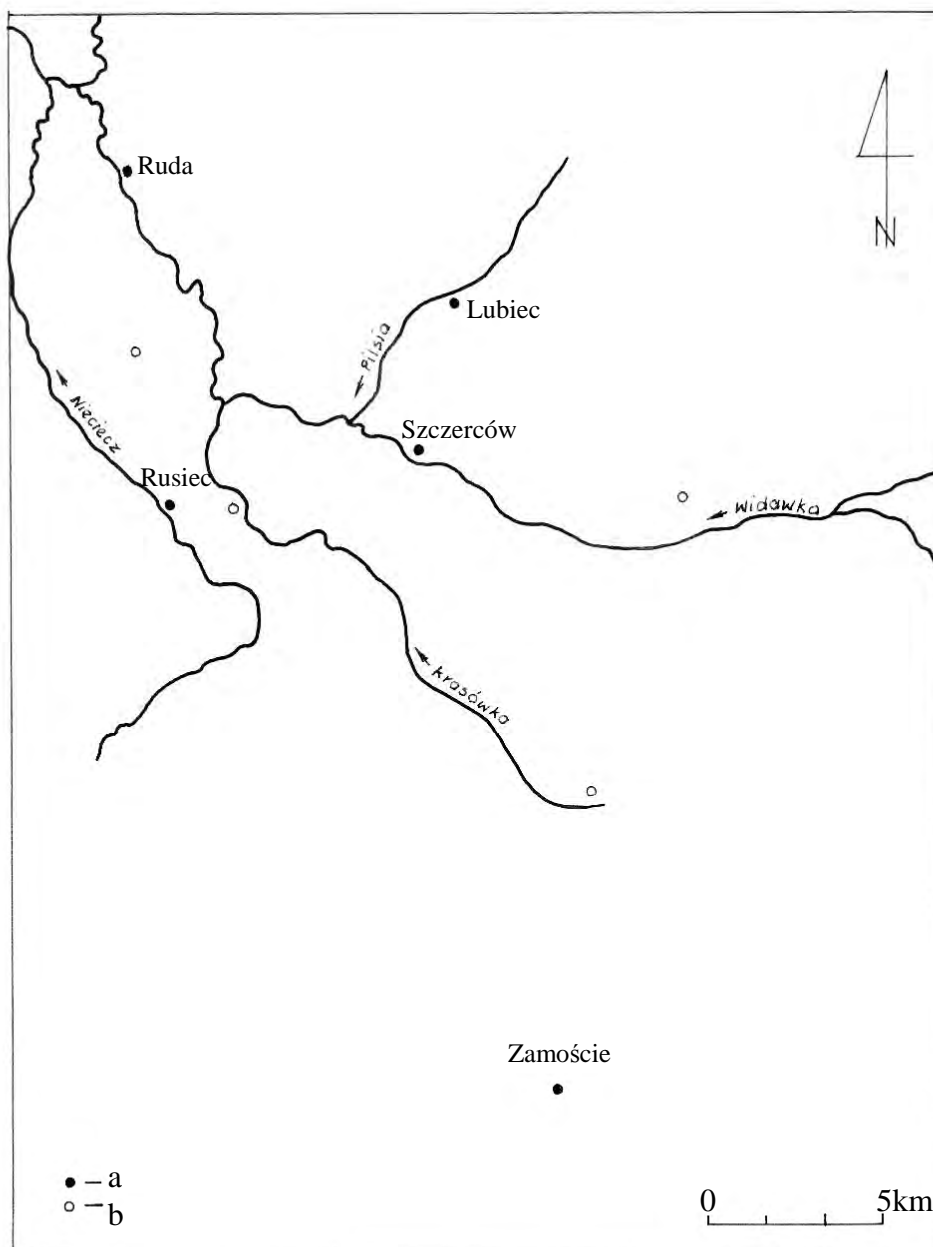
¹⁰³ APP, HR nr 378, cz.II, KW Stróża, teczka nr 363

¹⁰⁴ W krótkim opisie dóbr czytamy: „za browarem jest staw i obok sadzawki cztery ale i to chwastem pozarastało”: APP, HR nr 378, cz.II, KW Wola Wydrzyna teczka nr 994.

¹⁰⁵ Szaniawski J., Dz. cyt., s.371.

¹⁰⁶ Pstrokoński A., Kuźnice żelazne i rudy w dawnym województwie sieradzkim, „Tygodnik Rolniczo-Technologiczny”, 1836, nr 35, s.288-313.

dolnym biegu do dzisiaj istnieje wieś Ruda. Wedle Pstrokońskiego było to miejsce wydobywania rudy, a być może nawet miejsce jej przerobu. Niestety nie powołuje się on

Ryc. 25. Ośrodki przemysłu metalurgicznego na terenie Kotliny Szczercowskiej w XVI- XVIII wieku (na podst.: Połujański A., Kuźnie żelazne i rudy w dawnym województwie sieradzkim, „Tygodnik Rolniczo- Technologiczny”, nr 35, 1836, s. 295).

a- piecowiska potwierdzone przez źródła historyczne (Pstrokoński)
b- nazwy topograficzne związane z metalurgią

w tym przypadku na źródła historyczne (Pstrokoński, 312). Kolejnym miejscem gdzie trudniono się wytopem żelaza był Rusiec. „Roku 1453 z rezygnacji Ruśca przez Borhla na rzecz Jana Koniecpolskiego, kanclerza koronnego, starosty sieradzkiego zeznanej, widać że na Ruścu były dwie kuźnie żelazne, jedna do wsi Sarnowa przedana, druga ku Broszęcinu, którą dotąd żużle wielkie pokazują. Wiadomość o nich pod rokiem 1544” (Pstrokoński, 312). Kuźnica znajdowała się również w Szczercowie (288). Na południowym brzegu Widawki wedle cytowanego badacza były kuźnie były we wspomnianym Ruścu oraz w Rudzie pod Kiełczygłowem i wsi Zamoście leżącej już poza granicą Kotliny Szczercowskiej (311). Potwierdzenie istnienia ośrodka metalurgicznego w należącym do starostwa wieluńskiego Kiełczygłowie znajdujemy w lustracjach dóbr królewskich. Do dóbr tych należała osada Kruszyna, której nazwa wskazuje na miejsce wydobywania rudy, którą przerabiano w sąsiedniej osadzie Huta. O osadzie Huta czytamy „przy tej hucie rzemieślnicy mają swoje domy. Hutnikowi robociznę oddają. Czyszu żadnego nie płacą” (LWWK 1659-1665). Badania archeologiczne potwierdzają byt większości powyższych ośrodków i uzupełniają tę listę o kilka nowych stanowisk. W miejscowości Kuźnica w gminie Rusiec zlokalizowano nowożytnie piecowisko hutnicze¹⁰⁷. Na nie notowane przez Pstrokońskiego piecowisko hutnicze natrafiono we wsi Trząs tuż nad południowym brzegiem Widawki i w Woli Wydrzynej (na północ od Sulmierzyc – ryc. 23)¹⁰⁸. Wszystkie opisane miejsca związane z metalurgią znajdują odbicie w toponomastyce Kotliny Szczercowskiej. Kuźnie w Kaszewicach i Lubcu związane są zapewne z osadami Kuźnica Kaszewska i Kuźnica Lubiecka. Pod Ruścem istnieje osada Kuźnica Rusiecka. Kolejne nazwy wskazujące na opisywaną działalność to: Kuźniczka pod Wolą Wydrzyną, pustkowie Rudzisko koło Chociwia, wieś Rudzisko pomiędzy wsiami Dubie i Lubiec, Wola Kruszyńska pod Parznem.

Przedstawiona powyżej lista udowodnionych lub tylko domniemanych miejsc związanych z wytopem żelaza świadczyłaby, że teren Kotliny Szczercowskiej był przed kilkuset laty dość prężnym ośrodkiem tej wytwórczości. Wokół Szczercowa istniały idealne warunki dla tego typu działalności. Płytko zalegająca ruda darniowa, nieograniczone prawie bogactwo drewna spowodowały, że aż do XIX wieku, kiedy powstały huty przewyższające nocą przerobową i technologią prymitywne ośrodki staropolskie¹⁰⁹ żelazo pochodzące

---

¹⁰⁷ AZP arkusz 76-48, 1 Kuźnica st.1, gmina Rusiec - patrz aneks nr 3

¹⁰⁸ AZP arkusz 76-49, 4 Trząs st.2, gmina Kluki; AZP 78-49, 4 Wola Wydrzyna st.4, gmina Sulmierzyce - patrz j.w.

¹⁰⁹ Niski poziom techniki górniczej przed XIX wiekiem powodował, że do produkcji żelaza wykorzystywano rudy darniowe zalegające tuż pod powierzchnią ziemi (tzw. limonity). Kopanie rudy odbywało się przeważnie na mokrych terenach bagiennych - łąkach i w podmokłych lasach. Takie warunki istniały w XVI-XVIII wieku wewnątrz Kotliny Szczercowskiej. Osuszoną rudę darniową topiono w dymarkach. Dymarki przygotowywano

z fryszerki służyło lokalnym rzemieślnikom. Jego niedoskonałość powodowała, że hutnictwo staropolskie przeżywało w XVII wieku pewien kryzys, a nabywcy żelaza wolali sprowadzać je z oferujących lepszy produkt hut zagranicznych. Lokalne piece wytwarzały więc żelazo, które użytkowane było w większej części dzięki działalności wiejskich kowali i przez chłopów.

W okolicach Szczercowa daje się zauważyć również obecność hut szkła. Niestety funkcjonujące w okresie staropolskim huty uchodzą uwadze źródeł historycznych. Ich obecność na terenie Kotliny w okresie staropolskim poświadczają przede wszystkim dane pochodzące z analizy materiałów archeologicznych i pośrednio istnienie tego typu ośrodków w pobliżu Szczercowa jeszcze w XIX wieku. W trakcie archeologicznych badań powierzchniowych natrafiono na dwa miejsca będące w przeszłości miejscem produkcji szkła. Jedno z nich leżało w widłach Krasówki i Widawki w Janówce, a drugie we wsi Teofilów, pomiędzy Szczercowem a Klukami¹¹⁰ (ryc. 23). Nie można niestety scharakteryzować wielkości i jakości produkcji szkła w tych hutach. Zapewne były to małe ośrodki, wyrabiające szkło na lokalne potrzeby.

Rozpatrując rozwój społeczno-gospodarczy osadnictwa Kotliny Szczercowskiej możemy stwierdzić, że region ów nie stanowił nigdy zwartej jednostki administracyjnej. Jego historię właściwiej byłoby rozpatrywać przez pryzmat sąsiednich terenów. Tereny południowe zdecydowanie ciążyły ku osadnictwu okolic Radomska i Wielunia. Północno-zachodnie, stosunkowo gęsto zaludnione opierały się na zawarciańskim osadnictwie z głównym ośrodkiem w Sieradzu. Północno-wschodnie tereny leżące na Wysoczyźnie Bełchatowskiej były pochodną ekspansji osadniczej wychodzącej z zasiedlonych już we wczesnym średniowieczu okolic Wolborza. Wszystkie trzy skupiska osadnicze Kotliny Szczercowskiej stanowiły prawie niezależne względem siebie jednostki społeczno-gospodarcze z bardzo wyraźnie zaznaczonymi pomiędzy nimi granicami. Warunki naturalne panujące w obejmującej około 1.000 km² Kotlinie nie sprzyjały osadnictwu. Mimo zmienności klimatu można założyć, że nie odbiegał on radykalnie od współczesnego.

---

w ten sposób, że do wykopanego obudowanego dołu o średnicy około 1 metra i głębokości około 60 cm wkładano przemieszany węgiel drzewny i rudę z niewielkim dodatkiem wapna. Wytop surówki żelaznej trwał kilkanaście godzin. Uzyskaną surówkę dzielono na sztaby i szyny i zbywano miejscowym kowalom; Milczarek J., Produkcja górnictwa i hutnictwa żelaznego w wielunińskim w XIX i pierwszej połowie XX wieku, „RL”, t.XXIX, 1980, s.119-120.

¹¹⁰ AZP arkusz 77-49, 20 Janówka st.2, gmina Szczerców oraz AZP arkusz 75-49, 45 Teofilów st.1, gmina Kluki – patrz: aneks nr 3. W Janówce stwierdzono istnienie dwóch hut szkła. Starsza, funkcjonująca w XVIII wieku istniała na wschód od obecnie istniejącej drogi z Osin do Janówki. Stanowisko położone na terenie przyszłej odkrywki Kopalni Szczerców.

Jedynym czynnikiem negatywnym warunkującym zasiedlenie terenów wokół Szczercowa był poziom wód gruntowych - dużo wyższy niż obecnie. Obniżony został poprzez działalność człowieka: karczunek dużej części lasów i inwestycje górnicze. Niesprzyjające gospodarce średniowiecznej warunki naturalne spowodowały, że w najwcześniej dostrzegalne fale osadnictwa zajmujące Kotlinę Szczercowską ograniczyły się do zajęcia jej obrzeży. Między skupiskiem osadniczym penetrującym z okolic Pajęcza południowe części Kotliny po okolice Rzęśni i Sulmierzyc, a północnym skupiskiem posuwającym się w jej głąb hipotetycznie wzdłuż dolin rzecznych¹¹¹ widzimy wyraźny pas nie zasiedlony. To ostatnie skupisko wywodzące się z obszarów Wielkopolski zajęło obszar po Rusiec, Szczerców.

W XVI-XVIII wieku ukształtowana sieć folwarków i wsi od nich zależnych nadal zachowała znamiona tego podziału. Do końca omawianego okresu ośrodki Kotliny zachowały miano peryferyjnych względem okolic do których były przyporządkowane. Rozbicie administracyjne Kotliny Szczercowskiej widoczne przez cały okres staropolski było naturalnym efektem ówczesnej sytuacji społeczno-gospodarczej. Kolonizacja Kotliny ustawała po dojściu osadników do terenów, gdzie warunki naturalne nie pozwalały na dalsze postępy zasiedlania. Wytworzyła się naturalna strefa oddzielająca dwie fale osadnicze napływające na teren Kotliny z ziem Wielkopolski i Małopolski. Gospodarcza rola Kotliny Szczercowskiej słabo emanowała na obszary sąsiednie. Brak spławnych rzek nie pozwalał na rozkwit upraw i handlu zbożem przynoszącym pokaźne zyski szlachcie innych obszarów. Handel produktami rolnymi ze Śląskiem miał tylko niewielki wpływ na cały wizerunek gospodarczy regionu. Słaby rozwój miejscowych ośrodków miejskich nie był impulsem dla miejscowej gospodarki wiejskiej, w odróżnieniu chociaż od okolic najważniejszych miast województwa: Sieradza, Piotrkowa czy nawet Radomska. Zauważyć też tu należy, że ówczesne folwarki były ubogie. Reprezentowały regresywny typ gospodarki. Posiadały charakterystyczne dla omawianych czasów budynki gospodarcze. Poza kluczem widawskim i posiadłościami Walewskich nie znajdują się na omawianym terenie posiadłości bogatej szlachty, która szybciej i chętniej wprowadzała do swych dóbr nowe pomysły usprawniające rolnictwo. Dominują raczej majątki jednowioskowe, często wsie są podzielone pomiędzy kilku właścicieli. Sytuacja majątkowa szlachty okolic Szczercowa była ogólnie zła. Spośród kilku rodzin posiadających więcej niż jedną wieś wymienić należy oprócz wspomnianych,

---

¹¹¹ R.Mazurowski zauważył taki charakter ekspansji osadniczej posuwającej się do jądra Kotliny z okolic ujścia Widawki do Warty. Wyodrębnił on w kotlinie 86 nazw topograficznych związanych z lasem i 36 związanych z wodą. Rzeki miały być głównymi, pierwotnymi kierunkami posuwania się osadników, którzy po wstępnym zagospodarowaniu brzegów rzek posuwali się w głąb lasów porastających niemalże cały obszar; Mazurowski R., dz.cyt., t.I, s.93.

Pszczółkowskich z Pszczólek, którzy w XVII wieku stworzyli na północy Szczercowa klucz złożony z Pszczólek, Zalesia, Wygiełzowa, Kawęczyna i Borowy oraz Koniecpolskich - rodzinę znaną w całym kraju, która w tej okolicy posiadała Ruszczyn i Rusiec. Owa sytuacja materialna szlachty rzutowała na budownictwo mieszkalne i gospodarcze, które było raczej typowe dla siedzib szlacheckich kraju. Kilka zaledwie dworów zbudowano wbrew, powszechnie preferowanemu stylowi drewnianemu parterowej siedziby. Część z nich była zaniedbana, zniszczona ze starości (patrz np. opis Chociw, Chabielice), a brak środków nie pozwalał na naprawy. Szlachta zamieszkująca omawiany teren była więc biedna, lecz sytuację tę należy odnieść do całego stanu zamieszkującego Rzeczpospolitą przeżywającą długotrwały kryzys. Stan gospodarczy kraju zaczął się poprawiać dopiero w II połowie XVIII wieku.

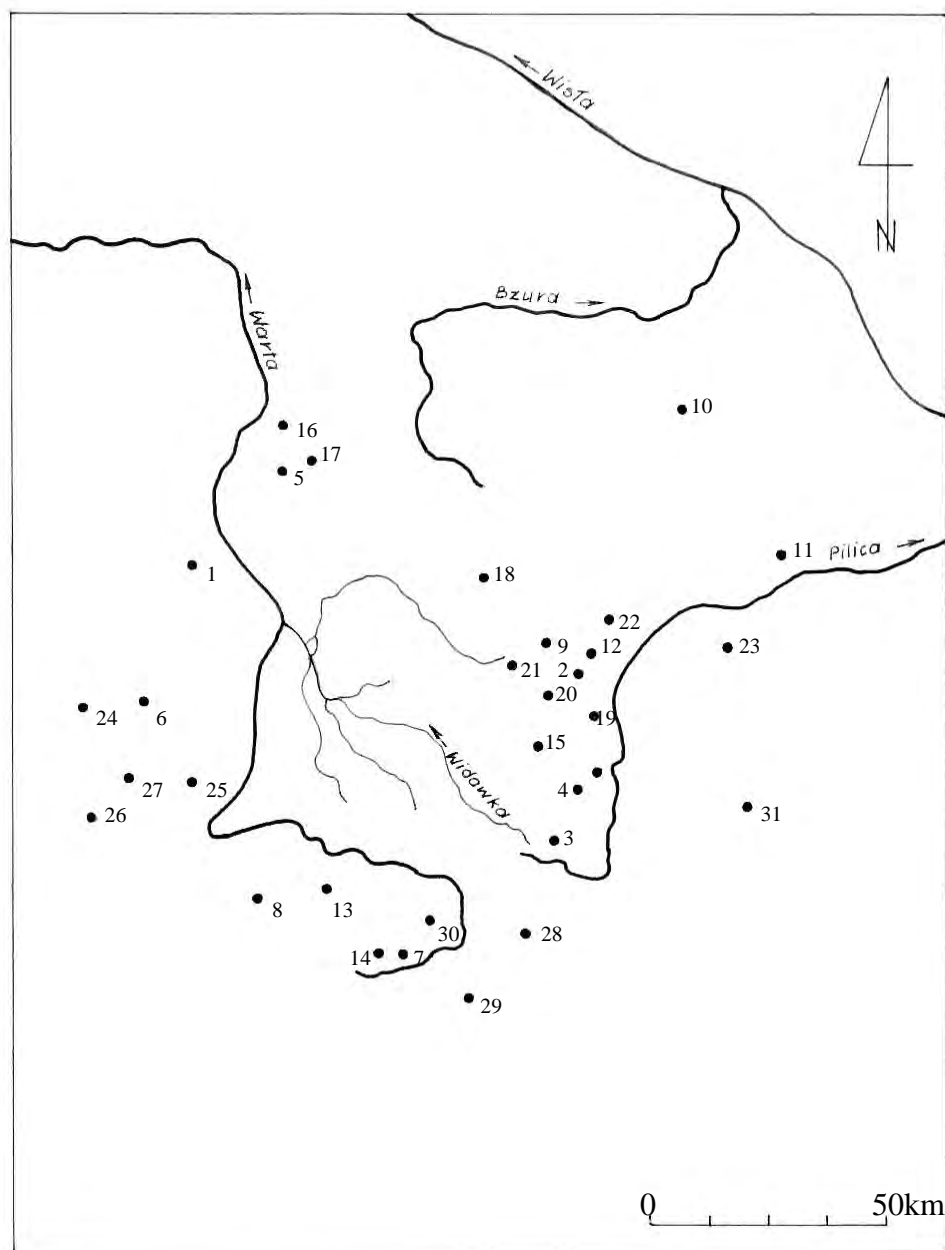
Występujący na obszarze Kotliny przemysł był anachroniczny w stosunku do ośrodków położonych w lepiej rozwiniętych gospodarczo częściach kraju. Należy tu zwrócić uwagę przede wszystkim na przetwórstwo zboża, głównego produktu miejscowych dóbr ziemskich. Gorzelnie, browary oraz młyny, występujące powszechnie były w większości zaniedbane i nastawione na wewnętrzną produkcję¹¹². Niewielkie, wobec słabych przeważnie gleb nadwyżki zboża można było wywozić, lecz wysokie koszty transportu wielce to utrudniały. Gospodarka rybna poza nielicznymi majątkami przedstawiała się podobnie. Region nie był ważnym ośrodkiem hutniczym. O wiele szerszą produkcję żelaza i szkła prowadzono w tym czasie w sąsiednich okolicach: Wielunia i Piotrkowa. Kuźnie i huty szkła istniejące w Kotlinie były raczej niewielkie, można też sądzić, że nie były one wydajne. Na sytuację gospodarczą regionu istotny wpływ oczywiście miały niszczące wojny XVII wieku, co potwierdzają materiały źródłowe.

Zawarte w pracy poglądy na temat osadnictwa i gospodarki obszaru Kotliny Szczercowskiej w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku) można zweryfikować przy pomocy analizy wykazu znalezisk monet (por. aneks nr 4; ryc. 26, 27). Analiza taka wyraziście ukazuje stosunki gospodarcze w badanych regionach, ich powiązania z partnerami handlowymi, rzuca światło na wiele aspektów życia gospodarczego badanego regionu (a to z kolei pozwala nam weryfikować poglądy na temat osadnictwa). Obiekty (skarby numizmatyczne) można badać w aspekcie gęstości ich występowania, wartości poszczególnych skarbów (ich siły nabywczej), chronologii, miejsc występowania, miejsca

---

¹¹² Młyn należący do dzierżawy szczercowskiej: „o jednym kole, drugie puste”; LWWK, 1628-1632, s.152. O młynie we wsi Chrzastawa czytamy: „był na stawie, ten jako zgorzał”. We wsi Piekary „młyn bywał lecz i ten zaginął”; LWWK, 1659-1665, s.35, 61.

po pochodzenia znalezisk. Trzeba pamiętać, że najczęściej skarby deponowane

Ryc. 26. Nowożytnie skarby monet (pochodzące sprzed roku 1650) z obszaru Kotliny Szczercowskiej i terenów sąsiadujących (na podst.: Męclewska M., Mikołajczyk A., Skarby monet z lat 1500- 1649 na obszarze PRL. Inwentarz, Warszawa 1983).

1- Chojne; 2- Dłutów; 3- Kobile Małe; 4- Sady; 5- Kokoszki; 6- Kaliszkowice Ołobockie; 7- Częstochowa; 8- Bichniów; 9- Mierzno; 10- Kołacin; 11- Wał; 12- Ślądkowice; 13- Zabrze; 14- Gorzkowice; 15- Wola Krzyżtoporska; 16- Ldzań; 17- Brodnia; 18- Kociszew; 19- Wola Kamocka; 20- Polichno; 21- Lubiaszów Stary; 22- Studzianki; 23- Wiaderno; 24- Ostrów Kaliski; 25- Ochędzyn; 26- Byczyna; 27- Nasale; 28- Kuków; 29- Droniowice; 30- Żarki; 31- Morsko Dolne

były w ziemi przez ich właścicieli świadomie. Współcześnie można też zadać pytanie jakie były motywy składania owych depozytów oraz jaki był status społeczny ukrywających owe walory?

Należy tu uwzględnić to, że znaleziska numizmatyczne mają, jako źródło historyczne nieco inny charakter, jak wszystkie pozostałe. Przede wszystkim są to najczęściej znaleziska przypadkowe (szczególnie pojedyncze okazy monet). Z tego też powodu nie jesteśmy dzisiaj w stanie stwierdzić, czy ewidencja takich obiektów jest kompletna. Rozpatrując wartość znalezisk numizmatycznych należy zaznaczyć, że często znaleziska takie nie posiadają właściwej dokumentacji oraz, że wiele skarbów zostało zdekompletowanych. Znaleziska owe dzielimy więc na skarby monet charakteryzujące się dużą ilością i wartością materialną celowo zdeponowanych monet oraz na pojedyncze znaleziska luźnych monet. Odnajdywane i dokumentowane depozyty monet pozwalają na odtworzenie, lub na pewną próbę rekonstrukcji procesów gospodarczych na obszarze, gdzie występują. Pochodzenie gromadnych znalezisk monetarnych wskazuje na istnienie kontaktów, a niekiedy na ich nasilenie pomiędzy obszarami, gdzie depozyt znaleziono a miejscem skąd pochodziły. Należy też zauważyć, że należy mieć świadomość, że istnieją tu także pewne ograniczenia interpretacyjne wiążące się z chronologią zespołu precyzyjną jedynie w aspekcie czasu wybicia monet i przypadkowością znalezisk, ich anonimowością. Nie zmienia to jednak dużej roli, jaką odgrywają znaleziska monet luźnych i skarbów w zakresie problematyki badań nad osadnictwem Kotliny Szczercowskiej w okresie nowożytnym. Analiza występowania skarbów monet pozwala na szerokie pole interpretacji owych źródeł. Dotyczy to szczególnie problematyki osadnictwa, ze szczególnym uwzględnieniem stosunków gospodarczo-społecznych istniejących w przeszłości w tym regionie.

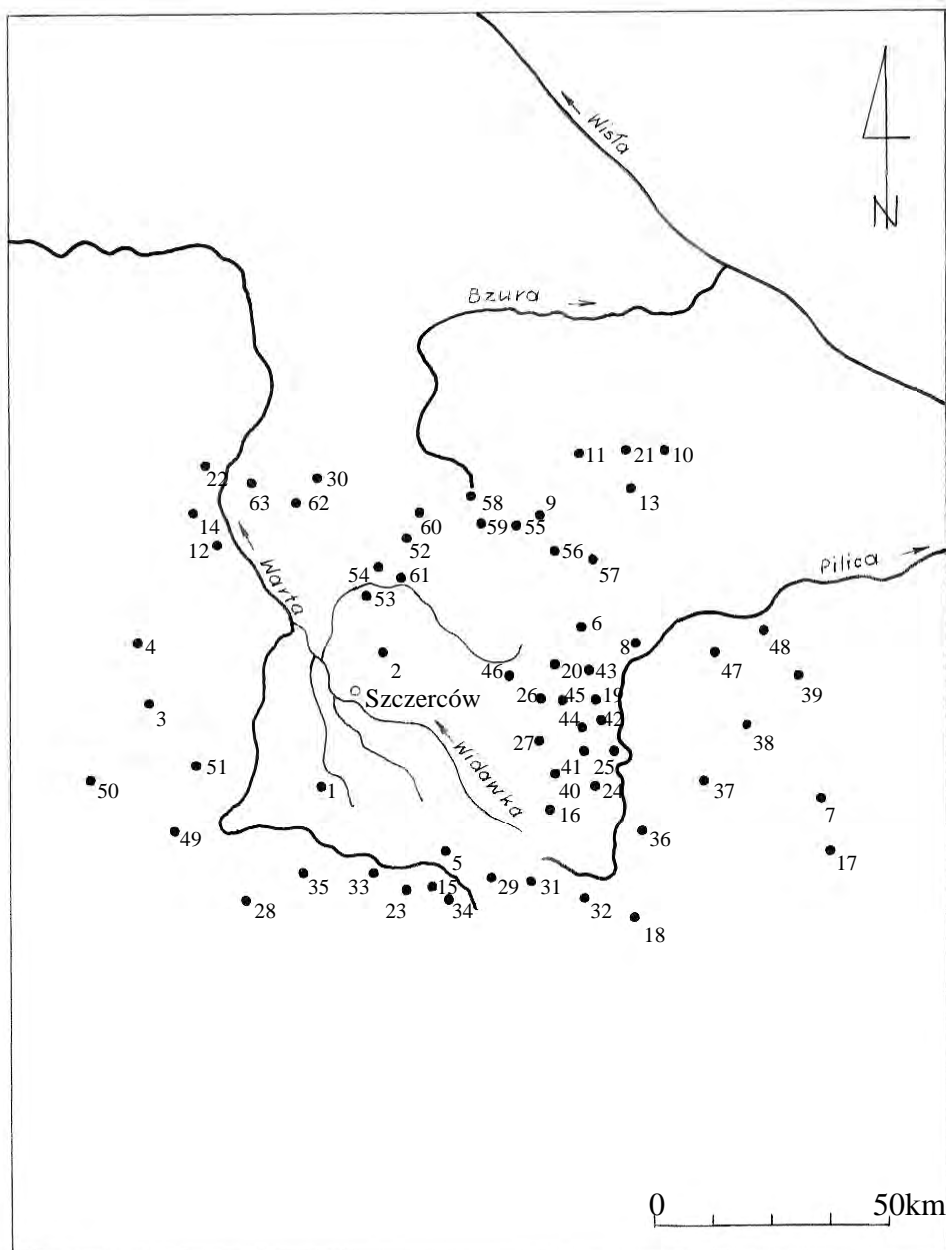
Dodać można, że badania numizmatyczno – archeologiczne nad skarbami monet, w tym także nowożytnych w ostatnim okresie prowadzili: Borys Paszkiewicz, Józef Andrzej Szwagrzyk, Andrzej Mikołajczyk, Elżbieta Baran, Stanisława Kubiak i inni (por. bibliografia).

Z rejonu Kotliny Szczercowskiej (i obszarów położonych w najbliższym sąsiedztwie) znaleziska numizmatyczne pochodzące z czasów nowożytnych¹¹³ znamy z:

1. Gorzkowic, gdzie w 1926 roku przy wybieraniu ziemi do naprawy grobli znaleziono dwa

---

¹¹³ Z obszaru Kotliny Szczercowskiej nie znamy znalezisk monet z czasów starożytnych i wczesnośredniowiecznych.

Ryc. 27. Nowożytnie skarby monet (datowane po 1650 roku) z obszaru Kotliny Szczercowskiej i terenów sąsiadujących (na podst.: Męclewska M., Mikołajczyk A., Skarby monet z lat 1650 - 1944 na obszarze Polski. Inwentarz II, Wrocław-Warszawa- Kraków 1991).

1- Biała Szlachecka; 2- Wola Pszczółlecka; 3- Wieruszów; 4- Rybka; 5- Kruszyna; 6- Masłowice; 7- Bebelno; 8- Kopiec; 9- Nowe Rokicie; 10- Brzeziny I; 11- Kędziorki; 12- Kazimierz; 13- Koluszki; 14- Janów; 15- Częstochowa II; 16- Łazy; 17- Bolmin; 18- Dobra; 19- Piotrków Tryb. II; 20- Piotrków Tryb. - Mieszcze; 21- Brzeziny II; 22- Pątnów; 23- Częstochowa Zacisze; 24- Józefów; 25- Dziwle; 26- Piotrków Tryb. III; 27- Piotrków Tryb IV; 28- Konopiska; 29- Wancerzów; 30- Dobroń; 31- Bartkowice; 32- Łgota Wielka; 33- Stara Huta; 34- Częstochowa III; 35- Zawada; 36- Koniawy; 37- Zagacie; 38- Topolice; 39- Drzewica; 40- Barzkowice; 41- Stara Wieś; 42- Rozprza; 43- Łęczno; 44- Piotrków Tryb. V; 45- Piotrków Tryb. VI; 46- Suchcice; 47- Brzustów; 48- Liciężna; 49- Kałuże; 50- Łubnice; 51- Wieluń; 52- Borszewice I; 53- Borszewice II; 54- Borszewice III; 55- Tuszyń; 56- Wardzyn; 57- Gałkówka; 58- Chocianowice; 59- Łódź IV; 60- Ksawerów; 61- Łask; 62- Babice; 63- Męka Książa; 64- Monice; 65- Wiechucice

naczynia gliniane z monetami polskimi (wybitymi w czasach panowania Zygmunta III - 1588-1632) i węgierskimi¹¹⁴.

2. Woli Krzysztoporskiej położonej około 8 kilometrów na wschód od centrum Bełchatowa (czyli na obszarze Wysoczyzny Bełchatowskiej), gdzie przed 27 września 1901 roku na polu znaleziono 297 srebrnych monet wybitych w Polsce w czasach Jagiellonów i pochodzących z różnych księstw niemieckich. Skarb ten datowano na początek XVII wieku. Wśród znalezionych monet prócz najczęściej występujących okazów polskich wybitych przez Jagiellonów natrafiono na monety wybite w krajach niemieckich: Brandenburgia-Kostrzyń (Jan 1535-1571), Hildesheim, Legnica-Brzeg (Fryderyk II 1488-1547), Magdeburg 1573, Prusy (Albrecht Hohenzollern 1525-1568), Świdnica (Ludwik II 1516-1526)¹¹⁵.

3. Z Pajęczna, gdzie w 1964 roku znaleziono niewielki skarb monet z którego zachowały się 2 egzemplarze - monety polskie Jana Kazimierza Wazy (1648-1668)¹¹⁶.

4. Z Zarzecza, leżącego nad Widawką w centrum Kotliny Szczercowskiej, gdzie w 1969 roku znaleziono naczynie gliniane zawierające monety, z których zachowały się 3 egzemplarze. Były to austriackie monety Leopolda I (1657-1705)¹¹⁷.

5. Z Białej¹¹⁸ leżącej na południe od Rzęśni, na obrzeżach Kotliny Szczercowskiej. Tutaj to 21 czerwca 1874 roku na polu majątku majątku Bolesława Gołembowskiego podczas orki chłopów: Józef Klimczak i Walenty Urbańczyk znaleźli 9 monet srebrnych i 512 miedzianych. Wśród nich były polskie monety Jana Kazimierza, rosyjskie monety carycy Anny (1730-1740) oraz monety wybite w krajach niemieckich: Brandenburgia-Bayreuth (Fryderyk 1735-1763), Hesja-Kassel (Wilhelm VIII 1751-1760), Prusy¹¹⁹.

6. Z Woli Pszczółeckiej leżącej na północ od Szczercowa, na skraju Kotliny Szczercowskiej, gdzie w 1875 roku znaleziono 18 monet srebrnych datowanych na II połowę XVII wieku. Były to polskie monety Jana Kazimierza, monety pochodzące ze Zjednoczonych Niderlandów oraz Niderlandów Hiszpańskich, monety pruskie Fryderyka Wilhelma (1640-1688) i monety wybite w Kolonii¹²⁰.

---

¹¹⁴ Męclewska M., Mikołajczyk A., Skarby monet z lat 1500-1649 na obszarze PRL. Inwentarz, Warszawa 1983, pozycja nr 347.

¹¹⁵ Tamże, pozycja nr 249.

¹¹⁶ Męclewska M., Mikołajczyk A., Skarby monet z lat 1650-1944 na obszarze Polski. Inwentarz II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, pozycja nr 973.

¹¹⁷ Tamże, pozycja nr 1.237.

¹¹⁸ Wieś ta w źródłach pochodzących z XIX wieku często nazywana jest: Biała Szlachecka.

¹¹⁹ Męclewska M., Mikołajczyk A., dz.cyt. , pozycja nr 1.566.

¹²⁰ Tamże, pozycja nr 1.276.

Na podstawie przytoczonej listy stwierdzić można, że na obszarze Kotliny Szczercowskiej znaleziska skarbów monet należą do rzadkości. Dużo częściej odkryć takich dokonano na obszarach sąsiednich (patrz: ryc. 26 i 27). Potwierdza to wcześniejsze ustalenia dotyczące przemian osadnictwa w okolicach Szczercowa. Brak znaczących znalezisk monet pochodzących z czasów nowożytnych daje nam obraz słabo rozwiniętych tu procesów akumulacji w formie skarbów. Jak się wydaje brak depozytów był odbiciem słabej jeszcze tutaj gospodarki pieniężnej w omawianym okresie. Determinowało to rozwój osadnictwa. Zaskakuje nieco fakt, że znalezisk takich nie zanotowano np. w Szczercowie, który według powszechnie przyjętych poglądów był miejscem skrzyżowania szlaków handlowych (patrz: aneks nr 4). Można przypuszczać, że zjawisko to można interpretować tym, iż istniał tu szerszy obrót pieniądza monetarnego.

Tak więc zarejestrowane tu depozyty monet mogą pozwoli na sformułowanie kilku hipotez dotyczących obiegu pieniężnego w gospodarce Kotliny Szczercowskiej w okresie staropolskim, a więc że:

1. Znaleziska, które mogą pretendować do miana skarbów monet (liczące kilkaset i więcej monet) spośród opisanych sześciu przypadków znajdujemy w Woli Krzysztoporskiej i Białej (opis znaleziska z Gorzkowic może sugerować, że zawierało ono skarb monet, niestety nie znamy ilości znalezionych monet, skarb z Białej prezentował raczej nikłą wartość materialną ze względu na dużą ilość monet miedzianych). Są to znaleziska położone w znacznej odległości od Kotliny Szczercowskiej (Gorzkowice i Wola Kszysztoporska), bądź na jej obrzeżach (Biała). Na obszarze Kotliny Szczercowskiej nie odnotowano dotychczas skarbów monet dowodzących istnienia rozwiniętych stosunków gospodarczych i wiążącego się z tym obiegu pieniężnego, jak też tezauryzacji.
2. Porównanie znalezisk monet z obszaru Kotliny Szczercowskiej z obszarami sąsiednimi (ryc. 26, 27), jak i porównanie zawartości pojedynczych znalezisk i skarbów monet (patrz aneks nr 4) narzuca wniosek o nikłym obiegu pieniądza pomiędzy jednostkami gospodarczymi funkcjonującymi w okresie staropolskim na obszarze Kotliny Szczercowskiej.
3. Na obszar Kotliny Szczercowskiej w niewielkim stopniu napływały pieniądze z poza granic Rzeczypospolitej (kraje niemieckie, Węgry, Niderlandy i in.), jak ma to miejsce w przypadku obszarów sąsiednich. Stosunki handlowe pomiędzy ośrodkami działalności gospodarczej Kotliny Szczercowskiej, a tradycyjnymi zagranicznymi partnerami polskich miast i folwarków były słabo rozwinięte.
4. Obserwując proces obiegu pieniądza na badanym terenie możemy przywołać podniesione we wstępie tezy cechujące obszar Kotliny Szczercowskiej: prowincjonalność w stosunku do

okolicznych ekspansywnych ośrodków, brak koniunktury gospodarczej, opóźnienie wszelkich procesów kulturowych i autarkizm majątków ziemskich i ośrodków pretendujących do miana miast.

5. Główną cechą gospodarki większości ośrodków osadniczych Kotliny Szczercowskiej była wymiana naturalna, odbywająca się bez powszechnego w okresie nowożytnym w stosunkach handlowych pieniądza.

6. Miejscowa szlachta i mieszczenie nie byli w stanie akumulować finansów (a przynajmniej nie ma na to dowodów). Dochody uzyskiwane z działalności gospodarczej przeznaczone były na konsumpcję bieżącą. Nie pozwalało to na inwestycje podnoszące status gospodarczy tutejszych ośrodków. Być może w obiegu był tu pieniądz przedmiotowy, a tylko w części monetarny. Sytuacja taka mogła mieć miejsce np. w zakresie wypłat chłopom za ich pracę. Jak wiemy dokonywano tego w pieniądzu dominialnym, który ulegał tylko wymianie na produkty wytworzone w danym majątku. Tego typu gospodarka autarkiczna wykluczała w przypadku większości ludności danego obszaru udział w rynku pieniężnym.

7. Kwestia motywów i identyfikacji stanów społecznych dokonujących w przeszłości ukrycia depozytów pozostaje dyskusyjna. Wydaje się, że na terenie Kotliny Szczercowskiej i obszarach bezpośrednio do niej przylegających znaleziska gromadne monet zakopywane były w ziemi być może przez ludzi reprezentujących raczej niższe stany społeczne. Nie mieli oni pełnych możliwości operowania pieniędzmi na lokalnym i zewnętrznym rynku (a na pewno duże mniejsze jak szlachta i kupcy – ci ostatni skupiali się przede wszystkim na obrocie pieniędzmi). Tak więc powierzając posiadane pieniądze ziemi widzieli możliwość zachowania kapitału na przyszłość. Tego typu depozyty mogły też służyć ukryciu części dochodów przed egzekucją podatkową bardziej operatywnych warstw rzemieślników i chłopów. Depozyty monet mogą pochodzić również z czasów wojen, jakie toczyły się na ziemiach polskich w XVII wieku. Tego typu interpretacji sprzyja fakt niewielkich rozmiarów opisywanych znalezisk, jak i ich przypadkowy charakter.

Próba rekonstrukcji stosunków społeczno – gospodarczych Kotliny Szczercowskiej w oparciu o analizę znalezisk numizmatycznych i związana z tym próba rekonstrukcji obiegu pieniądza na badanym obszarze dowiodła słabego rozwoju struktur gospodarczych i potwierdziła generalny obraz stosunków społeczno – gospodarczych Kotliny na tle ziem Polski Centralnej. Potwierdziła ona ustalenia uzyskane przy pomocy analizy źródeł pisanych i badań archeologicznych.

Reasumując, na obszarze Kotliny Szczercowskiej obserwujemy typową dla Polski XVI-XVIII wieku działalność gospodarczą. Możemy stwierdzić, że u progu nowej epoki

sytuacja gospodarcza Kotliny Szczercowskiej była regresywna. Biedne folwarki, słabe gleby, brak spławnych rzek i bogactw naturalnych, miasta pozbawione rzemieślników i nastawione na produkcję w ramach wewnętrznego rynku rolnictwo nie rokowały nadziei na rozwój regionu. W świetle przedstawionych danych, wydaje się, że na terenie Kotliny Szczercowskiej nie były ówczesznie wdrażane napływające tu nowe idee kulturowo-gospodarcze niezbędne dla dalszego regionu. Dominująca tutaj gospodarka naturalna powodowała niewykształcenie się rynków lokalnych, gdyż wśród szerszych mas społeczeństwa nie istniał popyt na dobra konsumpcyjne i luksusowe. Powodem tego stanu mogła być polityka samowystarczalności kontynuowana przez kolejne generacje właścicieli tu zlokalizowanych majątków ziemskich.

Analizowane w celu rekonstrukcji istniejących tutaj kierunków gospodarczych materiały numizmatyczne były pomocne w kreacji dwóch poziomów interpretacyjnych. Wspólnym ich elementem był zarejestrowany brak znalezisk monetarnych. Pierwszy poziom dotyczył niewystępowania tego typu depozytów w Szczercowie, a więc tradycyjnym centrum handlowym. Można sądzić, że brak tutaj nowożytnych znalezisk numizmatycznych łączył się z istnieniem rynku i obrotu pieniężnego. W związku z tym nie istniała w tym ośrodku pełna tezauryzacja monetarna.

W drugim poziomie interpretacyjnym dotyczącym szerszego o charakterze rolnym regionie Kotliny Szczercowskiej można domniemywać, iż zarejestrowany tu nieliczny udział znalezisk monetarnych (głównie widoczny na obrzeżach tego obszaru) spowodowany był istniejącą tu gospodarką autarkiczną, brakiem rynków lokalnych i szerszego zainteresowania obrotem pieniędzmi i jego akumulacją. Możliwe też, że upięiężeniu w tych warunkach społeczno-gospodarczych przeszkadzało też istnienie pieniądza dominialnego. W związku z tym obrót pieniężny wśród ogółu zamieszkującej tu społeczności chłopskiej był minimalny. Dlatego też brak jest tutaj śladów nowożytnej tezauryzacji monetarnej.

Tak więc można sądzić, że istniejący w omawianym regionie model gospodarczy tradycyjnie oparty o średniowieczną autarkię w pewnym zakresie był barierą dla nowych idei, które napływały tu z terenów Wielkopolski i Małopolski.

ROZDZIAŁ TRZECI

SPOŁECZNO-GOSPODARCZE UWARUNKOWANIA PRZEMIAN OSADNICZYCH KOTLINY SZCZERCOWSKIEJ W LATACH 1793-1918

Rozważania dotyczące życia społeczno-gospodarczego Kotliny Szczercowskiej w okresie staropolskim dowiodły, iż tamtejsze posiadłości ziemskie reprezentowały anachroniczny model ekonomiczny. Ich produkcja rolnicza nastawiona była na wytwarzanie dóbr, jakie były uprawiane na obszarze całego dawnego państwa polskiego. Trudno więc wskazać zjawiska społeczno-gospodarcze specyficzne dla tego regionu. Różnice pomiędzy folwarkami rozrzuconymi po lesistych i podmokłych obszarach Kotliny Szczercowskiej a ziemiami sąsiednimi, polegałyby jedynie na tym, że stan gospodarczy tych pierwszych był dużo gorszy. Majątki ziemskie tego rejonu rozwijały się zgodnie z tendencjami właściwymi dla majątków Polski centralnej, z tym, że wszelkie przeobrażenia gospodarcze przybierały tu dużo mniejszą skalę lub były opóźnione. Przekształcenia charakterystyczne dla XIX wieku prócz gospodarki w dużym stopniu dotyczyły też uwarunkowań politycznych. Niezwykle znamieny w tym zakresie był okres przypadający na początek XIX wieku, a więc istnienie tu czynienia trzech odmiennych systemów państwowych. Dopiero jednak uformowanie w 1815 roku Królestwa Polskiego wprowadziło znamiona stabilizacji. Wpływy rosyjskie utrzymały się na omawianym terenie bez mała sto lat. Oczywiście życie społeczno-gospodarcze toczyło się tutaj na uboczu wydarzeń burzliwego okresu początku wieku. Myślę więc, że nie zachodzi potrzeba oddzielnego ujęcia materialnych i gospodarczych przemian zachodzących pomiędzy Wartą a Pilicą dla okresu dominacji pruskiej i francuskiej.

Władze pruskie, które przejęły administrację na tym obszarze w roku 1793 weszły w stan posiadania słabo rozwiniętych gospodarczo terenów. W porównaniu do pozostałych ziem Centralnej Polski, nie wspominając o dużo lepiej rozwiniętych obszarach Prus ekonomika pogranicza dawnych powiatów sieradzkiego, piotrkowskiego i radomszczańskiego nie była progresywna. Przemysł Kotliny Szczercowskiej, może poza nielicznymi gałęziami przemysłu spożywczego (młynarstwo, gorzelnictwo, browarnictwo) praktycznie nie istniał. Władze

pruskie zdawały sobie z tego sprawę. Znajduje to odzwierciedlenie w raportach gospodarczych jakie sporządzali urzędnicy pruscy rozesłani do prowincji świeżo zajętych obszarów. Dostrzegli oni marazm gospodarczy wsi sieradzkiej. Nadal dominującą formą uprawy roli była trójpółówka, ze zbóż przeważało żyto. Popularyzacja upraw roślin pastewnych i kartofli posuwała się bardzo powoli, a szlachta nie przyuczona do techniki uprawy nowych roślin często po pierwszych niepowodzeniach wycofywała się z takich pomysłów. Przełom wieku XVIII i XIX to rozwój hodowli owiec. W każdej ówczesnej wsi znajdowała się karczma. Młyn wodny przypadał przeciętnie na 2-3 wsie. Przyczyny застоju gospodarczo-społecznego wsi nadwarciańskich upatrywano w przestarzałych stosunkach społecznych, które pozbawiały ludność włościańską swobody ekonomicznej. Sama szlachta nastawiona była bardzo konserwatywnie, koncentrowała się na obronie własnych uprawnień¹.

Większość przedstawicieli uprzywilejowanego stanu społecznego tkwiła w okowach minionej, beztroskiej epoki. W nadchodzących czasach dominacji kapitału i nieustannego rozwoju gospodarczego szlachta sieradzkiego pozostała daleko w tyle ewolucji stosunków społecznych. „Strzegła przede wszystkim tradycyjnego honoru klejnotu swego. Mężczyźni pieniali się między sobą, pili niezmiernie, nie było oświaty w kraju, ale za to byli uczciwymi, mienia swego nie oszczędzali dla dobra kraju, a gdzie szło o godność szlachecką, tam wszyscy stawiali za jednego. Kobiety nie oszczędzały pieniędzy na stroje, czytywały romanse francuskie, przepadały za cudzoziemszczyzną. [...] Dużo pozostawało do życzenia pod względem wychowania młodzieży”.² Nieliczni tylko zdawali sobie sprawę z konieczności zmian. Konserwatyzm szlachty sieradzkiej potwierdzony jest przez źródła mające bardziej oficjalny charakter. W instrukcjach sejmiku szlachty powiatu szadkowskiego (zajmował między innymi północny fragment Kotliny Szczercowskiej) z 1790 roku domagała się ona „dokładniejszego jak do tej pory nauczania łaciny w szkołach Komisji Edukacji Narodowej”. Obawiała się by powołana przez Sejm Walny Komisja Policji „w żadne rządy w dobrach szlacheckich wdawać się nie miała mocy”. Główny opór dotyczył jednak podatków. W obawie przed nadmiernymi obciążeniami obywateli ziemskich powiatów województwa sieradzkiego tkwi również przekonanie o zacofaniu gospodarczym regionu. Krytykowano

---

¹ Libiszowska Z., Stan gospodarczy ziemi łęczyckiej i sieradzkiej w końcu XVIII wieku w świetle opisów Holschego, „RL”, t.I (IV), 1958, s.171.

² Gajewski F., Pamiętniki..., t.I, s.187. Jest to opinia na temat szlachty sieradzkiej autora cytowanego pamiętnika. Był on wychowanym w zachodniej Wielkopolsce (Wolsztyn) synem dość zamożnej rodziny Gajewskich herbu Ostoja. Długie przebywanie w Saksonii, jak i częste kontakty z kulturą niemiecką we własnym domu wyrobiły u niego krytyczne spojrzenie na stosunki gospodarcze i społeczne centralnej Polski. W latach 30-tych XIX wieku zabierał głos na temat rolnictwa Królestwa Polskiego w ówczesnej prasie fachowej.

„zamiar uciążenia województwa podatkowaniem przez porównanie go z województwami wielkopolskimi”. W opinii miejscowych Sieradzkich: „w gruntach, urodzajach i handlu, sposobności produktów sprzedaży z województwami wielkopolskimi wyrównującej sposobności nie ma”³.

Od 1793 roku ziemie województwa sieradzkiego podporządkowane zostały omówionemu w rozdziale pierwszym pruskiemu systemowi administracyjnemu. Życie gospodarcze i społeczne teoretycznie nie uległo żadnym przemianom. Poza zmianami politycznymi życie toczyło się dawnym rytmem.

Wsie Kotliny Szczercowskiej nie wyróżniały się w XIX wieku spośród innych z obszarów Królestwa Polskiego. Przemiany, jakie miały miejsce w okresie przeduwłaszczeniowym objęły wieś, szczególnie w zachodnich guberniach państwa. W pierwszej połowie XIX wieku okolice Szczercowa administracyjnie związane były z Kaliskiem (województwem lub gubernią), które miało opinię przodującego w krajowym rolnictwie. Jednak szlachta (właściwszym dla tego okresu będzie termin ziemianie) w pełni nie zasługiwała na dobrą opinię, jaka przypisana była ziemiaństwu kaliskiemu. W dawnym województwie sieradzkim zbyt nie kwapiła się ona do zmian. Ma to odzwierciedlenie w raporcie pisanym w 1811 roku przez prefekta departamentu kaliskiego Księstwa Warszawskiego Stefana Garczyńskiego: „Stan rolnictwa w powiatach odolanowskim, ostrzeszowskim, wieluńskim i części konińskiego dosyć znajduje pieczy swych właścicieli i dzierżawców. Życzyć by należało i innym powiatom departament kaliski składającym, aby lepiej jak dotąd poznały się na wartości ziemi, którą posiadają i korzyści, które za dołożeniem jej starunku mieć mogą”⁴. Kotlina Szczercowska była domeną średniej i drobnej własności ziemskiej. Majątki tego terenu były przeważnie biedne, nie czyniono w nich inwestycji unowocześniających gospodarkę. Większość była zadłużona, przy czym niektóre dość poważnie⁵. W tej sytuacji postęp rolniczy obserwowany na sąsiednich nawet terenach tutaj był ledwie dostrzegalny. Nowe sposoby gospodarowania polegające na przechodzeniu do płodozmiennego zasiewania pól, rozwój wyspecjalizowanych hodowli owiec czy w mniejszym stopniu bydła i związany z hodowlą postęp upraw roślin pastewnych, podnoszące

³ Instrukcje sejmikowe za: Wisińska M., Opozycja magnacka w Sieradzkim w latach 1785-1790, „RL”, t.XXXII, 1982, s.107.

⁴ Za: Śmiałowski J., Przemiany gospodarcze w rolnictwie, rozwój miast i przemysłu w latach zaborów, [w:] Szkice z dziejów Sieradzkiego..., s.203.

⁵ Położone na południu, na granicy Kotliny Szczercowskiej majątek Dworszowice Pakoszowe zadłużony był na rzecz Skarbu Państwa na sumę 31182 zł.p., przez co jego administrowanie zostało przejęte przez administrację skarbową; Badziak K., Woźniak K., Materiały do dziejów uprzemysłowienia..., s.27.

w efekcie urodzajność pól nie znajdowały w Kotlinie Szczercowskiej przez długi czas uznania. Związane z tym były niezbędne i wysokie nakłady pieniężne. Trudności ze zdobyciem kredytu były w I połowie XIX wieku charakterystycznym przejawem życia gospodarczego Królestwa Polskiego. Do czasu uwłaszczenia majątki ziemskie dorzecza Widawki mogły powiększać swe dochody poprzez ekstensywne powiększenie powierzchni zasiewów, karczowanie lasów, adoptowanie do celów rolniczych dotychczasowych nieużytków oraz powiększanie obciążeń ludności wiejskiej. W momencie, gdy osiągnięto nieprzekraczalny próg wydajności majątku osiągnany tą metodą zaszła potrzeba inwestycji kapitału w kupno maszyn, lepszych ras hodowanego inwentarza, meliorację pól, urządzenie lasów. Tych działań większa część właścicieli majątków Kotliny Szczercowskiej nie podjęła. Aż do uwłaszczenia, a nawet w czasach powłaszczeniowych dominowała w Sieradzkim trójpółowka, a płodozmian stosowany był sporadycznie. Również hodowla pozostawiała sporo do życzenia. W rolnictwie pogranicza sieradzko-piotrkowskiego tempo wzrostu pogłowia było niższe niż w innych regionach kraju. W okresie przed i powłaszczeniowym pogłowie bydła rogatego i koni wzrastało systematycznie, nie były to jednak przyrosty właściwe bardziej rozwiniętym rolniczo obszarom. Pogłowie trzody chlewnej, trzymanej w folwarkach w mniejszych ilościach wzrastało tylko do 1866 roku. W hodowli dwory uzyskiwały przewagę nad gospodarstwami chłopskimi, jednak sytuacja taka trwała tylko do czasów uwłaszczenia. Później, pod koniec XIX wieku w guberni piotrkowskiej do gospodarstw chłopskich należało 70% koni i 78% bydła rogatego⁶.

W pierwszych kilkunastu latach XIX wieku w sieci osadniczej Kotliny Szczercowskiej nie są widoczne istotne zmiany w stosunku do XVIII wieku. Główne wsie, siedziby ziemiańskie to ośrodki znane w poprzednich stuleciach. Wokół nich, na skutek zwiększania liczby ludności zauważa się rozwój sieci zależnych od folwarków wsi. Każdy prawie folwark regionu skupia wokół siebie po kilka osad zamieszkałych przez chłopów w różny sposób wykonujących powinności względem dworu (patrz: Spis geograficzno-historyczny miejscowości Kotliny Szczercowskiej). Do dóbr należą też liczne osady młynarskie położone nad brzegami strumieni i rzek, z konieczności oddalone od dworu oraz inne osady służebne (kuźnice, karczmy, osady związane z gospodarką leśną). Większość z nich znana jest z okresu XVI-XVIII wieku. Ważnym i dającym się określić elementem rozważań na temat osadnictwa Kotliny w początku wieku jest jej zaludnienie. W centralnej części Kotliny Szczercowskiej na

---

⁶ Województwo sieradzkie. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju, pod red. Wacława Piotrowskiego, Łódź 1980, s.98.

początku XIX wieku można wyróżnić około 60 punktów osadniczych, dla których posiadamy informacje demograficzne. Na obszarze około 600 km², od Widawy poprzez Kluki, Sulmierzyce i Kielczygłów mieszkało 11.914 ludzi⁷. Dane te są orientacyjne, nie zawierają danych na temat ludności zamieszkałej w osadach położonych na skraju Kotliny. Być może pominięto niektóre mniejsze osady. Nie zmienia to faktu, że w centralnej części Kotliny Szczercowskiej zaludnienie w latach 20-tych XIX wieku wynosiło około 20 osób na km² (z niewielkim marginesem błędu nie zmieniającym jednak obrazu zaludnienia), a więc odbiegało ono od przeciętnego. W 1811 roku w powiecie sieradzkim zaludnienie wynosiło 28 osób na km². Podobnie sytuacja przedstawiała się w sąsiednim powiecie piotrkowskim⁸. W Królestwie Polskim w latach 20-tych sięgało ono 27 osób na km². Okolice środkowej Widawki ustępowały pod względem zaludnienia sąsiednim terenom. Do wyróżniających się pod tym względem wsi regionu zaliczyć należy: Rusiec - 486 osób, Kielczygłów - 581 osób, Rząśnię - 367 osób, Chorzenice - 369 osób i Kaszewice - 426 osób. Były to w regionie osady o ugruntowanej wiekami tradycji zasiedlenia. Wszystkie znane są przynajmniej z XVI wieku i już wtedy pełniły funkcje wsi parafialnych, czy też były liczącymi się ośrodkami produkcji rolnej. Rusiec i Chorzenice (ryc. 24) odziedziczyły po okresie staropolskim murowane rezydencje szlacheckie zdecydowanie wyróżniające te majątki na tle okolicznych wsi będących siedzibami szlachty. W miastach omawianego regionu, za które przyjąć należy Szczerców⁹, Widawę i Sulmierzyce mieszkało 3.111 ludzi. Daje to wysoki procent (26,1%) ludności miejskiej Kotliny Szczercowskiej. Są to jednak dane mylące. Struktura zawodowa ludności owych miast jednoznacznie wskazywała na ich rolniczy charakter¹⁰ i nie sposób dostrzec specjalizacji gospodarczej tych ośrodków. Przeprowadzony dwadzieścia lat wcześniej opis miast wykazał, że wśród zawodów wykonywanych przez ludność przeważały te, które związane były z przemysłem spożywczym i odzieżowym. W Sulmierzycach na przełomie wieków było 3 piekarzy, 8 młynarzy, 7 krawców, 14 szewców, 3 garncarzy i 1 tokarz. W Szczercowie 4 piekarzy, 3 rzeźników, 3 krawców, 4 szewców, 1 ślusarz (Wąsicki, 823, 833). W tym miejscu warto zapewne przytoczyć sprawozdanie burmistrza Szczercowa z roku 1841 opisujące strukturę zawodową i społeczną miasta: "Kiedy burmistrz

---

⁷ Tabela miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, t.I-II, Warszawa 1827.

⁸ Śmiałowski J., dz. cyt., s.202.

⁹ Specyfika XIX-wiecznego Szczercowa w jakiś sposób oddana została w powieści Tadeusza Chrościelewskiego (ur. 1920 r.) "Szkarałatna godzina". Opisuje ona okolice Szczercowa w czasie Powstania Styczniowego, a oparta jest na wspomnieniach rodzinnych autora: Chrościelewski T., *Szkarłatna godzina*, Łódź 1968.

¹⁰ W Szczercowie np. nie notuje się nawet jednego mistrza sukienniczego czy płócienniczego, a w Widawie była tylko jedna mała fabryka sukna. Powstanie przemysłu sukienniczego było główną przyczyną rozwoju miast regionu pilicko-warciańskiego; APŁ, RGP (anteriora), 1298 i 1460.

nastał do Szczercowa - był rok 1841 - miasteczko wraz z realnościami Bednarze, Niwa i Podżar liczyło circa 1.500 dusz, w tym chrześcijańskich dusz około 1.200, starozakonnych 300. Chrześcijanie użytkowali 1.717 mórg, prętów 84 ziemi ornej, 560 mórg łąk oddzielnych, 257 mórg pastwisk, 3.663 morgi "lasu nieurządzonego przyległego". Trzymali oni 42 konie, 146 wołów, 452 krowy i jałowizny sztuk 153. Ziemię swą użytkowali w sposób niepostępowy, choć w znacznej obfitości bogactw naturalnych, jakimi są torfy i próchnice zbliżone do szlamów, sztuka rolna snadnie by podniesioną być mogła. Starozakonni zatrudniali się rękodziełem i handlem miernym. Bednarzy było 4, cieśli 3, cyrulików 2, garncarzy 9, krawców 27, rzeźników 9, szewców 13, olejników 2. Przemysłowych i fabrykacyjnych zakładów nie było wcale. Szynków egzystowało 6. Domostw murowanych stało 4, drewnianych 225. Powyższe zabudowania ani strukturą, ani historycznym wspomnieniem nie odznaczały się. Miasto całe jest nie brukowane, a powierzchowność rynku i ulic nigdy gładką nie bywa. Mieszkańcy wieczorową porą, kiedy animusz przez nawiedzanie szynków nasila się upatrywali przyczynę mizeroty miasta w krzywdzie, jakiej doznawali ze strony okolicznej szlachty, a najwięcej panów Chrzanowskich na Dzbankach i Sulimierskiego na Lubcu, których dziadowie kopce graniczne przesadzali, przez co substancja miejska uszczuplona została¹¹.

Podobnie, jak na całym obszarze Centralnej Polski, w omawianej okolicy dominuje w tym czasie prywatna własność ziemska. Znaczenie folwarków rządowych było znikome. W pierwszej połowie XIX wieku zaliczamy do nich dobra kielczygłowskie, szczercowskie, pajęczańskie (już poza obszarem Kotliny). Pozostałe dobra należą do prywatnych właścicieli i możemy mówić o kontynuacji stosunków społeczno-gospodarczych mających miejsce w XVIII wieku. W centralnej części Kotliny Szczercowskiej na początku XIX wieku dobra prezentują się przeciętnie.

Sulmierzyce, jeden z największych majątków okolicy należał do Gabriela Turskiego, jeszcze w czasach istnienia państwa polskiego zarządcy niegrodowego starostwa radomszczańskiego, a w czasach pruskich dzierżawcy dóbr Dobrzyszyce. Złożony on był z dóbr Sulmierzyce i Osiny. Te ostatnie były w dzierżawie Prutla Dawidowicza i Józefa Petrykowskiego (poddzierżawca)¹². Majątek Stróża (ryc. 28) był od 1820 roku własnością Kajetana Walewskiego, który pobudował tam murowany dwór będący objawem niewielkich

---

¹¹ APL, Rząd Gubernialny Piotrkowski (anteriora), nr 1298.

¹² APP, HR, KW Osiny, nr 320, f 29.

Ryc. 28. Dawny dwór Walewskich w Stróży. Obecnie budynek szkoły podstawowej (fot. autora).

przemian społeczno-gospodarczych zachodzących na terenie Kotliny Szczercowskiej¹³. Pobliskie Chabielice jeszcze w 1836 roku należały do Stanisława Walewskiego¹⁴. Wkrótce po

¹³ APP, HR, materiały do KW. Stróża, teczką nr 363. Do 1820 roku dziedzicem dóbr Stróża złożonych wówczas z folwarków Stróża, Zielęcín, Bogumiłowice, Wola Wydrzyna wsi tych nazw i wsi Grabek, Młynki, Kuźnica był Bogumił Walewski. Na mocy beztestamentowego spadku po jego śmierci zostały one wspólną własnością jego dzieci: Teresy z Walewskich, żony Kajetana Walewskiego i matki Petronelli - zmarłej w 1821 roku, Eufemii zmarłej w XI 1821 roku, Michała i Kajetana. Kajetan Walewski będący w 1/3 dziedzicem dóbr nabył od reszty spadkobierców. Brat jego - Michał - „nabył na publicznej licytacji w drodze dobrowolnej na życzenie sukcesorów sióstr Walewskich, poprzednich tychże dóbr właścicielkach, mianowicie dobra Stróża, Zielęcín, Bogumiłowice, Grabki, Wola Wydrzyna, Chabielice i Młynki za sumę 620.300 złotych polskich. Zaś folwark Ostrówek, czyli Józefina z zarobną wsią Kuźnica za sumę 56.000 złotych polskich. Zapisano wskutek Protokołu Ostatecznego przyrzadzenia przez asesora Trybunału Cywilnego Województwa Kaliskiego 23 Vi 1827 roku”. W sierpniu 1827 roku Kajetan Walewski odkupił od brata Michała dobra Stróża, Bogumiłowice, Wydrzyna Wola, Łęcizyska, Chabielice, Młynki, Ostrówek i Kuźnica za sumę 302.100 złotych polskich.

¹⁴ O tychże Walewskich pisze Teodor Żychliński: „Stanisław (VIII pokolenie) właściciel dóbr Stróża, Chabielice, Łopatki, Kamostek, Bielów, Gajewniki, Gorzkowice od 1767 do 1769 kasztelan spicymirski, ożeniony z Konstancją Urszulą Jordanówną herbu Trąby. Z niej dwie córki: Kunegunda za Ignacym - hr. ze Słupowa Szembekiem i Anna za Wojciechem Bartochowskim herbu Rola, stolnikiem wieluńskim oraz syn Bogumił. Bogumił (IX pokolenie), urodzony w 1760 roku, chorąży sieradzki, poseł na Sejm Czteroletni, właściciel dóbr Stróża, Chabielice itd. zmarły dnia 4 V 1814, pochowany w Stróży. Z Józefiny Wężykówny herbu Wąż (posiadacze klucza widawskiego), pozostawił dwóch synów: Michała i Maksymiliana Edwarda, urodzonego 3 X 1790 roku, dziedzica Chabielic, zmarłego bezpotomnie w 1856 roku i pochowanego w Chabielicach, oraz cztery córki, z tych: Eufemia - wydana za Macieja Walewskiego z odnogi rusieckiej, Teresa za Kajetana Walewskiego, Konstancja za Wincentym Walewskim z odnogi hrabiowskiej (I, 344), wreszcie

jego śmierci dobra te wobec niepełnoletności jego dzieci: Stefana, Amelii i Józefy oddane zostały pod opiekę rodziny¹⁵. Do dóbr chabielickich wchodził wówczas folwark i wieś Leśniaki (na zachód od Chabielic). Dobra Broszęcin należały do Walewskiej¹⁶. Leżące na południowy-zachód od opisanych dobra Suchowola na początku lat dwudziestych stały się przedmiotem transakcji handlowej. Wówczas to Tomasz Maruszewski za sumę 133.000 złotych polskich nabył je od Tadeusza Bieleńskiego¹⁷. Z innych dóbr ziemskich rejonu Żłobnica i Łękińsko należały do Pstrokońskich, Biała do Gołembiewskich, Lubiec do Sulmierskich, Kluki (ryc. 30), Parzno i Strzyżewice stanowiły własność Anny Pokrzywnickiej, Będków należał do Wężyków. Dobra te nie stanowiły dużych, wyróżniających się kompleksów. Spośród nich wyróżniały się należące do Walewskich zebrane w jedną włość folwarki Wola Wydrzyna, Stróża, Zielęcin, Bogumiłowice, Grabek, Chabielice i inne wsie służebne. Jednak po śmierci ich właściciela, Bogumiła Walewskiego w 1820 roku uległy one podziałowi pomiędzy spadkobierców i zatraciły swój charakter. Z pewnością dość dużą wartość w stosunku do okolicznych miały dobra Sulmierzyce Gabriela Turskiego. Dobra te składające się z folwarku i wsi Sulmierzyce, folwarku i wsi Osiny oraz przyległości Konieszczyzna, Dygudaj, pustkowiec Winek kupione zostały przez niego na początku lat dwudziestych za sumę 710.000 zł.p. od A.Sięmiątkowskiego. Sulmierzyce zostały później oddane w dzierżawę Onufremu Korulskiemu¹⁸. Duży i zwarty kompleks dóbr stanowiła włość A.Pokrzywnickiej. Pozostałe majątki nieco odbiegały wartością i ilością folwarków od powyższych. Przyjmuje się, że przeciętna wartość folwarków wynosiła na terenach Centralnej Polski około 1.000 morgów. Większość majątków Kotliny Szczercowskiej oscylowała w tych granicach.

Podstawowym problemem większości dóbr ziemskich było zadłużenie, które dotknęło np. dobra Walewskich, stanowiące duży przecież kompleks dóbr, o ponadprzeciętnych z pozoru zdolnościach finansowych¹⁹. Podobnie zadłużone były chociażby majątki Parzno, Wygiełzów, Łękawa²⁰.

Maria urodzona 8 XII 1803 roku po śmierci swej siostry Teresy poślubiła szwagra - Kajetana Walewskiego: Żychliński T., *Złota księga szlachty...*, Poznań 1882, t.IV, s.405.

¹⁵ APP, HB, materiały do księgi wieczystej Chabielic, teczek nr 237, f.6.

¹⁶ APP, HB, materiały do księgi wieczystej dóbr Broszęcin, teczek nr 253, f.44.

¹⁷ Tamże, materiały do księgi wieczystej dóbr Suchowola, teczek nr 265, f.16.

¹⁸ Tamże, materiały do księgi wieczystej dóbr Osiny, teczek nr 320, f.26.

¹⁹ „Dyrekcja Szczegółowa Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego do Wielmożnego Stanisława Kolumny Walewskiego, dziedzica dóbr Chabielice. Gdy suma 25.100 zł.p. w listach zastawnych na dobra Chabielice wypożyczyć od Towarzystwa miana, nadesłana została, końcem spłacania wierzytelności ma honor wezwać Go niniejszym by w Kaliszu przy ulicy Józefiny 19 się stawił”: APP, HB, materiały do KW Chabielice, teczek nr 237, f.7.

²⁰ Tamże, materiały do ksiąg wieczystych odpowiednich miejscowości: teczek nr 130, 125, 19.

W pierwszej połowie XIX wieku majątki ziemskie Kotliny Szczercowskiej przede wszystkim nastawione były na produkcję zbożową oraz na niektóre z kierunków gospodarki hodowlanej. W dalszym ciągu główną uprawą zbożową było żyto, a w dalszej kolejności uprawiano owies, jęczmień i pszenicę²¹. Margines upraw roślinnych stanowiły: proso, gryka, len, konopie i inne rośliny znane już w okresie staropolskim. W majątkach okolic Szczercowa słabo upowszechniały się uprawy roślin, jakie zdobywały popularność na lepiej rozwiniętych rolniczo terenach. Według deklaracji dzierżawcy majątku Sulmierzyce Onufrego Korulskiego w 1832 roku na zasiewy w dobrach tych zużyto 239 korcy żyta, 180 korcy owsa, 50 korcy jęczmienia, 46 korcy tatarki, 17 korcy grochu, a tylko 8 korcy pszenicy, 16 garncy lnu i 180 korcy ziemniaków²². Są to więc zasiewy podobne do czasów staropolskich. Nowością jest wzrastająca ilość sadzonych ziemniaków. Względnie duża ilość użytej do zasiania tatarki wskazuje, że wzmiankowana w poprzednim rozdziale duża w tym regionie jej popularność została utrzymana. W mniejszym, należącym do dóbr Sulmierzyce majątku Osiny w tym czasie wysiano ponad 50 korcy żyta, 44 korce owsa, ponad 10 korcy tatarki, 9 korcy jęczmienia, tylko 2 korce pszenicy, 3 korce grochu, 1 korzec lnu, 16 garncy konopi, 48 korcy ziemniaków²³. Mimo, że dobra Osiny znajdowały się na początku lat trzydziestych w zarządzie dzierżawcy Teodora Sielskiego, proporcje wysiewów były podobne. Na uwagę zasługuje, to że chociaż gleby tego obszaru były na ogół słabe nie do końca ów czynnik eliminowały zasiewy pszenicy, a więc zboża najbardziej cenionego. Ziemianie majątków Kotliny Szczercowskiej starali się wykorzystać każdą zapewne połąć ziemi dla tej uprawy. W położonych na południowy-zachód od opisanych dobrach Suchowola zasiewy odpowiadały przyjętym w regionie tendencjom dominacji upraw zbożowych, z przewagą mniej wymagających oraz popularności tatarki i ziemniaków. W 1833 roku na polach tego majątku zasiano 147 korcy żyta, 98 korcy owsa, 15 korcy jęczmienia, 14 korcy pszenicy, 32 korce tatarki, 4 korce grochu, 1 korzec lnu i 112 korcy ziemniaków²⁴. W dobrach Broszęcin położonych w samym centrum Kotliny Szczercowskiej pomiędzy Rząśnią a Ruścem, proporcje zasiewów nie odbiegały od powyżej cytowanych. W 1839 roku wysiano

---

²¹ Kostrowicka I., Produkcja roślinna w Królestwie Polskim w latach 1822-1864, t.II, s.53-99.

²² APP, HB, cz.I, materiały do KW Osiny, teczka nr 320, k. 26.

²³ Tamże, k. 27.

²⁴ APP, HR, materiały do KW Suchowola, teczka nr 265, k.104. Były to dosyć duże zasiewy. W 1863 roku (30 lat później) dobra Suchowola liczyły 441 mórg i 23 przęty powierzchni. Były obciążone pożyczką TKZ i ówczesna dziedziczka Florentyna z Rochalskich Leśniowska zobowiązała się do prowadzenia wszelkich działań związanych z prowadzeniem dóbr według planu Towarzystwa.

tam 120 korcy żyta, 74 korce owsa, 18 korcy jęczmienia, 12 korcy tatarki, 2 korce grochu i 62 korce ziemniaków²⁵.

Od drugiej ćwierci tego stulecia powstawały cukrownie. Od 1830 roku, kiedy to powstała pierwsza w Królestwie cukrownia w Guzowie koło Sochaczewa, do 1854 roku powstały 34 cukrownie przerabiające buraki uprawiane w folwarkach Królestwa Polskiego. W sąsiedztwie Kotliny Szczercowskiej obiekty takie istniały w Sielniczce w powiecie piotrkowskim (otworzona w 1839 roku), Rudzie i Woli Łobudzkiej w powiecie sieradzkim (otworzone w 1851 i 1848 roku). Ich przerób w stosunku do innych tego typu obiektów Królestwa był niewielki i wątpliwe by na budowie cukrowni mogły korzystać folwarki nad Widawką. Złe najczęściej gleby wykluczały tę uprawę buraków cukrowych²⁶ i dlatego być może właściciele ziemscy pomiędzy Pajęcznem a Szczercowem nie korzystali z tej drogi osiągania zysku.

Powszechny w tychże majątkach był przerób zboża, a od drugiej ćwierci wieku także ziemniaków na alkohol. Tak jak w okresie staropolskim gorzelnia wraz z browarem stanowiła niezbędne wyposażenie każdego folwarku. Najczęściej były to stare, drewniane budynki posługujące się dość prymitywnym w XIX wieku sprzętem, produkujące alkohol mocno zanieczyszczony na użytek folwarcznej karczmy. Czasami gorzelnia czy browar funkcjonowały w dobrach jedynie na mocy tradycji, a ich produkcyjna działalność była zaniechana. Tak było w latach trzydziestych w dobrach Sulmierzyce, gdzie: „gorzelnia i browar egzystują przecież żadne statki i naczynia do palenia okowity służące nie występują”. Podobnie było w Osinach - „lubo gorzelnia w dobrach tych egzystuje przecież żadnych statków ni naczyń do palenia okowity i robienia piwa nie masz”²⁷. W większości jednak majątków ziemskich widoczne było intensywne palenie okowity. Po upowszechnieniu aparatu Pistoriusza i zastosowaniu ziemniaków jako surowca, znacznie staniały, przy jednoczesnej poprawie jej jakości, koszty produkcji. Rozwój urbanizacyjny kraju przyczynił się do większego niż do tej pory popytu na produkowany na własne przeżycie potrzeby alkohol. Spowodowało to budowę licznych gorzelnii specjalizujących się w produkcji rynkowej, pozwalających uzyskać pokaźny zysk. Kilka takich obiektów powstało w majątkach Kotliny Szczercowskiej. Gorzelnie w Woli Wydrzynej (ryc. 29) i Chorzenicach (ryc. 35 - powstała

²⁵ APP, HB, materiały do KW Broszęcina,teczka nr 253, k. 44.

²⁶ W sezonie 1849/1850 te dwie cukrownie (cukrownia w Rudzie jeszcze nie pracowała) przetworzyły 9494 berkowców buraków. Przy łącznej produkcji wszystkich 18 czynnych wtedy cukrowni daje to 4,7% produkcji krajowej. W 1865 roku 25 pracujących ówczesnie cukrowni przetworzyło 881.264 berkowców buraków cukrowych, w tym dwie cukrownie w regionie sieradzko-piotrkowskim (nie pracowała wtedy cukrownia w Woli Łobudzkiej) przetworzyły 4,4% buraków (cukrownie w opisywanym regionie stanowiły 8% cukrowni w całym kraju i taki też powinien być ich proporcjonalny przerób); Kostrowicka I., dz. cyt., t.II, s.57.

²⁷ Te dwa cytaty z: APP, HB, materiały do KW Osiny, cz.I,teczka nr 320, k. 26 i 27.

Ryc. 29. Gorzelnia w Woli Wydrzynej – stan obecny (fot. autora).

dopiero w 1886 roku), w Kaszewicach, Krześlowie pracowały aż do II wojny światowej. Na początku XX wieku na terenie guberni piotrkowskiej istniało trzydzieści gorzelní, w tym trzy w Kotlinie Szczercowskiej. Największą gorzelnią była gorzelnia chorzeniicka (ryc. 35) należąca do braci Karola i Maksymiliana Michelis. Została założona w 1886 roku, zatrudniała od czterech do ośmiu robotników, a jej roczny obrót szacowany był na 16.500 rubli. Gorzelnia w Woli Wydrzynej (ryc. 29) pracująca od 1885 roku zastąpiła poprzednią, gorzelnię istniejącą w specjalnie w tym celu wybudowanym budynku w latach dwudziestych XIX wieku. Od 1885 roku do początku XX wieku należała ona do Romana hr. Ronikera i zatrudniała siedmiu robotników, a jej roczna produkcja szacowana była na 15.700 rubli. Najmniejszy obrót, 11.000 rubli rocznie miała gorzelnia M.Heymana i M.H.Danzigera w Kaszewicach zatrudniająca pięciu robotników²⁸. Obiekty te mimo, że produkowały alkohol na skalę przemysłową były zakładami małymi. Ich obroty były jednymi z niższych wśród gorzelní guberni piotrkowskiej, z których największa w Niechcicach należąca do

---

²⁸ Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim, t. II i IV, Warszawa 1905 i 1907.

G.A.Krygera miała roczny obrót sięgający 800.000 rubli²⁹. Struktura przemysłowa powiatu piotrkowskiego (zawierającego w sobie dużą część Kotliny Szczercowskiej) wskazuje na dominację przemysłu rolno-spożywczego nad innymi gałęziami gospodarki. Zakładów reprezentujących przemysł rolno-spożywczy było w latach 1890-1914 w piotrkowskim 48 wobec 29 pozostałych (hut szkła, cegielni, miejsc eksploatacji pokładów torfu, smolarni, tartaków, zakładów metalurgicznych)³⁰.

Wielkim bogactwem opisywanego regionu były lasy. Kotlina Szczercowska przez długi czas pozostawała jednym z najbardziej zalesionych regionów kraju (ryc. 12; aneks nr 2). Procentowy udział lasów w większości majątków ziemskich okolic Szczercowa przekraczał często 50% powierzchni (np. dobra Osiny w 1836 roku miały 904 morgi pól uprawnych, łąk i nieużytków a 3.600 mórg boru - czyli 74,9%³¹; już w drugiej połowie XIX wieku lasy w dobrach Kaszewice stanowiły 74,5% powierzchni dóbr, w Krześlowie 60,6%, a w Lubcu 53%. Przodowały jednak pod tym względem Kluki (ryc. 30), gdzie lasy stanowiły 82,3% powierzchni dóbr (patrz: Spis geograficzno-historyczny miejscowości Kotliny Szczercowskiej). Eksploatacja lasów odgrywała więc poważną rolę w gospodarce poszczególnych folwarków. Na obszarze międzyrzecza pilicko-warciańskiego wyróżniały się w połowie XIX wieku lasy prywatne w dobrach Sulmierzyce, Dobryszyce, Kluki, Parzno, Pożdżenice, Broszęcin, czy rządowe lasy pajęczańskie³². Zdecydowana większość z nich była jednak zaniedbana, gdyż ich właściciele większą rolę przywiązywali do uprawy ziemi. Wielkie bogactwo potencjalnego opału pozostawało niewykorzystane. W okolicach Widawki nieliczne są w połowie XIX wieku obiekty korzystające do produkcji przemysłowej z okolicznego drewna (nie licząc gorzelni). Lasy najczęściej pozostawały nieurządzone, jedynym często działaniem ziemianstwa co do ich zarządu lasami było zorganizowanie służby leśnej. Byli to ludzie rzadko posiadający odpowiednie kwalifikacje i rzetelnie wykonujący swe obowiązki. Sami ziemianie często mało roztropnie rozporządzali bogactwami lasu. Rozwój gospodarczy kraju, powodował w XIX wieku, że drewno stało się cennym surowcem. Po kraju krążyli kupcy chętni nabyć każdą ilość tego surowca, która następnie transportowana

---

²⁹ Gorzelnia w Niechcicach była częścią większego kompleksu produkcyjnego, a podany obrót dotyczy całego zakładu; tamże.

³⁰ W powiecie piotrkowskim było wówczas 13 gorzelni, 3 browary, 2 drożdżownie, 1 fabryka krochmalu, 23 młyny wodne, 1 młyn parowy, 1 słodownia, 4 wiatraki. Inne gałęzie przemysłu reprezentowane były głównie przez przemysł drzewny i eksploatacji bogactw naturalnych. Notuje się tu 4 cegielnie, 2 huty szkła, 9 miejsc wydobywania torfu, fabrykę rur drenarskich, fabrykę gwoździ, barwników, 2 smolarnie, 5 tartaków, 4 fryszerki, 1 odlewnia żelaza: Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego..., t.II, 1905. Oczywiście nie wszystkie obiekty przemysłowe zostały w tej statystyce ujęte, szczególnie odnosi się to do małych młynów wodnych, powszechnych w ówczesnych wsiach.

³¹ APP, HB, materiały do KW Osiny,teczka nr 320, k.49.

³² Połujański A., dz. cyt., t.I, s.156-165.

była do miast Królestwa lub nadbałtyckich portów i z dużym zyskiem sprzedawana. Zyski jakie można było osiągnąć tą drogą powodowały, że nawet przedstawiciele szlachty nie bacząc na swe pochodzenie imali się tego zajęcia, co stanowiło jeden z elementów ewolucji stosunków społecznych XIX wieku³³. Wiemy, że również ziemianie majątków okolic Szczercowa chętnie korzystali z usług żydowskich najczęściej handlarzy i w łatwy sposób pozbywali się lasów, zamieniając przy tym uzyskaną gotówkę w produkty zbytku, nie inwestując ich w posiadane majątki ziemskie. Bardziej rozsądną pod tym względem politykę prowadzili dziedzice Sulmierzyc. W jednym z zachowanych aktów sprzedaży lasu zauważa się troskę ziemian o odbudowę drzewostanu, a także planowanie przyrostu drzew³⁴. W okresie staropolskim i początku XIX wieku drzewostan był najczęściej przedmiotem niszczącej eksploatacji. Po raz pierwszy konkretne działania mające za zadanie wprowadzenie planowej gospodarki leśnej podjęły dopiero władze pruskie na przełomie XVIII i XIX wieku. Prócz drewna lasy zaopatrywały majątki ziemskie w inne surowce mające duże znaczenie gospodarcze (smoła) i spożywcze. Wśród drzew lasów Kotliny Szczercowskiej zdecydowanie przeważała sosna, dużo mniejszy był udział dębu, brzozy i innych gatunków. Lasy prywatne stanowiły zdecydowaną większość ogółu, przy czym należą one do ziemiaństwa. Stan chłopski ich nie posiadał, albo posiadał w znikomej jedynie części. W południowej części omawianego obszaru znajdowały się dwa majoraty posiadające w swym składzie lasy. Kompleksy leśne były tu w dużo gorszym stanie niż majątności rządowe (Pajęczno, Grocholice, Szczerców) mimo, że wprowadzone w połowie wieku jednolite przepisy dotyczące ich prowadzenia powinny być przestrzegane. Majorat Wiewiec, położony na południowym wschodzie poza granicami Kotliny Szczercowskiej oddany J.L.Kurpianowowi posiadał 581 mórg lasu. Kiełczygłów położony w południowo zachodnim krańcu Kotliny Szczercowskiej oddany był J.M. hr. Nesselrode i liczył 1.363 morgi lasu (Połujański, 62)³⁵.

---

³³ Taką drogę zdobycia kapitału wybrał np. cytowany na początku rozdziału Franciszek Gajewski.

³⁴ Umowa zawarta w Noworadomsku dnia 29X/10XI 1874 roku przed rejentem Leopoldem Dobrzelewskim, pomiędzy Ksawerym Turskim - dziedzicem dóbr Sulmierzyce, a Józefem Goldsteinem - kupcem drzewnym z Katowic i Józefem Szypke z Katowic. Ksawery Turski za cenę 4.350 rubli za wólkę odstępuje Józefowi Goldsteinowi 8 wólk lasu Dąbrówka wyznaczonych przez geometrę Krajewskiego. Termin wywózki drewna wyznaczono dla Goldsteina na 6 lat. Turski na czas trwania kontraktu zezwala Goldsteinowi wystawić dom dla służby leśnej i używać gruntu. Goldstein nienaruszonymi pozostawić musi zagajniki, choinę tudzież na każdej mordze po 4 nasienniki w obwodzie cali 30 mające mierząc na półtora łokcia od ziemi; APP, HR, materiały do KW Sulmierzyce, część 2, teczka nr 368, k.94.

³⁵ W dobrach prywatnych Kotliny Szczercowskiej lasy znajdowały się w : Chabielicach- 570 diesatin właściciel Walewski; Chorzenice - do Gordona należało 625 diesatin, do Pstokońskiej 279, Eligiów - Turski, 33 diesatiny (do dóbr Sulmierzyce); Faustynów - Pstrokońska 60 diesatin (do dóbr Chorzenice), Wola Grzymalina - Pstrokoński, 490 diesatin; Jajki, Janówka, Osiny, Tatar, Wola Wydrzyna, Winek - należały do Blumera (odpowiednio: 108, 64, 260, 41, 614, 15 diesatin lasu); Łękawa - Ostrowskiej 2.673 diesatiny; Korablew - Masłowskiego, 60 diesatin lasu, Krześlów - Węsierskiego 1.150; Ochle - Mieszkowskiego 253; Wola Wiązowa - Prądyńskiego 550, Sarnów Bielskiego 100; Łękińsko - Pstrokońskiego 255; Rząśnia Trzcńskiego - 525,

Ryc. 30. Kluki – siedziba XIX-wiecznych właścicieli dóbr. Stan obecny (fot. autora).

Spośród dóbr prywatnych najwięcej lasów posiadała Anna Pokrzywnicka, dziedziczka położonych na północnym brzegu Widawki dóbr Kluki, Parzno i leżących na Wysoczyźnie Belchatowskiej dóbr Strzyżewice. W jej włościach znajdowały się 5.694 morgi lasu. W jej dobrach ulokowane były poza tym nieliczne w Kotlinie obiekty przemysłowe korzystające z leśnego zaplecza. W połowie wieku położona we wsi Kluki, na osadzie Teofilów (porównaj z kartami AZP arkusz 75-49) huta szkła należąca do Cybulskiego produkowała różne szkła naczyniowe i taflowe o wartości 15.000 rubli. Poza tym w dobrach Kluki istniała smolarnia, folusz oraz powszechne w majątkach wiatrak i młyn. Istnienie folusza wskazuje, że w dobrach tych prócz powszechnej hodowli owiec zajmowano się również przetwarzaniem uzyskiwanej z nich wełny. Dobra te odbiegały więc od gospodarczego modelu majątku leżącego w tej części kraju.

Stróża Walewskiego - 315, Suchawola Ostrowskiego - 126, Zamoście Kiślańskiego - 115, Zielęcin Walewskiego - 15, Żłobnica Pstrokońskiej - 127, Broszcin Walewskiej - 1000, Burzenin Kobierzyckiego - 881, Będków Wężyka - 330, Chociw Szaniawskiego - 520, Dąbrowa Rusiecka Bogusławskiego - 178, Dąbrowa Widawska Żychlińskiego - 293, Antonina Walewskiego - 150, Dubidze Czarnomskiego - 380, Kluki, Parzno, Strzyżewice Pokrzywnickiej 11120 diesatin lasu, Lubiec Sulimierskiego - 922, Łąki Kulikowskiego - 256, Pożdżenice Abramsona - 1031, Chorzew Karśnickiego 525. Jedna morga nowopolska o 300 prętach równa się 0,512 diesatinom (diesatina = 1229,908 sążni miary rosyjskiej); Połujański A., dz. cyt., t. I, s.122-133.

Spśród pozostałych właścicieli lasów w Kotlinie na uwagę zasługuje również L.Blumer. Skupił on w swym ręku kilka lasów należących do różnych dóbr, których łączna ilość wynosiła około 564 morgi, jednak fakt posiadania ich w sześciu różnych częściach w samym środku Kotliny Szczercowskiej, pomiędzy Krasówką, a Widawką zasługuje na wzmiankę.

Charakter gospodarczy większości dóbr reprezentowany był przez typowe majątki położone między Wartą a Pilicą. Przytoczony poniżej dokładny spis zabudowań folwarku Chabielice oddaje go niemal wiernie. W pozostałych majątkach różnił się on niewiele od przytoczonego. Zmiany dotyczyły jedynie proporcji poszczególnych budynków. Spis budynków folwarku Chabielice sporządzony 14-26 IV 1836 roku na żądanie Wielmożnego Konstantego Walewskiego i rodzeństwa Stefana, Amelii i Józefiny Walewskich wyszczególnia: dwór z drewna kryty gontem o wymiarach 32 x 18 x 5 łokci, oficynę z drzewa krytą gontem o wymiarach 27,5 x 14 x 4³⁶, dom dla służby z drzewa kryty gontem o wymiarach 16,5 x 16 x 4, stajnię drewnianą krytą słomą o wymiarach 30,5x14x4,5, spichlerz drewniany kryty słomą o wymiarach 32 x 12 x 4, stodołę o dwóch klepiskach z drzewa krytą słomą o wymiarach 62 x 18 x 4, drugą podobną stodołę, sieczkarnię z drzewa krytą słomą, owczarnię z drzewa krytą słomą, obory i stajnie z drzewa krytą słomą o wymiarach 248 x 12,5 x 4, chlewy łącznie z kurnikami z bali rżniętych kryte gontem o wymiarach 37,5 x 7,5 x 3,5, gorzelnię z browarem z drzewa krytą gontem z murowanym z cegły kominem o wymiarach 46 x 20 x 4, suszarnię z drzewa z murowanym kominem, krytą darnicami o wymiarach 18 x 11,5 x 3,5, karczmę z drzewa kostkowego krytą gontem o wymiarach 29,5 x 12,5 x 3³⁷. Dalej czytamy: „przy dworze studnia z żurawiem, studnia druga przy gorzelni z drzewa, była trzecia studnia ale rozebrana”. W dalszej części opisu znajduje się opis karczmy w osadzie Nowy Świat „o dwóch izbach i sieni z bali rżniętych zbudowanej, krytej słomą o wymiarach 26 x 13 x 4”. Na pustkowiu Młynki znajdował się „młyn wodny o dwóch gankach z drzewa, darnicami kryty o wymiarach 28 x 10 x 4”. Zabudowania chłopskie prócz budynków inwentarzowych złożone były z 28 chałup drewnianych, krytych słomą we wsi Chabielice, 7 podobnych im chałup na pustkowiu Leśniaki, 4 na pustkowiu Nowy Świat, 8 na pustkowiu Kiewszczowizna, 8 na pustkowiu Młynki, 10 na pustkowiu Parchliny. Te ostatnie domy w dużej części położone były na obszarze mającej powstać obecnie odkrywki węgla brunatnego. Jedyńm murowanym budynkiem wsi był więc kościół

---

³⁶ Wszystkie podane wymiary w łokciach.

³⁷ APP, HB, materiały do KW Chabielice,teczka nr 237, f.8.

parafialny wybudowany w 1776 roku przez ówczesną dziedziczkę wsi Konstancję z Jordanów Walewską.

Podobnie wyglądały według inwentarza sporządzonego w 1836 roku zabudowania folwarczne majątku Osiny. Dobra były własnością Gabriela Turskiego, a ich dzierżawcą był wówczas Lejzer Rozenblat³⁸. Mieszkał on we dworze na podmurowaniu, z drzewa kostkowego, krytym szkudłą (rodzajem gontu) o wymiarach 51 x 24 x 6. Do zabudowań produkcyjno-gospodarczych należała gorzelnia z browarem murowana kryta szkudłą o wymiarach 36x 19x 5,5, stajnia z drewna kostkowego kryta szkudłą o wymiarach 29 x 13 x 4, suszarnia z drzewa kostkowego kryta szkudłą o wymiarach 14 x 10 x 4, drewniana piwnica na okowitę o wymiarach 26 x 12 x 3, spichlerz drewniany kryty szkudłą o wymiarach 14 x 10 x 3,5, wolarnia z drewna kostkowego kryta słomą o wymiarach 25 x 13 x 4, obory o wymiarach 41 x 18 x 4, owczarnia z drzewa kostkowego kryta szkudłą o wymiarach 87 x 20 x 5 oraz trzy stodoły z drzewa kostkowego kryte słomą o wymiarach 42 x 15 x 3 (wszystkie wymiary w łokciach)³⁹. Zabudowania gospodarcze folwarku Osiny są więc w dużym stopniu podobne do budynków sąsiadującego z nim majątku Chabielice. Na uwagę zasługuje również fakt istnienia murowanej gorzelni z browarem. Jak wykazały oba inwentarze jest to jedyny murowany budynek w obu folwarkach. Świadczy to oczywiście o dużym znaczeniu tej formy przetwórstwa zboża dla gospodarki folwarcznej. Budynki w Osinach wyróżniają się ponadto dobrym na ogół stanem. Ze wszystkich wymienionych pewnych napraw wymagały następujące budynki: dwór nowego dachu, spichlerz przestawienia, wolarnia i jedna ze stodół groziły w 1836 roku zawaleniem, a następna stodoła wymagała wymiany słomianego poszycia dachu. Stan zabudowań oraz wielkość poszczególnych budynków gospodarczych folwarku pośrednio wskazuje na znaczenie poszczególnych gałęzi produkcji rolnej, jakie były przez nie reprezentowane. Dobry stan owczarni, stajni czy wspomnianej gorzelni sugeruje, że przywiązywano duże znaczenie do hodowli owiec, koni, produkcji alkoholu.

Podobny stan reprezentuje majątek Sulmierzyce. Jako siedziba dość dużych dóbr spodziewać się by można istnienia tam bardziej okazałego kompleksu niż w wyżej opisanych dobrach. Majątek sulmierzycki, dla którego dysponujemy opisem z 1834 roku był w dzierżawie Onufrego Koralskiego. Mieszkał on w domu folwarcznym z drewna, krytym gontem o wymiarach 32x 15x 4 łokci. Wdowa po właściwym dziedzicu dóbr Gabrielu

---

³⁸ Zapis imienia i nazwiska na podstawie APP, HB, materiały do KW Osiny, teczk nr 320

³⁹ Tamże, materiały do KW Osiny, teczk nr 320.

Ryc. 31. Sulmierzyce - kościół parafialny p.w. św. Erazma. Sanktuarium maryjne. Zbudowany w 1806 roku w miejsce drewnianego z XVI wieku. W 1885 roku rozbudowany w stylu klasycystycznym. Stan współczesny (fot. autora).

Ryc. 32. Współczesny widok na zabudowania wsi Osiny od strony wschodniej (fot. autora).

Turskim⁴⁰, Anna z Bąkowskich Turska mieszkała we dworze z czterema pokojami i garderóbkami, z drewna balowego na podmurowaniu, krytym gontem o wymiarach 32 x 18 x 5. Pozostałe zabudowania wsi złożone były z kuchni z drewna balowego krytej gontem o wymiarach 16 x 16 x 4, kuchni „obok dworu” również drewnianej o wymiarach 21 x 13 x 5, domu czeladzi z drewna balowego krytego gontem o wymiarach 23 x 12 x 4, domu dla służących o wymiarach 26 x 15 x 4, gorzelni z browarem zbudowanej z drewna balowego krytej gontem o wymiarach 46,5 x 23 x 5, stajni z wozownią z podobnego budulca o wymiarach 52x 15x 5, obory z wozownią z drewna kostkowego krytej słomą o wymiarach 35 x 17 x 4,5, owczarni z drewna kostkowego krytej szkudłą o wymiarach 88x 17x 4,5, wołowni z podobnego budulca o wymiarach 32 x 12 x 3, dwóch stodół z drewna kostkowego krytych szkudłą o wymiarach 104 x 20 x 5 i 82 x 20 x 5 oraz „szopy na czterech słupach na skład zboża”⁴¹. Prócz tych inwentarz zawiera opis budynków folwarku Anielów, należącego do dóbr Sulmierzyce. Był on nastawiony na hodowlę owiec. Stał tam dom owczarza z drewna kostkowego kryty deskami, w dobrym stanie o wymiarach 28 x 8 x 4, stodoła z drewna kostkowego kryta słomą, w dobrym stanie o wymiarach 67 x 20 x 5 i owczarnia z podobnego budulca, w dobrym stanie o wymiarach 87 x 14 x 4. Z wymienionych budynków folwarku Sulmierzyce nie wszystkie znajdowały się w dobrym stanie. Główny budynek dworski wymagał napraw przyciesi i dachu, dom folwarczny groził zawaleniem, dom czeladzi oraz dom służących wymagały poprawy dachów, stajnia i stodoły wymagały wymiany dachu. Tak jak w przypadku dóbr Osiny dobry stan gorzelni, owczarni, wołowni wskazuje, że reprezentowane przez te budynki gałęzie gospodarki folwarcznej były otoczone szczególną opieką. Pozostaje to jednak w opozycji do treści cytowanego wyżej opisu, który stwierdza, że w gorzelniach Sulmierzyce i Osin brak naczyń do produkcji okowity.

Osiny i Sulmierzyce posiadały wspólnego właściciela. Ich zabudowania wiejskie były do siebie podobne, z tym, że Osiny były dobrami mniejszymi. W tej ostatniej wsi wspomniane jest w tym czasie 16 osad chłopskich. Wśród zabudowań wiejskich Osin wyróżniała się niezbędna w każdej dawnej wsi karczma. Karczma Marcina Drozda w Osinach był to budynek o dwóch izbach i dwóch komorach z drewna kostkowego, kryty szkudłą o wymiarach 33 x 11 x 4 łokci wymagający wymiany przyciesi i dachu. Był to więc budynek duży, większy od chłopskich chałup nie przekraczających z reguły 20 łokci warszawskich długości. Zabudowania wiejskie Sulmierzyce złożone były z 36 osad chłopskich.

---

⁴⁰ Dziennik Powszechny Krajowy z 12 V 1831 roku ogłasza, że „po zgonie Gabriela Turskiego, dziedzica dóbr Osiny i Sulmierzyce z przyległościami w powiecie radomskim położonych otworzył się spadek, o którym pierwszy raz zawiadamia się”: „Dziennik Powszechny Krajowy”, 12.05.1831, nr 102.

⁴¹ APP, HB, materiały do KW Osiny, opis zabudowań majątku Sulmierzyce,teczka nr 320, f.49.

Wyróżniającym się budynkiem wsi była w części murowana austeria Jacentego Różyckiego kryta szkudłem o wymiarach 80 x 13 x 5. Jej stan wymagał jednak gruntownych napraw. Ponadto do zabudowań wsi należała karczma Jana Korzeniowskiego „o trzech izbach i dwóch komorach z drzewa rżniętego, kryta szkudłą o wymiarach 32 x18 x5”. We wsi stał również wiatrak wraz z domem młynarskim. Wiatrak był budynkiem obitym tarcicami, krytym gontem w dobrym stanie o wymiarach 11 x 11 x 12. Młynarz (a więc przedstawiciel bogatej części mieszkańców wsi) mieszkał w domu w dobrym stanie z drzewa kostkowego, krytym dranicami o wymiarach 21 x 11 x 4. Najbardziej okazałym budynkiem Sulmierzyc był kościół. Stoi on na płaskowyżu, na samej niemalże krawędzi Wyżyn Małoposkich, w odległości 100 metrów na południe od miejsca, gdzie stał pierwotny, drewniany, znany już w XVI wieku, który spłonął w 1800 roku. W tym samym roku rozpoczęto budowę nowej, już murowanej świątyni. Kościół pod wezwaniem św. Erazma w Sulmierzycach to trójnawowa, klasycystyczna świątynia. Ozdobiony jest trójkątnym szczytem fasady, dwuspadowym dachem i wieżą sygnaturką. Jego budowę ukończono w 1828 roku, a głównym fundatorem był Gabriel Turski. W dobrach tych w latach trzydziestych prócz tradycyjnej gospodarki pańszczyźnianej stosowane czynszowe formy świadczeń. Dotyczyło to szczególnie przedstawicieli innych niż rolnicze zawodów i ludności napływowej⁴². Najpewniej czynsz jako forma powinności względem dworu stosowany był też w innych folwarkach w pobliżu Szczercowa.

Przedstawione powyżej opisy wsi wybranych wsi regionu charakteryzują stan przeciętny i pozostałych majątków ziemskich Kotliny Szczercowskiej. Ich inwentarze ukazują specyfikę zabudowań socjalnych i gospodarczych regionu. Zarówno Osiny, jak i Chabielice czy Sulmierzyce położone są w centrum Kotliny Szczercowskiej, są więc dla tematyki pracy wyjątkowo reprezentatywne. Tak więc dominuje w nich budownictwo drewniane, często budynki są stare i zniszczone. Tylko jeden budynek - gorzelnia w Osinach, to budowla murowana. Wskazywać to może na ubóstwo opisanych majątków. Widoczna jest też preferencja konstrukcji drewnianych (łatwa dostępność i niska cena drewna). W XIX wieku duże znaczenie posiadała gospodarka leśna, przynajmniej w przypadku majątków leżących w centrum omawianej Kotliny i przy jej północnych granicach. Nie cytowane w pracy inwentarze pozostałych majątków leżących w dorzeczu środkowej Widawki (Suchowola,

---

⁴² W Sulmierzycach w 1833 roku było 9 półrolników, 16 zagrodników, 17 komorników. W innych osadach należących do tychże dóbr byli pojedynczy kmiecie i zagrodnicy. Czynsz opłacali: Wincenty Kotlicki, młynarz z młyna Dygudaj -200 złotych polskich., Antoni Karpiński - kowal z osady Winek -300 złotych polskich., Stanisław Gayzler „z wiatraka”- 120 zł.p. W Sulmierzycach mieszkało też 27 przedstawicieli ludności żydowskiej płacących od 30 do 120 złotych polskich. czynszu rocznie; tamże, k. 26.

Ryc. 33. XIX- wieczna siedziba właścicieli dóbr Wola Wydrzyna. Stan obecny (fot. autora).

Broszęcin, Zielęcin, Stróża, Rusiec, Lubiec, Kaszewice i inne) zawierają opisy w dużym stopniu podobne do już przedstawionych. Jeszcze u progu XIX wieku były tam w większości drewniane budynki dworskie (poza opisanymi w poprzednim rozdziale), w dużym stopniu zniszczone. Budynki produkcyjno-gospodarcze składały się z niezbędnej w każdym folwarku gorzelni, nie zawsze będącej w stanie tak dobrym jak te w Sulmierzycach czy Osinach⁴³, owczarni, wolarni, stajni, kilku stodół oraz rzadziej wyodrębnianych spichrzów, suszarni, sieczkarni.

Wśród majątków ziemskich tej okolicy wyróżnia się Wola Wydrzyna (ryc. 33). W tym czasie (tj. pierwsza połowa XIX wieku) była ona własnością Walewskich herbu Colonna. Do dzisiaj zachowały się tam resztki założenia dworskiego z przełomu XVIII i XIX wieku. W rozległym parku, stoi murowany, piętrowy pałac (obecnie w ruinie) w stylu klasycystycznym. Zbudowany został w końcu XVIII wieku na miejscu (lub w pobliżu) dawnej rezydencji dworskiej. Fronton pałacu zdobi reprezentacyjny taras wsparty na czterech kolumnach.

---

⁴³ Opis gorzelni w majątku Stróża: „z drzewa ciosanego, dach kryty gontem wymagający naprawy, przyciesi pogniłe; APP, HR, materiały do KW Stróża, cz.II, teczka nr 363.

Ryc. 34. Chorzenice - pałac murowany z początku XIX wieku (lub końca XVIII), jednopiętrowy na rzucie prostokąta. Fasadę zdobił taras wsparty na czterech kolumnach doryckich. Stan obecny (fot. autora).

Wewnątrz widoczne są jeszcze pomimo dużych zniszczeń stylowe, marmurowe kominki. Pałac do końca wojny utrzymany był w nienagannym stanie, wyposażony w gustowne meble i bogaty księgozbiór. W czasie powstania styczniowego znajdował się w tutaj powstańczy punkt werbunkowy i przez pewien czas sztab jednego z oddziałów. Na północ od pałacu stoi murowany, parterowy, ozdobiony gankiem budynek dawnej oficyny dworskiej pochodzący z tego samego czasu co pałac. Na zachód od pałacu, na skraju pozostałości parku stoi dawny budynek gorzelnii zbudowanej przez Feliksa Walewskiego w 1824 roku. Jest to duży (45 metrów długości i 14 szerokości), murowany budynek z wysokim parterem, dwuspadowym dachem⁴⁴. Listę murowanych budynków tego majątku uzupełniają nie zachowane obecnie stajnie (mieściły się na wschód od oficyny) zdobione blankami. Dobra Wola Wydrzyna (położone pomiędzy Sulmierzycami, Chabielicami i Stróżą) należały do Walewskich, w pierwszej połowie XIX wieku złożone były z dzierżawionych przez właścicieli folwarków w Bogumiłowicach, Piekarach (folwark rządowy, oba na południe od Woli Wydrzynej, na granicy pasa moren czołowych stanowiących granicę Kotliny

⁴⁴ Baranowski B. i inni, dz. cyt., t.IV, z.1, s.22.

Szczercowskiej), wsi Kuźnica, Nowa Wieś, folwarku Walewice (albo Józefina), osad młyńskich Łęczyska, Markowizna, Ostrówek, młynów wodnych w Stróży i Woli Wydrzynej⁴⁵. W 1886 roku łączna powierzchnia dóbr wynosiła 3.225 mórg, a więc były to dobra obszarowo ponadprzeciętnych⁴⁶. Zyski z tak dużego majątku dobra pozwalały jego właścicielom na inwestycje gospodarcze podnoszące wartość tych ziem.

Innym zabytkiem architektonicznym południowej części Kotliny Szczercowskiej jest pałac w Chorzenicach (ryc. 34). Położony jest on w głębi podworskiego parku, w pobliżu odbudowanego w latach 60-tych XX wieku dworu opisanego w poprzednim rozdziale. Zbudowany w latach dwudziestych XIX wieku pałac chorzenicki jest jednopiętrowym budynkiem na planie prostokąta. Fasadę pałacu zdobi taras wsparty na czterech kolumnach wzorowanych na doryckie. Klasycystyczna siedziba jest architektonicznie podobna do pałacu w Woli Wydrzynej. Pałace owe reprezentują dość powszechny wzór rezydencjonalnego budownictwa świeckiego pierwszej połowy XIX wieku. Obok pałacu, w tym samym czasie zbudowano oranżerię. Budynek ten również zachował się do dzisiaj. Właścicielem dóbr Chorzenice w pierwszej połowie XIX wieku była Faustyna Pstrokońska herbu Strykoń, przedstawicielka rodziny od dawna posiadającej ten majątek. Świadectwem przemian społecznych i gospodarczych był fakt sprzedaży części dóbr Gordonowi, kupcowi, który specjalizował się w handlu drewnem. W przeszłości Chorzenice były siedzibą rozległych dóbr ziemskich. Prócz folwarku chorzenickiego składały się z folwarków: Kąty, Bieliki (oddawane w dzierżawę) oraz wsi lub osad Aleksandrów, Bogumiłów, Faustynów, Karolew, Żłobnica, osad młyńskich Będków, Bieliki, Bogumiłów (osady młyńskie w wieczystej dzierżawie zawodowych młynarzy, którzy prócz świadczeń czynszowych na rzecz majątku zobowiązani byli do nieodpłatnego mielenia zboża). Do lat trzydziestych XIX wieku dziedzicem Chorzenic był dziedzic majątku Żłobnica Hipolit Masłowski. W latach 1827/1828 duża część dóbr chorzenickich została rozparcelowana i sprzedana kolonistom zamieszkałym wymienione wyżej osady. Obszar samego folwarku Chorzenice zmniejszył się do 700 mórg ziemi. W latach czterdziestych, do 1863 roku dziedziczką była tu wspomniana Faustyna Pstrokońska. Po niej właścicielką została Maria Pstrokońska, wywieziona w głąb Cesarstwa Rosyjskiego w ramach represji po Powstaniu Styczniowym. W 1870 roku folwark Chorzenice

---

⁴⁵ APP, HR, materiały do KW Wola Wydrzyzna, cz.II, teczk nr 994, f.49.

⁴⁶ Np. Józef Śmiałowski zauważa, że w roku 1877 średni obszar majątku dla powiatu sieradzkiego wynosił nieco ponad 1.000 mórg, a tylko 14 majątków ziemskich tego powiatu posiadało powierzchnię większą niż 2.000; Tenże, *Przemiany gospodarcze w rolnictwie...*, [w:] *Szkice z dziejów Sieradzkiego...*, s.204. Oczywiście należy wyjaśnić, że na owe 3.225 mórg powierzchni dóbr Wola Wydrzyzna jedynie 553 morgi przypadały na pola uprawne folwarku Wola.

Ryc. 35. Gorzelnia w Chorzenicach wybudowana w 1886 roku. Stan obecny (fot. autora).

posiadał 894 morgi gruntów użytkowych (w tym 341 łąk, 60 mórg bogatych złóż torfu intensywnie eksploatowanych). Lasy i inne tereny leśne liczyły tutaj 1.887 mórg. Na terenie folwarku było 17 budynków murowanych i 1 drewniany. W 1871 roku Chorzenice wraz z folwarkiem Kąty zostały sprzedane za sumę 72.750 rubli⁴⁷. Dobra te posiadały dużo więcej budynków murowanych niż wcześniej opisane folwarki w Chabielicach, Sulmierzycach i Osinach, ale dotyczy to czasów o kilkadziesiąt lat późniejszych. Należy więc przypuszczać, że w drugiej połowie XIX wieku budynki murowane nie były rzadkością również w Sulmierzycach i Woli Wydrzynej, gdyż dobra te na tle słabo rozwiniętych folwarków nadwidańskich wyróżniają się, bądź znaczną rolą społeczną ich właścicieli, bądź też inwestycjami czynionymi na ich obszarze. Leżący w samym centrum Kotliny Szczercowskiej folwark Osiny był w pierwszej połowie XIX wieku folwarkiem podrzędnym w stosunku do głównej siedziby dóbr rodziny Turskich - Sulmierzyc, a znany fakt dzierżawy folwarku

⁴⁷ Dla porównania, jeszcze w 1820 roku wartość dóbr Stróża szacowano na 50.000 zł.p., dóbr Wola Wydrzyna na 63.628 zł.p., dóbr Chabielice na 69.000 zł.p., folwark Ostrówek na sumę 32.000 zł.p. Porównywanie tychże wartości z ceną Chorzenic uzyskaną w 1871 roku nie oddaje w pełni odpowiednich proporcji. Można jedynie stwierdzić, że wartość Chorzenic w porównaniu do sąsiednich folwarków była znaczna: APP, HR, materiały do KW Osiny, część 2,teczka nr 363.

kupcom (Lejzer Rozenblat, Prut Dawidowicz) nie przyczynił się zapewne do rozwoju bazy gospodarczej folwarku.

Już w końcu wieku, w 1886 roku ukończono w Chorzenicach budowę nowej, murowanej gorzelni. Stojący obecnie budynek ma wymiary 53 x 17 metrów, jest piętrowy, z dwuspadowym dachem. Jest to jeden z nielicznych zabytków budownictwa przemysłowego regionu (nie licząc młynów wodnych). Gorzelnia wykorzystując zboże z miejscowego folwarku i bogate pokłady opałowego torfu i drzewo jeszcze przed II wojną światową produkowała około 50-60 tysięcy litrów spirytusu rocznie, a osiągnęte z niej dochody były podstawą zysku gospodarki tego folwarku (Baranowski B. i inni, 13).

W centrum opisanych wyżej folwarków leżały dobra Stróża, stanowiące w pierwszej połowie XIX wieku własność Walewskich. Stanowiły one dziedzictwo tej rodziny już na przełomie XVII i XVIII wieku (jeden z Walewskich ufundował tam w 1715 roku kościół). Majętność ta składała się z folwarków: Stróża, Zielęcín (na zachód od Stróży, w kierunku Rzaśni), Bogumiłowice (na południu, wieś znana już w średniowieczu, w XVIII wieku włączona w skład dóbr), Grabek (między Chabielicami a Stróżą, pierwszy raz wzmiankowana w roku 1690 przy okazji tworzenia w Stróży parafii), Chabielic i Woli Wydrzynej - wsi w czasach staropolskich i od lat 30-tych XIX wieku stanowiących oddzielne dobra. Do dóbr należały oprócz folwarków wsie o tych nazwach oraz nowo tworzone już w XIX wieku (np. Zabrzezie pomiędzy Grabkiem a Stróżą, wieś powstała jako włościańska w latach 50-tych) i osady młyńskie w Łęczyskach, Młynkach, Ostrówek. Folwark Zielęcín wchodził w skład dóbr Stróża do 1856 roku. Wtedy został sprzedany i założono mu oddzielną Księgę Wieczystą⁴⁸. W ciągu omawianego stulecia dobra zostały podzielone, a z samego folwarku Stróża w 1866 roku wydzielono 564 morgi gruntu na uposażenie włościan wsi Stróża, Zabrzezie, Ścięgna, Grabek⁴⁹. Dwa lata później w skład dóbr włączono poparafialne grunta kościoła w Stróży, na które składało się 123 morgi ziemi ornej (w ramach represji popowstaniowych dobra Stróża włączono do parafii w Chabielicach. Budynki tego majątku przedstawiały stan podobny do sąsiednich im powyżej opisanych zabudowań Sulmierzyc i Chabielic. Około 1835 roku notuje się tu istnienie drewnianego, parterowego dworu na podmurowaniu o czterech izbach krytego gontem, o wymiarach 34 x 16 x 5 (wymiały w łokciach warszawskich), domu dla służby - drewnianego, krytego gontem o wymiarach 28 x 14 x 4, gorzelni z browarem - z drewna kostkowego, krytej gontem o wymiarach 27 x 14,5 x 4, owczarni z drewna, krytej słomą o wymiarach 62 x 18 x 4,5, wolarni z drewna

⁴⁸ APP, HR, KW Stróża, część 2,teczka nr 363.

⁴⁹ Tamże, k.330.

krytej słomą o wymiarach 42 x 16 x 4,5, trzech stodół z drewna rżniętego, krytych słomą o wymiarach około 40 x 17 x 5 oraz drewnianej stajni. Stan zachowania poszczególnych budynków budził wiele zastrzeżeń u opisującego je urzędnika. W złym stanie były przede wszystkim stodoły i wolarnia. Zanotował on, że: „dwór wymaga wymiany dachu”⁵⁰. Właściciele Stróży posunęli się nawet dalej i w drugiej połowie XIX wieku wybudowali na miejscu starego wysłużonego dworu służącego im dziadom nowy, niewielki, piętrowy pałacyk, w którym po II wojnie światowej umieszczono szkołę podstawową.

Stróża do 1844 roku stanowiła własność Kajetana Walewskiego. Po odbytych postępowaniu spadkowym jakie toczyło się przez prawie dwa lata, w lutym 1846 roku dobra te odziedziczyły dzieci zmarłego-według starszeństwa: Wincenty Mateusz, Helena Maria, Józefa Marcela (później Bielicka), Jan Kajetan, Maria Honorata, Stanisław Piotr. W wyniku umów zawartych pomiędzy rodzeństwem do 1857 roku całość dóbr stała się własnością najstarszego z rodzeństwa Wincentego Mateusza Walewskiego. Do tego czasu współwłaścicielem był Stanisław Piotr. W 1857 roku wartość dóbr szacowano na 302.100 złotych polskich (45.315 rubli). W ramach rozliczeń Wincenty Walewski „z dóbr tych wieś i folwark Zielęcín w granicach mapą pomiarową przez jeometrę Józefa Kozłowskiego sporządzoną w 1855 roku w zbiorze dokumentów znajdującą się, a w szczególności dóbr Stróży: Grabek [...] Wincenty Walewski, właściciel tych dóbr odsprzedał bratu swemu Stanisławowi Piotrowi za kontraktem w tej księdze nr 255 14/26 V 1856 roku zeznanym w szacunku złotych polskich 184.000 czyli 27.600 rubli, co się na mocy aktu i decyzji wpisuje” (APP, KW Stróża). W rękach Wincentego Walewskiego⁵¹ Stróża pozostała tylko do 1864 roku. Od tego roku dziedzicem wsi był Rudolf Karnej, który „prawem własności nabył takowe od poprzedniego właściciela Wincentego Walewskiego w skutek kontraktu dnia 4/16 XI 1864 roku na stronie 308 zawartego za sumę szacunkową złotych polskich 465.000 czyli rubli srebrnych 69.750. Grunta poparafialne we wsi Stróża kontraktem z dnia 20 XI/2 XII 1874 roku nabyte przed rejentem Andrzejem Sikorskim w Piotrkowie od skarbu Królestwa za sumę rubli 2.729 kopiejek 25”. W momencie, gdy dziedzicem Stróży stał się Rudolf Karnej folwark liczył 1.869 mórg wszelakich gruntów, z czego ziemie orne stanowiły 693 morgi, łąki 263, pastwiska 202, las nie urządzonej miał 635 mórg powierzchni. W tym czasie główną

---

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Wincenty Colonna Walewski urodził się w Mielęcinie w roku 1843. Był synem Mikołaja, wnukiem Wincentego, kapitana Wojsk Polskich, poległego w pojedynku w 1820 roku, wnukiem stryjecznym Aleksandra, senatora Królestwa Polskiego i Prezesa „Heroldii”. Matka Teresa z Masłowskich rozeszła się z mężem i mieszkała w Dreźnie. Mikołaj Walewski uchylał się od stanowisk urzędowych: Z pamiętnika Wincentego Walewskiego. Kartki o powstaniu styczniowym, „Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego”, t.III, Łódź 1939, s.381.

rezydencję stanowił już wspomniany murowany pałacyk wybudowany przez Wincentego Walewskiego. Prócz powszechnej hodowli owiec, produkcji alkoholu folwark Stróža stanowił w XIX wieku miejsce dość intensywnej gospodarki stawowej. W połowie wieku istniało tam sześć stawów ciągnących się od kościoła w kierunku wsi Grabek. Były one uregulowane, posiadały spusty wody, zasilane małymi strumieniami stanowiącymi dopływy płynącej na granicy dóbr Chabielice i Stróža Krasówki. Stróža jak duża część dóbr ziemskich Kotliny Szczercowskiej była miejscem eksploatacji torfu (tj. Chorzenice, Chabielice, Wola Wydrzyna). Część obszaru tego majątku leżała na miejscu, w którym w najbliższej przyszłości powstanie odkrywka węgla brunatnego. Od 1876 roku we wsi istniała omówiona niżej fabryka krochmalu zatrudniająca siedmiu robotników. Jest to jeden z niewielu przykładów produkcji przemysłowej na terenie Kotliny Szczercowskiej w XIX wieku.

Folwark Zielęcín w momencie oddzielenia go od dóbr Stróža był w dużo gorszym stanie gospodarczym jak i możliwościach rozwojowych. Z 1.100 mórg ziemi tylko 300 zajętych było przez ziemie orne. W połowie wieku było w nim 9 budynków drewnianych i nie prowadzono żadnej działalności rolnej poza tradycyjną uprawą zbóż i hodowlą.

W pobliżu tych majątków, pomiędzy Rząsnią a Ruścem istniał majątek Broszęcin. Był to niewielki folwark tworzący oddzielne dobra. Jego powierzchnia niewiele przekraczała 1.000 mórg gruntów przy czym pola orne liczyły już w 1875 roku 488 mórg. Był to majątek o dużo mniejszym potencjale gospodarczym jak chociażby sąsiednie mu majątki w Woli Wydrzynej, czy nawet Stróży. W początkach XX wieku uległ całkowitej parcelacji⁵².

Typowym majątkiem południowego skraju Kotliny Szczercowskiej był majątek Suchowola. W 1820 roku Tadeusz Bieleński sprzedał go Tomaszowi Maruszewskimu za sumę 133.000 zł.p. Po śmierci Maruszewskiego w 1839 roku właścicielem dóbr zostało miasto Piotrków. Stało się to na mocy testamentu spisane jeszcze w 1829 roku, w którym dziedzic tych dóbr przekazuje je miastu w celu założenia Instytutu Edukacyjnego Stypendialnego. Jednak miasto założenie tam placówki szkolnej napotykało na trudności skoro już w 1845 roku dobra owe na licytacji publicznej nabywa Tekla z Walewskich Masłowska (za sumę 115.000 zł.p.). W 1850 roku Suchowola przechodzi na własność Wiktorii z Gołombiowskich Ostrowskiej, która zobowiązuje się wypłacać poprzedniej właścicielce rentę dożywotnią w sumie 1500 rubli rocznie. W 1862 roku dziedzicem zostaje syn Ostrowskiej, Jan. W tym czasie według szacunków Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego majątek Suchowola miał wartość 26.508 rubli. W 1865 roku Jan Ostrowski sprzedaje go Florentynie z Racholskich

---

⁵² APP, HB, KW Broszęcin,teczka nr 253.

Ryc. 36. Lubiec – siedziba miejscowych ziemian pochodząca z II ćwierci XIX wieku. Stan obecny (fot. autora).

Leśniowskiej za 39.500 rubli. Suchowola w tym okresie staje się obiektem szybkich transakcji handlowych pozwalających jej właścicielom na łatwe wzbogacenie. Już rok później, w 1866 dobra te za sumę 46.500 rubli nabywa Aleksander Mirowski. Nie znamy przyczyny późniejszego spadku wartości dóbr. Być może uległy one parcelacji. Faktem jest, że Mirowski w 1879 roku sprzedał je niejakiemu Zaborowskiemu⁵³ za 34.000 rubli. Ostatnim właścicielem dóbr był Daszkowski (imię nie ustalone), który nabył je w 1899 roku za 23.089 rubli po czym majątek został rozparcelowany. Po jego parcelacji jedna z działek posłużyła na miejsce budowy opisaney poniżej cegielni, jednego z większych obiektów przemysłowych regionu⁵⁴. Dobra Suchowola były w XIX wieku niewielkim majątkiem ziemskim - w 1863 roku liczyły nieco ponad 440 mórg gruntu, co wobec powierzchni innych dóbr ziemskich Kotliny Szczercowskiej jest wartością niską. W czasie, gdy właścicielem był Jan Ostrowski w dobrach było 126 desiatin lasu (około 68 mórg), co w porównaniu do majątków centrum lub północnej części Kotliny Szczercowskiej jest wartością nie pozwalającą prowadzić w dobrach tak dochodowej gospodarki leśnej jak w dobrach liczących po kilka tysięcy mórg lasu

⁵³ Imię w dokumencie nieczytelne. Być może chodzi tu o Aleksandra Zaborowskiego, w tym czasie właściciela dóbr Hucisko koło Belchatowa.

⁵⁴ APP, HB, materiały do KW Suchowola, teczka nr 265.

(Połujański, 124). Przez cały omawiany okres w Suchowoli funkcjonowała mała cegielnia korzystająca z miejscowych pokładów gliny, zastąpiona u progu XX wieku nowym, dużym zakładem tego typu.

Na drugim brzegu Widawki wyróżniającym się majątkiem był Lubiec (ryc. 36). W połowie wieku należał on do rodziny Sulimierskich. W tym czasie dobra te złożone z folwarków: Lubiec, Edwardów, nomenklatury Piła, wsi Lubiec, Edwardów, Kuźnica Lubiecka, Magdalenów, Marcelinów liczyły 2.804 mórg własności dworskiej. Jak już zostało wyżej napisane typowa produkcja rolna nie była w tych dobrach główną gałęzią gospodarki. Bogactwo lasu i inne warunki naturalne nadały dobrom Lubiec charakter miejsca dogodnego do rozwoju przemysłu związanego z leśnictwem i rozwoju gospodarki stawowej. Już w pierwszej połowie XIX wieku w dobrach pracowała papiernia, olejarnia, tartak i młyn wodny. Prócz młyna wodnego pozostałe obiekty są oryginalną inicjatywą gospodarczą właścicieli dóbr, nie mającą naśladownictwa w sąsiednich dobrach ziemskich. Tak jak w przypadku innych dóbr (Stróża, Wola Wydrzyna) w dobrach Lubiec założono już w okresie staropolskim stawy rybne. W XIX wieku były one udoskonalone, prowadzono w nich przemysłaną gospodarkę rybną. Korzystając z podmokłego terenu, licznych małych strumieni zasilających wypływającą w okolicy rzeczkę Pilsię stanowiącą dopływ Widawki pod stawy rybne

Ryc. 37. Krześlów - dwór na wyspie. Stan obecny (fot. autora).

Ryc. 38. Dwór w Krześlowie. Widok od frontu od strony mostu. Stan obecny (fot. autora).

przeznaczono około 200 mórg powierzchni dóbr⁵⁵. Nawet obecnie Lubiec jest miejscem hodowli ryb.

W dobrach tych znajduje się kolejny w okolicy zabytek architektoniczny pochodzący z XIX wieku. Jest to zbudowany w drugiej ćwierci stulecia pałac ulokowany na miejscu dużo starszej budowli opisaney w poprzednim rozdziale (nad wejściem dzisiaj jeszcze można odczytać datę - 1835 rok; ryc. 36). Niewielki, murowany dwór z czterokolumnowym portykiem stojący na wyspie stanowi do dzisiaj dużą atrakcję w ubogiej w zabytki architektury okolicy. Przed Sulimierskimi Lubiec był własnością Walewskich, później Siemińskich. Od 1911 roku dziedzicami Lubca byli Arkuszewscy⁵⁶. Baza gospodarcza tego majątku odbiega od przedstawionego wyżej przeciętnego wyglądu budynków folwarcznych Kotliny Szczercowskiej. Już w połowie wieku było tam prócz dworu 12 innych budynków

⁵⁵ APP, HB, materiały do KW Lubiec, teczka nr 337, k. 42-60.

⁵⁶ Teczka Lubiec w Archiwum Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi; Skotnicka I., Lubiec, województwo łódzkie, powiat piotrkowski. Dwór. Skrócone opracowanie historyczne, Warszawa 1958, maszynopis w WKZ w Piotrkowie Trybunalskim.

murowanych. Daje to świadectwo dynamicznego rozwoju dóbr, odróżniającego się od stanu ekonomicznego innych majątków⁵⁷.

Spośród innych posiadłości ziemskich Kotliny Szczercowskiej trudno wyróżnić takie gdzie dominowała gospodarka wymagająca dużych inwestycji. Nastawione były one na przynoszącą małe zyski uprawę zbóż i hodowlę owiec (niewielkie powierzchnie majątków nie pozwalały na osiąganie dużych zysków z hodowli, a podmokły teren wykluczał częściowo możliwość hodowli wrażliwych na takie warunki owiec). Jedynymi obiektami przemysłowymi były w zasadzie młyny wodne i gorzelnie nie dorównujące jednak tym w Woli Wydrzynej, Chorzenicach czy Krześlowie (ryc. 37). Łączna powierzchnia folwarków Sarnów i Przyborów położonych w północno-zachodniej części Kotliny Szczercowskiej i stanowiących jedno dobro wynosiła 912 mórg, a jedynym obiektem przemysłowym był młyn wodny położony nad Widawką. Podobnych im majątków jest więcej. Położony w zachodniej części kotliny folwark Ochle miał 970 mórg powierzchni, a jedyną rzeczą jako go wyróżniała, tak jak i inne majątki okolicy to eksploatacja torfu, powszechna na obszarach dorzecza środkowej Widawki. Znana w tym rejonie już w średniowieczu wieś Korablew w drugiej połowie XIX wieku w dużej części należała do drobnej własności ziemskiej, a tylko 36 mórg i młyn wodny należały do folwarku. Folwark Ostrołęka, położony na południu opisywanej kotliny w połowie wieku miał tylko 454 morgi łącznej powierzchni (około 1850 roku właścicielem był Stanisław Stawianowski). Bliski folwarkowi Ostrołęka folwark Piekary przez długie lata był wsią królewską, a później rządową wypuszczaną w długoletnie dzierżawy (w pierwszej połowie XIX wieku dzierżawili ją Walewscy oraz Janina Gralewska). W połowie wieku folwark od rządu kupił dziedzic dóbr Wola Wydrzyna Wincenty Walewski. Gdy w roku 1874 dobro Walewskiego odkupił Rosjanin żydowskiego pochodzenia Gordon (imię nie ustalone) folwark Piekary został rozparcelowany. Długoletnie dzierżawy i przynależność do innych dóbr nie sprzyjały rozwojowi gospodarczemu. Źle również przedstawiała się w tych dobrach sprawa bazy materialnej. Dzierżawcy dóbr nie byli zainteresowani jej rozwojem, dlatego też folwark Piekary znajdował się pod tym względem daleko w tyle przemian widocznych w przodujących gospodarczo majątkach. Bardzo przeciętnie w XIX wieku wyglądał również majątek Rekle. Folwark ów w połowie wieku miał 897 mórg powierzchni, co biorąc pod uwagę słabe gleby i fakt, że jedynie połowa tego obszaru przypadała na pola uprawne, nie mógł on konkurować z dobrami liczącymi kilka tysięcy mórg i posiadającymi rozwiniętą sieć budynków gospodarczych i produkcyjnych.

---

⁵⁷ APP, HB, materiały do KW Lubiec, teczek nr 335, 336, 337.

Ryc. 39. Kuźnica Kaszewska – siedziba XIX-wiecznych właścicieli dóbr. Stan obecny (fot. autora).

Pierwsza połowa XIX wieku to czas niespotykanego do tej pory rozwoju przemysłu. Szczególna aktywizacja gospodarcza Królestwa Polskiego przypadająca na lata 1820-1830 wynikała z inicjatywy ówczesnych władz cywilnych. Połączona była z masowym napływem na teren Królestwa imigrantów przybyłych z zachodu Europy, głównie z krajów niemieckich. Mimo dużych braków możliwości rozwoju gospodarczego kraju (słabość mieszczaństwa, brak kapitału, wykwalifikowanych kadr, słaba sytuacja komunikacyjna) nastąpiło jego duże nasycenie obiektami przemysłowymi. Największe rozmiary akcja ta przybrała w województwach zachodnich (kaliskie, mazowieckie). Władze Królestwa Polskiego popierały wówczas prywatną inicjatywę pierwszych kapitalistów. Kredytowanie i wspieranie wielu przedsięwzięć produkcyjnych i handlowych, rozwój osadnictwa przemysłowego spowodował znaczny rozwój przemysłu, przede wszystkim sukienniczego i metalurgicznego. W tym czasie nastąpił gwałtowny rozwój ośrodków przemysłowych w Łodzi, Zgierzu, Zduńskiej Woli, Żelowie, Tomaszowie Mazowieckim, Będzinie i wielu innych osadach będących do tego czasu w stanie zastoju gospodarczego jaki ogarnął ziemie Polski Centralnej w XVII/XVIII wieku. W dynamicznym rozwoju zmieniającym dotychczasowy rolniczy charakter tychże obszarów nie wzięły udziału ośrodki osadnicze Kotliny Szczercowskiej. Zmiany granic jakie nastąpiły na przełomie XVIII i XIX wieku spowodowały dalszą utratę znaczenia szlaków

komunikacyjnych jakie prowadziły przez Szczerców, Widawę i inne miejscowości regionu. Osady nadwidawskie leżące do tej pory na granicy wpływów gospodarczych okolic Sieradza, Piotrkowa, teraz w fazie przemian geografii gospodarczej znalazły się pomiędzy specjalizującym się w sukiennictwie regionem położonym na północ i wschód od Kotliny Szczercowskiej oraz powstałym na południu, a sięgającym po okolice Wielunia regionem przemysłu metalurgicznego. Oczywiście w obrębie Kotliny Szczercowskiej daje się wyodrębnić pewne obiekty produkcji przemysłowej funkcjonujące w XIX wieku, jednak obszar tam stał zdecydowanie na uboczu przemian gospodarczych.

Raport Wydziału Administracyjnego Komisji Województwa Kaliskiego z 1823 roku dotyczący rozwoju przemysłu w województwie wymienia wśród ośrodków przemysłu metalurgicznego Kaszewice. Na dawnych obszarach tego majątku istniała posiadłość ziemska Kuźnica Kaszewska (ryc. 39) wydzielona z dóbr Kaszewice. W XIX wieku egzystowała jako samodzielny majątek. W Kuźnicy Kaszewskiej nad Widawką, należącej w tym czasie do grafa Henckel'a, pracował piec hutniczy wybudowany w latach 1793-1806. Produkował on około 4.000 cetnarów (1 cetnar = 40,55 kg) żelaza rocznie⁵⁸. Cztery fryszerki wytwarzające żelazo pracowały tam jeszcze w 1884 roku, a ślad ich działalności zachował się w jednej z relacji z burzliwych miesięcy powstania styczniowego. Józef Oxiński wspomina, że uciekając przed oddziałami rosyjskimi ukrył się w Kaszewicach, gdzie „mając fryszerki żelaza zająłem się kuciem kos i grotów do lanc, a dziedziczka nie żałowała konfitur”⁵⁹.

Pewne kroki dla rozwoju sukiennictwa zostały poczynione w leżących nad Rakówką Grocholicach (na granicy Kotliny Szczercowskiej i Wysoczyzny Bełchatowskiej), która posiadająca przez długi czas prawa miejskie i pozostająca własnością duchowną była w XIX wieku osadą rządową⁶⁰. Raport z 1824 roku podaje, że w jej przypadku: „w miejscu znajdowała się woda do zakładania maszynierii” wytypowano ją wraz z kilkoma innymi miastami województwa na ośrodek rozwoju sukiennictwa. W tym celu udzielono nawet pożyczki z „funduszu żelaznego” na założenie farbiarni sukien (Badziak, Woźniak, 40). Na północ od Grocholic, w odległości kilku kilometrów, położony jest Bełchatów, który w tym czasie był już ośrodkiem produkcji sukienniczej (w 1813 roku manufakturę sukienniczą

---

⁵⁸ Raport KWK do KRSWP w Warszawie, [w:] Materiały do dziejów uprzemysłowienia Królestwa Polskiego. Raporty Prezesów Komisji Województwa Kaliskiego z lat 1823-1832, opracowanie Badziak K., Woźniak K., Łódź 1998, s.35. Źródło nie podaje imienia właściciela Kuźnicy Kaszewskiej.

⁵⁹ Oxiński J., Wspomnienia o powstaniu styczniowym 1863/1864, „Rocznik Łódzki Polskiego Towarzystwa Historycznego”, t.III, 1939, s.213.

⁶⁰ Przypomnieć tu należy wspomniany w rozdziale pierwszym powstały w 1781 roku wysunięty przez Komisję Rady Nieustającej projekt rozwoju w Szczercowie manufaktur tkackich jak i aktywizacji gospodarczej regionu.

uruchomił tam właściciel miasta Józef Kaczkowski)⁶¹. Właściciel Burzenina, osady leżącej nad Wartą w pobliżu ujścia do niej Widawki w 1826 roku podpisał ze znanym sieradzkim sukiennikiem Adolfem Herrerem umowę, która zobowiązywała obie strony do otworzenia w Burzeninie zakładów tkackich⁶².

Oczywiście wymienione zakłady to jedynie przyczółki przemysłowe tego regionu. Kotlina Szczercowska pozostała w dalszym ciągu regionem specjalizującym się w produkcji rolnej, a i ten dział gospodarczy nie reprezentował zadowalającego poziomu. Do wymienionych obiektów przemysłowych dodać należy kilka o dużo mniejszym znaczeniu, których istnienie poświadczane jest źródłami innego typu. Przede wszystkim wspomnieć można należy zasygnalizowane w poprzednim rozdziale istnienie hut szkła (Janówka i Teofilów, wsie leżące w widłach Krasówki i Widawki; ryc. 23) oraz kuźnice, z których większość pracowała w XIX stuleciu. W pierwszej połowie tego wieku piece fryserskie istniały w: Lubcu, Ruścu, Kuźnicy w dobrach Wola Wydrzyna. Przemysł metalurgiczny Kotliny Szczercowskiej miał marginalne znaczenie. Były to małe, niezbyt wydajne, rękodzielnicze ośrodki wytapiające żelazo na miejscowy użytek. Źródła pochodzące z końca XIX wieku oraz z początku XX wieku już o nich nie wspominają.

W drugiej połowie XIX wieku notuje się rozwój cegielni. Szczególnie widoczne jest to w przypadku południowej części omawianego obszaru, już poza granicami lub na obrzeżach Kotliny Szczercowskiej, gdzie były warunki umożliwiające działalność tego typu. Najbardziej znany, zachowany do drugiej połowy XX wieku, budynek przetrwał w dobrach Suchowola. Wybudowany był dopiero w 1900 roku. Kilkukrotnie przebudowywany mieścił cegielnię jeszcze po II wojnie światowej. Cegielnia w Suchowoli korzystała z miejscowego surowca⁶³. Wzniesienie w tym rejonie tego typu budowli przemysłowej to efekt istnienia cegielni w dużo wcześniejszym okresie. Już w okresie staropolskim w okolicach posiadających odpowiednie pokłady gliny rozwinięta była rękodzielnicza produkcja cegły, co może potwierdzać występowanie w południowej części Kotliny Szczercowskiej budynków murowanych pochodzących z XVI-XVIII wieku. Te wczesne cegielnie składały się z murowanego pieca i drewnianej czy też chruściano-glinianej szopy gdzie suszono cegłę. Czasami na terenie jednej cegielni były dwa piece do wypalania. Przy szopie i piecach w tej samej zagrodzie stał dom ceglarza, najczęściej zagrodnika, który posiadał skrawek pola pod

---

⁶¹ APL, RGP (anteriora), 1976, k.47.

⁶² APS, Akta notariusza A.Pstrokońskiego 1826, nr 24, k.40.

⁶³ Baranowski B., Baranowski W., Koliński J., dz. cyt., s.19. Cegielnię wybudowano na miejscu starszego obiektu tego typu. O cegielni tej nie wspomina: Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1905, t.II, Warszawa 1905. Jej istnienie jest potwierdzone dla okresu międzywojennego.

Ryc. 40. Łękińsko - kościół klasycystyczny z 1817 roku p.w. św. Jana Chrzciciela. Murowany z cegły i otynkowany. Zabytek II klasy. Stan obecny (fot. autora).

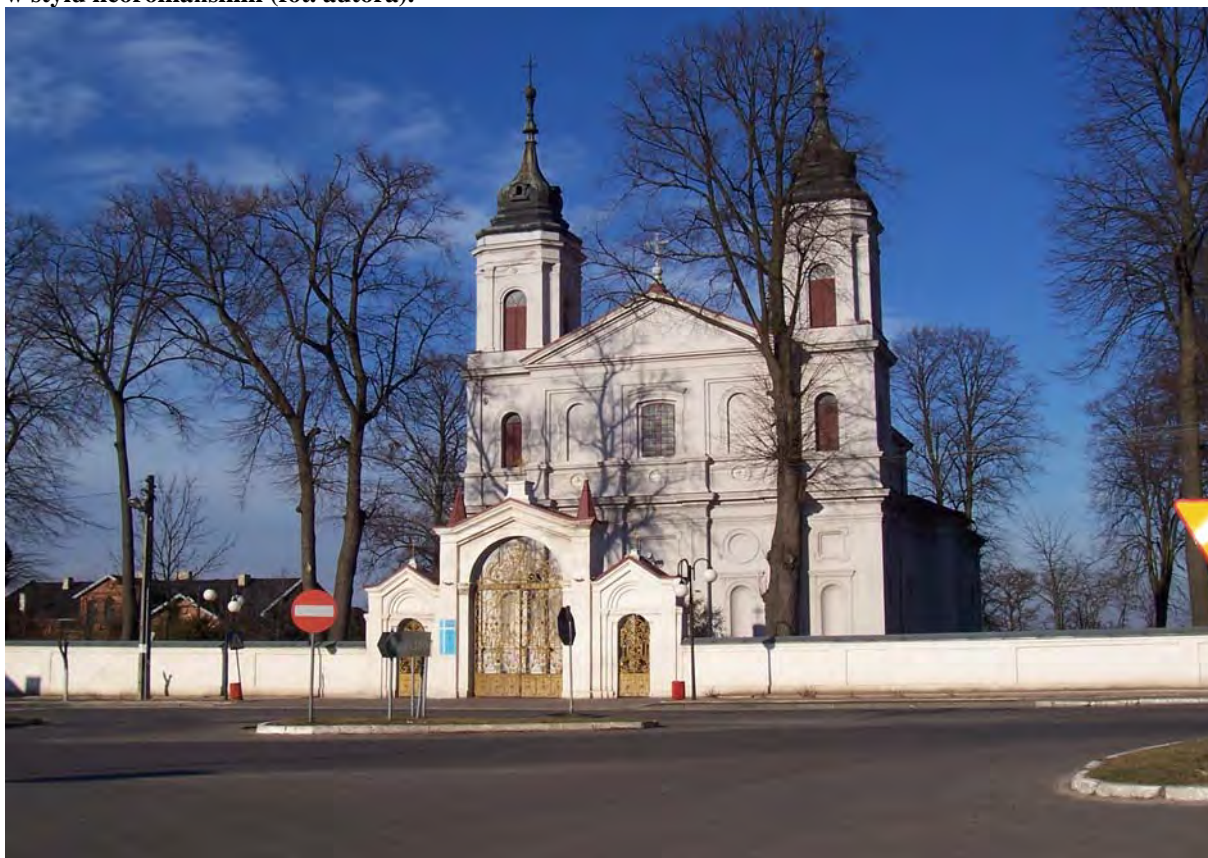

Ryc. 41. Restarzew - kościół Parafii Świętego Andrzeja Apostoła wybudowany w latach 1913-1924 w stylu neobarokowym. Widok od strony Sarnowa (fot. autora).

Ryc. 42. Parzno – kościół Parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa wybudowany w latach 1905-1912 w stylu neoromańskim (fot. autora).

Ryc. 43. Rząśnia - kościół parafialny p.w. św. Macieja z 1867 roku. Wybudowany w stylu neorenesansowym w połączeniu z dwoma klasycystycznymi wieżami (fot. autora).

podstawowe uprawy i płacił czynsz do dworu. Produkcja w tych ośrodkach była ograniczona i charakteryzowała się do okresowymi nasileniami stymulowanymi potrzebami dworu⁶⁴.

W pierwszej połowie XIX wieku trochę większe ośrodki produkcji cegły istniały w kilku folwarkach południowej części omawianego regionu. W dobrach Wola Wydrzyna produkcja cegły miała miejsce w Nowej Wsi, osadzie położonej na granicy mającej powstać obecnie odkrywki węgla brunatnego. To z tego miejsca zapewne pochodzi materiał jaki służył do budowy dworu, gorzelni i innych budynków składających się na dworski kompleks w Woli Wydrzynej. Z tego typu miejscami mamy do czynienia w dobrach Stróża (w odległości około jednej wiorsty na południe od zabudowań dworskich), Chorzenice, posiadających opisane wyżej budynki murowane (cegielnia istniała w odległości około jednej wiorsty na północ od zabudowań dworskich) oraz dobrach Łękińsko na wschód od Kleszczowa. Cegielnia istniała również w dobrach Zamoście (przy drodze do folwarku Dębowiec) leżących już poza granicami Kotliny Szczercowskiej. W zachodniej części cegielnia istniała w rządowych dobrach Kielczyglów, dobrach Dylów (na południowy zachód od Białej, w pobliżu Pajęczna, a więc poza obszarem kotliny), folwarku Gajęcice. W porównaniu do południowej części kotliny jej północna część przedstawia się pod tym względem ubogo, ale decydujący wpływ miał na to brak odpowiednich złóż. Na północnym brzegu Widawki cegielnia istniała w Szczercowie (na wschód od ówczesnych granic miasta), oraz już poza granicami Kotliny Szczercowskiej w dobrach Domiechowice w pobliżu Bełchatowa. W tej części grupują się więc one wokół ponad przeciętnie zaludnionych osad.

Dość często na południu w XVIII-XIX wieku oprócz cegieleni wznoszono piece wapiennicze. Jeden z nich działał w przeszłości w dobrach Rząśnia - na północ od wsi, w kierunku folwarku Krysiaki i jest to najdalej na północ wysunięta placówka gospodarcza tego typu. Pozostałe ulokowane były już na bogatych w wapienne skały obszarach Wyżyny Wieluńskiej (np. piec wapienniczy na wschód od Pajęczna).

Kotlina Szczercowska to przede wszystkim region rolniczy. Najczęściej spotykanymi tam obiektami przemysłowymi w XIX wieku były zakłady przetwarzające płody rolne. Niewielkie zakłady sukiennicze w Bełchatowie korzystały być może z wełny pochodzącej z owiec hodowanych w majątkach nad Widawką. Na obszarze dóbr Kaszewice na przełomie XVIII-XIX wieku powstała nad brzegiem tej rzeki osada Trząs zamieszkała przez kolonistów niemieckich, którzy trudnili się sukiennictwem. Jest to dość rzadki na tym obszarze przypadek rozwoju rzemiosła nie związanego ściśle z rolnictwem. Poza tym nieodłącznym

---

⁶⁴ Samsonowicz H., *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV-XVI wieku*, Warszawa 1954, s.91.

elementem krajobrazu Kotliny były w przeszłości młyny wodne. Region ten wyjątkowo gęsto pokryty siecią małych strumieni jak i rzek wykorzystywał je do przetwórstwa zboża - głównego produktu majątków ziemskich i gospodarstw chłopskich. O ile obecność licznych młynów funkcjonujących w okresie staropolskim nie wskazywała na zacofanie gospodarcze regionu, to w XIX wieku, w czasie gdy powstawały cukrownie, parowe tartaki i młyny, mleczarnie, dominująca obecność reprezentujących XVI czy XVIII wieczną technologię młynów wodnych świadczy o ekstensywnej gospodarce prowadzonej w tym regionie. W dobrach Sulmierzyce istniały młyny wodne mające potwierdzone nieprzerwane istnienie sięgające XVI wieku. Były to młyny w osadach Winek, Ostrówek, Łęczyska, Ksawerów - młyn „Dygudaj” na strumyku Sosienia, Krasowa. W dobrach Kielczygłów były w tym czasie trzy takie obiekty. Inne istniały w dobrach: Stróża, Chabielice, Wola Wydrzyna, Korablew, Osiny, Lubiec, Kaszewice, Rusiec, Rząśnia (młyn Brutus przez długie lata XIX wieku należący do rodziny Koperskich). Jako przeciwwagę dla dużej liczby młynów wodnych opierających swą pracę na energii przepływającej przez koło młyńskie wody można uznać okaz znajdujący się od 1895 roku w Kaszewicach. Należał on do właścicieli tamtejszego tartaka i gorzelni – M.H.Danzigera i M.Heymana. Był on również młynem wodnym z tym, że woda służyła do napędzania silnika elektrycznego o mocy 50 KM. Był to najnowocześniejszy obiekt tego typu zlokalizowany wzdłuż biegu Widawki, jednym z dwudziestu sześciu takich zakładów w całej guberni. Ten sam silnik parowy służył do obsługi wspomnianego tartaku. Tak jak i młyn był to najbardziej nowoczesny obiekt w tym zakresie na obszarze Kotliny Szczercowskiej. Oczywiście można wyróżnić jeszcze kilka podobnych zakładów, jednak z racji stosowania przestarzałych technologii nie miały one mocy przerobowych pozwalających na konkurowanie z tartakami posiadającymi silniki⁶⁵. M.H.Danziger i M.Heyman na przełomie XIX i XX stulecia posiadając nowoczesną gorzelnię, młyn i tartak byli jednymi z bogatszych ludzi okolic Szczercowa. Drugim zakładem wykorzystującym bogate w zasoby drzewne zaplecze Kotliny Szczercowskiej była fabryka papieru Mordechaja Rajchmana założona w 1896 roku we wsi Rogoźno nad Widawką (na zachód od Szczercowa). Był to największy zakład produkcyjny regionu. W 1904/1905 roku zatrudniał dwudziestu

---

⁶⁵ Na początku XX wieku na terenie guberni piotrkowskiej istniało 37 tartaków z napędem mechanicznym, z czego tylko jeden, wspomniany kaszewski znajdował się na terenie Kotliny Szczercowskiej. Jest to trochę zastanawiające wobec faktu, że szczególnie centralne i północne obszary tejże kotliny były przodującymi pod względem zalesienia obszarami kraju (ryc. 12 i 13): Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego..., t.II, poz. 2.672-2.709.

robotników, a jego roczna produkcja miała wartość 16.000 rubli. Zakład wytwarzał szary i biały papier pakowy oraz tekturę⁶⁶.

W końcu XIX wieku na terenie Kotliny Szczercowskiej powstały dwa zakłady produkcji krochmalu i mąki ziemniaczanej. Ich powstanie było wynikiem rozwoju upraw ziemniaka, rośliny która oprócz żyta i owsa bez specjalnych trudności mogła być uprawiana na ubogich glebach okolic Szczercowa. Fabrykę krochmalu ziemniaczanego założył A.Arkuszewski⁶⁷ we wsi Stróża już w 1876 roku. Zatrudniała ona siedmiu robotników, a jej roczny obrót szacowano na 12.000 rubli⁶⁸. Drugim obiektem tego typu była fabryka założona przez Feliksa Jaśkowskiego we wsi Chociw (nad Widawką na północny zachód od Szczercowa) w 1895 roku. W początku XX wieku zatrudniała ona dziesięciu robotników, a jej roczny obrót wynosił 15.000 rubli⁶⁹. Były to niewielkie zakłady przemysłu fabrycznego. Na obszarze guberni piotrkowskiej podobnych im było jeszcze dziesięć, więc obecność aż dwóch fabryk w dorzeczu środkowej Widawki przynajmniej w tym aspekcie stawia gospodarkę Kotliny Szczercowskiej na poziomie dorównującym rozwojem innym regionom.

Przemysł Kotliny Szczercowskiej był w XIX i na początku XX wieku bardzo słabo rozwinięty. Region ów nie skorzystał z szansy rozwoju jaka pojawiła się przed osadami zachodniej i centralnej części Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX wieku. Kotlina Szczercowska stanowi obszar rozdzielenia pomiędzy położonymi na północ i wschód terenami gdzie rozwijał się przemysł sukienniczy i położonymi na południe terenami gdzie funkcjonował przemysł górniczo-hutniczy. Jest to również obszar gdzie kończą się (ale nie ścierają) wpływy gospodarcze regionu sieradzkiego i piotrkowskiego. O gospodarczym zacofaniu Kotliny Szczercowskiej decydowały m.in. słabe gleby, brak surowców nadających się do masowej eksploatacji. Wiązało się to następnie z mniejszym zaludnieniem i zastojem gospodarczym osad miejskich. Dogodniejsze warunki dla rozwoju przemysłu powodowały, że rozwijał się on intensywniej na sąsiednich obszarach. Wszystkie zakłady produkcyjne znajdujące się na terenie Kotliny (nie licząc młynów silnie związanych z rolnictwem) wykorzystujące tutejsze zasoby naturalne czy produkty rolne zatrudniały na początku XX wieku około 60 robotników, co jak na obszar zasiedlony przez około 30.000 ludzi jest wskaźnikiem charakteryzującym dobitnie regresywne tendencje gospodarcze regionu. Osady miejskie znajdujące się nad Widawką, które wszystkie utraciły prawa miejskie po powstaniu

---

⁶⁶ Tamże, pozycja 3.302.

⁶⁷ Arkuszewscy w późniejszym czasie staną się znaną w okolicy ziemiańską rodziną. Już w XX wieku będą oni właścicielami właśnie Stróży oraz leżącego w północnej części Kotliny Szczercowskiej majątku Lubiec – patrz: Spis właścicieli ziemskich i właścicieli wybranych zakładów produkcyjnych Kotliny Szczercowskiej.

⁶⁸ Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego..., t.II-IV, Warszawa 1905-1907, pozycje 2.208 i 2.383.

⁶⁹ Tamże, pozycje 2.210 i 2.385.

styczniowym, były swym statusem równe wsiom zaludnionym przez ludność trudniącą się rolnictwem. W niewielkim stopniu stanowiły one też bazę zaopatrzeniową dla terenów wiejskich. Choć ludność Szczercowa wzrosła dwukrotnie w porównaniu do czasów administracji pruskiej, to nie przypadkowo ośrodek ten na początku XX stulecia opisany został jako: „podupadły zupełnie i ubogi, posiada trzy ulice brukowane i rynek pełen błota w jesieni; Żydzi zajmują się tu handlem, rzemieślników dobrych wcale nie ma”. Sąsiednia Widawa „jest obecnie ubogą osadą; ludność trudni się rolnictwem”⁷⁰. Przez cały omawiany okres majątki ziemskie nastawione były na produkcję zbóż, eksploatację (najczęściej intensywną) lasów i w mniejszym stopniu hodowlę. Egzystowały tam oprócz tego niewielkie zakłady przemysłu spożywczego, zasilające lokalny rynek. Były to gorzelnie i nade wszystko młyny, których przewaga nad innymi obiektami przemysłowymi wyraźnie wskazuje na rolę rolnictwa i jej najpowszechniejszej gałęzi - produkcji zbożowej w bilansie gospodarczym regionu. Prócz tego w pierwszej połowie XIX wieku poświadczono jest istnienie kilku niewielkich zakładów wytopu żelaza, dwie niewielkie huty szkła, podobne im znaczeniem cegielnie. Dopiero w ostatniej ćwierci XIX wieku powstają na tym obszarze obiekty wymagające dużych inwestycji finansowych i charakteryzujące się wyższym poziomem zaawansowania technologicznego. Nie zmieniły one jednak ogólnego obrazu ekonomicznego Kotliny Szczercowskiej. Tak jak u progu XIX stulecia, również na początku XX wieku był to region zacofany gospodarczo.

W drugiej połowie XIX wieku zasadnicze znaczenie dla ówczesnego życia posiadały zachodzące przemiany społeczne. Uwłaszczenie rodzin chłopskich, urbanizacja kraju, rozwój przemysłu, zwiększenie produkcji rolnej (m.in. upowszechnienie upraw ziemniaka wyeliminowało groźbę głodu) i związany z tym znaczny przyrost ludności powodowały nawet na słabo zaludnionych obszarach Kotliny Szczercowskiej znaczne zmiany w dotychczasowych stosunkach społecznych. W ostatnim dwudziestolecu XIX wieku i pierwszych latach XX silnie rozwinięta była emigracja ze wsi między Wartą a Pilicą do przemysłowych miast okręgu łódzkiego, głównie Łodzi, a także emigracja stała i sezonowa do Niemiec lub Danii. Przyjmuje się, że w latach poprzedzających I wojnę światową do pracy poza granicami Królestwa Polskiego udawało się około 10% mieszkańców wsi pomiędzy

---

⁷⁰ de Veldrom Jacques L., *Opisy miast, miasteczek i osad Królestwa Polskiego*, Warszawa 1902, s.269 i 298. W 1909 roku w Szczercowie mieszkało: 4.259 ludzi w tym: żydów 2.397, katolików 1.887, prawosławnych 11; Widawa zamieszkała była przez 1.887 ludzi (katolicy 1.576, żydzi 247, protestanci 43, prawosławni 11); Pajęczno zamieszkane przez 3.080 ludzi (katolików 1.891, żydów 1.135, protestantów 45, prawosławnych 9); Grocholice zamieszkane przez 1.384 ludzi (1.178 katolików, 182 żydów, 24 protestantów); *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, opracował Władysław Grabski, t.I, Warszawa 1913, s.36.

Wartą a Pilicą. W roku 1908 z powiatów piotrkowskiego, łaskiego i radomszczańskiego, a więc trzech powiatów w skład których wchodziła Kotlina Szczercowska wyemigrowało łącznie 21.577 ludzi (w tym 91% do Niemiec)⁷¹. W pierwszej dekadzie XX wieku na terenie Kotliny Szczercowskiej istniały następujące gminy: Kleszczów, Kluki, Łękawa, Chabielice, Wygiełzów, Dzbanki, Dąbrowa Rusiecka, Dąbrowa Widawska, Chociw, Rząśnia, Sulmierzyce. Należały one do trzech różnych powiatów, których granice zbiegały się w centrum Kotliny. Gminy te zamieszkane były przez 67.217 osób⁷². W porównaniu do lat dwudziestych XIX wieku, kiedy to ziemie polskie stały u progu przemian gospodarczo-społecznych, nastąpił znaczny przyrost ludności⁷³. Struktura wyznaniowa wskazuje, że obszar ów był zdominowany przez ludność polską ukrytą w statystykach pod hasłem „katolicy”. Przynależność do tej grupy wyznaniowej deklarowało u progu I wojny światowej około 84% mieszkańców dorzecza środkowej Widawki. Żydzi, druga liczebnie grupa religijna to 9,2% ludności. Jej rozmieszczenie nie było równomierne. Duża kolonia żydowska znajdowała się w Szczercowie gdzie żyło ich 2.397 (56% mieszkańców osady) oraz w gminie Dąbrowa Widawska (osada miejska Widawa)⁷⁴. Protestanci reprezentowani byli przez 6,1% mieszkańców wspomnianych gmin, przy czym wyróżniające się liczebnie kolonie protestanckie znajdowały się w gminach: Kleszczów i w mniejszym stopniu Dzbanki.

W ciągu XIX wieku zanikła reguła, iż posiadanie majątku ziemskiego wiązało się z pochodzeniem szlacheckim. Wspomniany proces widoczny był w całym kraju, w tym również w przypadku majątków ziemskich Kotliny Szczercowskiej. W ostatnich bowiem dekadach tego stulecia w skład ziemiaństwa prócz tradycyjnie przypisywanej do tej roli szlachty wchodził tutaj ludzie legitymujący się i innym pochodzeniem. W dużej mierze przyczyniło się to do zmian warunków funkcjonowania majątków. Majątek Wola Wydrzyna był własnością Rudolfa Karneja, a w latach 1889-1907 należał do Beniamina Gejncelmana⁷⁵. Często właścicielami ziemskimi zostawali obywatele rosyjscy nie związani do tej pory z regionem. Struktura wyznaniowa ziemian powiatu piotrkowskiego z lat 1890-1914 wskazuje

---

⁷¹ Rocznik Statystyczny..., opracował W.Grabski, Warszawa 1914

⁷² Tamże.

⁷³ Dane na temat zaludnienia Kotliny Szczercowskiej z lat dwudziestych XIX wieku i początku XX nie mogą być wzajemnie porównywalne, gdyż dotyczą innej powierzchni. W tych pierwszych brano pod uwagę jedynie ziemie ściśle mieszczące się w obrębie Kotliny. Dane z XX wieku dotyczą obszaru nieco szerszego. Pozwala to jednak stwierdzić, że na obszarze tym w przeciągu niecałych stu lat dwukrotnie powiększyła się zamieszkująca go populacja.

⁷⁴ Feinkind M., Dzieje Żydów w Piotrkowie i okolicy od najdawniejszych czasów do chwili obecnej, Piotrków 1930, s. 37-69.

⁷⁵ APP, HR, materiały do KW Stróża, część II,teczka nr 363, k.37.

jednak na znaczną przewagę Polaków wśród tej grupy społecznej (było ich 96-78,7%). Inni ziemianie powiatu to: Niemcy - 14, Rosjanie - 8, Żydzi - 4⁷⁶. Wśród właścicieli majątków pogranicza piotrkowsko-sieradzkiego trudno wskazać posiadaczy wielowioskowych. W guberni piotrkowskiej do najbogatszych ziemian początku XX wieku zaliczyć można: Gustawa Krügera (6 wsi), Jana Mieczysława Reszke, Jana Leona, Juliusza czy Józefa hr. Ostrowskich. Ich dobra i tak ustępowały terytorialnie na przykład ogromnym posiadłościom Wielopolskich znajdujących się w guberni kieleckiej. Ziemianie Kotliny Szczercowskiej rzadko posiadali więcej niż jedną wieś. Z ośrodków leżących w centrum Kotliny w 1909 roku Sulmierzyce należały do Stefana Bzowskiego, Wola Wydrzyna do Stefana Kryńskiego, dobra Młynki dawniej wchodzące w skład dóbr Chabielice należały do Mikołaja Jabłońskiego, Stróża do wspomnianego już Aleksandra Arkuszewskiego, Rusiec do Izraela Znamirońskiego, Kaszewice do Edwarda Żakowskiego, Dzbanki do Stanisława Ziółkowskiego, Antoniówka do Tadeusza Walewskiego⁷⁷. Poza tymi ostatnio wymienionymi byli to posiadacze nie należący do tradycyjnych rodzin ziemiańskich Kotliny Szczercowskiej. Jak widzimy w drugiej połowie XIX wieku dokonało się tutaj w tym zakresie dużo zmian. Pod koniec XIX i na początku XX stulecia wśród właścicieli ziemskich omawianego regionu nie spotyka się rodzin znanych w ciągu ostatnich dwustu lat, np.: Pstrokońskich, Kobierzyckich, Walewskich, Sulimierskich i innych, którzy pozbyli się majątków.

Dobra ziemskie zostały na początku XX wieku znacznie uszczuplone. O ile na początku XIX wieku do szlachty należało większość gruntów ornych, tak sto lat później sytuacja ta się zmieniła na korzyść chłopów i innych drobnych posiadaczy. Przed I wojną światową do wielkiej własności ziemskiej guberni piotrkowskiej należało 352 tysiące mórg ziemi ornej, co stanowiło 17,2% gruntów ornych guberni⁷⁸. Przez całą drugą połowę XIX wieku obszar majątków ziemskich ulegał zmniejszaniu, niektóre z majątków uległy u progu XX wieku całkowitej parcelacji. W Kotlinie Szczercowskiej stało się tak z: Chabielicami, Suchowolą, Broszęcinem, Osinami (na wschód od Chabielic), Zielęcinem. Duża własność ziemska nadal jednak utrzymała większość lasów. Własnością posiadaczy ziemskich było 66,6% lasów rosnących na terenie tejże guberni. Przewaga ilościowa wsi włościańskich nad folwarkami była na terenach trzech powiatów w skład których wchodziła Kotlina

---

⁷⁶ Księgi metrykalne Urzędu Stanu Cywilnego z zespołów 248-347 przy SRPT.

⁷⁷ Pełna lista ówczesnych posiadaczy ziemskich Kotliny Szczercowskiej - patrz: Spis właścicieli ziemskich i właścicieli wybranych zakładów produkcyjnych Kotliny Szczercowskiej.

⁷⁸ Rocznik Statystyczny...1913, s.94.

Szczercowska prawie trzykrotna⁷⁹. Jeszcze w połowie wieku przeciętna wielkość folwarku ziemskiego przekraczała 1.000 mórg gruntu. Na badanym obszarze występuje duża liczba małych folwarków liczących od 50 do 150 ha, często były to pierwotnie części większych dóbr, odseparowane od nich w wyniku podziałów rodzinnych. Ich różnica w stosunku do większych dóbr polegała na tym, że znajdowały się pod bezpośrednim zarządem właściciela, a ich produkcja tylko w części była towarowa⁸⁰. Takim majątkiem pod koniec XIX wieku był chociażby Zielęcín oddzielony od dóbr Stróža w wyniku podziałów dóbr wewnątrz rodziny Walewskich. Większe własności nastawione były już na produkcję ściśle towarową, a ich produkcja często wykazywała znamiona specjalizacji. Tak było np.: na omawianym obszarze z dobrami Wola Wydrzyna, Kaszewice, Krześłów, Lubiec. Na początku dwudziestego wieku wielkość przeciętnego majątku ziemskiego na terenie powiatu łaskiego zmniejszyła się do 740 mórg, a w piotrkowskim wynosiła 900. Jedynym powiatem, gdzie pozornie własność ziemska reprezentowała dawną dominującą pozycję był powiat radomszczański. Przeciętny majątek ziemski tego terenu liczył 1.254 morgi. Na obszarze tego powiatu leżały też największe dobra ziemskie Kotliny Szczercowskiej (Sulmierzyce, Wola Wydrzyna, Chorzenice).

Podsumowując sytuację osadnictwa Kotliny Szczercowskiej w XIX wieku stwierdzić należy, że nie zaszły wówczas na tym obszarze procesy, które pozwoliłyby zmienić dominujący anachronizm i autarkizm znany z czasów staropolskich. Wszelkie znane z tego czasu innowacje zmieniające gospodarkę, kulturę materialną i stosunki społeczne są dalekim refleksem przemian zachodzących w regionach stanowiących centra społeczno-gospodarcze ziem polskich. W stosunku do tych ostatnich obszar Kotliny Szczercowskiej cechowała prowincjonalność. Przeprowadzona analiza wykazała wiele przyczyn tego stanu. Przede wszystkim podkreślić należy brak koniunktury gospodarczej. Nie zauważa się impulsów pobudzających stosunki gospodarcze, co w połączeniu z niekorzystnymi warunkami naturalnymi, rozbiciem administracyjnym oraz brakiem inicjatyw wychodzących od mieszkającej w okolicach Szczercowa ludności determinował sytuację regionu.

---

⁷⁹ W powiecie łaskim wyróżniono 166 folwarków i 450 wsi, w powiecie piotrkowskim 225 folwarków i 668 wsi, w powiecie noworadomskim 288 folwarków i 590 wsi: tamże, s.95.

⁸⁰ Chomać R., *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1970, s. 173.

ROZDZIAŁ CZWARTY

CHARAKTERYSTYKA PRZEOBRAŻEŃ SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH ZACHODZĄCYCH NA TERENIE KOTLINY SZCZERCOWSKIEJ W LATACH 1918-1939

W momencie odzyskania niepodległości gospodarcza struktura Kotliny Szczercowskiej predysponowała ją jedynie do rozwoju w dziedzinie drobnego przemysłu, głównie spożywczego. Generalnie jednak był to obszar opóźniony w stosunku do sąsiednich, dynamicznie się rozwijających terenów powiązanych gospodarczo z okręgiem łódzkim, czy ciążących ku Śląskowi ośrodków położonych na południe od Pajęczna i Brzeźnicy.

Odzyskanie niepodległości pozwoliło na swobodny rozwój gospodarczy, nie krępowany odgórnymi zarządzeniami władz zaborczych. Spis ludności przeprowadzony w 1921 roku wykazał oczywiście typowo rolniczy charakter terenów środkowej i górnej Widawki. Na 155 tysięcy mieszkańców utworzonego powiatu sieradzkiego (zawierającego dużą część Kotliny Szczercowskiej) 74% związanych było z rolnictwem¹. Wsie Kotliny podzielone pomiędzy powiaty sieradzki i piotrkowski miały z pewnością jeszcze wyższy odsetek ludności wiejskiej². Okres ten ma jednak dla przemian własności ziemskiej dużo mniejsze znaczenie niż poprzednie. Po I wojnie światowej zmienia się struktura wsi. Już w XIX wieku daje się zauważyć wzrost liczby gospodarstw chłopskich liczących po kilka hektarów ziemi oraz powierzchni gruntów przez nie zajmowanych. Znajduje to odzwierciedlenie w malejącej liczbie majątków ziemskich (np. w dwudziestoleciu międzywojennym całkowicie były już rozparcelowane znane z poprzednich rozdziałów dobra Chabielice, Suchowola czy Rusiec). W 1921 roku na terenie powiatu sieradzkiego własność

---

¹ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej z dnia 30 września 1921 roku. Gospodarstwa wiejskie. Województwa centralne, „Statystyka Polski”, 1928 s.A, t.XI, z.2.

² W latach 70-tych XX wieku w powiecie pajęczańskim, złożony z większości terenów Kotliny Szczercowskiej 85% ludności zajmowało się rolnictwem: Kopias A., Pajęczno jako ośrodek handlowy, „Region Łódzki”, t.I, 1972, s.206.

ziemska zajmowała jedynie 32,1% powierzchni powiatu. Można tu wyróżnić 110 majątków liczących powyżej 50 ha powierzchni (taką powierzchnię przyjmuje się jako minimalną dla wielkiej własności ziemskiej)³. Przeciętna wielkość majątku ziemskiego w powiecie sieradzkim wynosiła 423 ha. Reszta ziemi należała do gospodarstw chłopskich w tym 78% małorolnych. Widoczne tu były podobieństwa w tym aspekcie do powiatu piotrkowskiego. Około 1930 roku na jego obszarze znajdowało się 89 gospodarstw ziemskich o powierzchni powyżej 60 ha, a więc spełniających wymogi dużej własności. Tylko jeden z nich miał ponad 3.000 ha. Zajmowały one powierzchnię 35.630 ha, co stanowiło zaledwie 19,8% ziemi zajętej przez rolnictwo w powiecie⁴. Przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego trwa proces parcelacji majątków ziemskich. W Kotlinie Szczercowskiej sytuacja ta miała np. miejsce w majątku Broszęcin (na północ od Rzęśni). Ostatnim właścicielem tych dóbr był Andrzej Świętkowski. W latach po I wojnie światowej grunty folwarczne podzielone były pomiędzy kilku drobnych właścicieli⁵.

Rozwój gospodarczy rolniczych terenów pogranicza sieradzko-piotrkowskiego przebiegał bardzo wolno. Pod koniec okresu międzywojennego struktura agrarna i społeczna wsi sieradzkiej czy piotrkowskiej niewiele różniła się od istniejącej w przededniu I wojny światowej. Kotlina Szczercowska stanowiła w okresie międzywojennym jeden ze słabiej rozwiniętych gospodarczo regionów województwa łódzkiego. W ośrodkach miejskich południowej części województwa istniał przemysł włókienniczy (Zduńska Wola). Był to jednak czas zastoju dla tej gałęzi przemysłu i zyski osiągać można była jedynie poprzez pogorszenie jakości produktu i obniżenie płac, co w konsekwencji miało negatywne skutki. W miastach powiatów sieradzkiego i piotrkowskiego rozwijał się prócz tego przemysł spożywczy, jednak rozwój ten osiągnano dzięki jego koncentracji w większych i posiadających lepszą bazę ośrodkach (np. nowoczesne mleczarnie w Sieradzu i Zduńskiej Woli czy rzeźnia

---

³ Socha J., Życie gospodarcze wsi powiatu sieradzkiego w okresie międzywojennym (1918-1939), [w:] Szkice z dziejów..., s.369.

⁴ Książka Adresowa. Informator Piotrkowa i okolic, wydał J.Frąckiewicz, Piotrków 1931, s.57.

⁵ 6 IX/25.VIII.1883 roku niejaki W.Szafan nabył z ogólnej przestrzeni dóbr Broszęcin dział gruntu 8 mórg i 175 prętów oraz 2 morgi łąki za sumę 450 rubli i przepisuje ten grunt na synów. Ci w 1922 roku przed piotrkowskim notariuszem Władysławem Piowczyńskim dochodzą swoich praw. 12.XII.1916-przed rejentem Bronisławem Cedrowskim (przy Wydziale Hipotecznym Sądu Okręgowego w Piotrkowie) stawiał się Józef Mucha syn Jana w imieniu Wandy z Sonerfeldów Szulcowej. Nabywa prawo wieczystej czynszowej dzierżawy gruntów (30 mórg) osady młyńskiej „Koch”. W KW prawa zapisuje się na Ferdynanda Sonerfelda. 20.III.1933 r. - stawiał się w Wydziale Hipotecznym Sądu Okręgowego w Piotrkowie Jan Stanisław Malenewski zamieszkały w Sosnowcu, który oświadczył, że poprzedni właściciel dóbr Andrzej Świętkowski aktem zawartym w KW pod dniem 12/24.VI.1875 roku zaciągając na dobra niniejsze pożyczkę TKZ stosownie do żądania tegoż towarzystwa zażądał wydzielenia ze składu dóbr spornej przestrzeni gruntu między dobrami niniejszymi, a dobrami Rusiec o powierzchni 96 morgów i 95 prętów. 16.II.1938- przed notariuszem Henrykiem Kl[dalej nazwisko nieczytelne] stawiał się Antoni Szafaniak syn Marcina i odstąpił prawa do działki po ojcu (8 mórg) nabyte od brata Józefa, Franciszkowi Szafaniakowi; APP, HB, KW Broszęcin,teczka nr 253, k. 285, 439, 447.

w tym ostatnim mieście). Związane to było następnie z dalszym pogorszeniem sytuacji osad takich jak np. Szczerców. Sytuacja gospodarcza sprawiła, że malała w tym czasie liczba młynów wodnych i wiatraków, a więc obiektów produkcji przemysłowej najliczniej występującej we wsiach Kotliny Szczercowskiej. W mniejszych osadach regionu najczęściej spotykanymi obiektami przemysłowymi były tartaki i w dalszym ciągu młyny, coraz częściej o napędzie parowym. Rzemiosło miejskie znajdowało się w zastoju i skupione było jedynie na zaspokajaniu lokalnego rynku w najbardziej podstawowe produkty. Sytuację gospodarczą poprawić powinno uruchomienie w 1930 roku linii kolejowej Herby-Gdynia. W przeszłości uruchomienie komunikacji kolejowej miało ożywcze działanie na ośrodki przez jakie je poprowadzono, jednak w tym wypadku była to linia tranzytowa, mająca niewielkie znaczenie dla gospodarki nadwidualskich osad. Ogólnie stwierdzić trzeba, że tempo przemian społeczno-gospodarczych na pograniczu sieradzko-piotrkowskim było w okresie międzywojennym niewielkie i w efekcie nie doprowadziło do radykalnych zmian w strukturze regionu. Oczywiście nastąpił niewielki rozwój gospodarczy, ale w sferze społecznej nastąpił dalszy rozkład struktur feudalnego dziedzictwa, wykształciła się inteligencja, polski aparat urzędniczy, nastąpiła poprawa oświaty i opieki medycznej we wsiach regionu. Region ten mimo pewnych objawów postępu cywilizacyjnego pozostał jednak w tym okresie na uboczu w stosunku do przemian gospodarczych kraju.

Kotlina Szczercowska w połowie XX wieku była jednym z najbardziej zacofanych gospodarczo regionów kraju. W okresie dwudziestolecia międzywojennego Szczerców dzielił losy większości osad tego typu w Polsce i stanowił wyłącznie lokalny ośrodek skupu produktów pochodzenia rolniczego i zaopatrzenia wsi w towary przemysłowe⁶. Przez okres ostatnich czterystu lat stał na uboczu historycznych przemian gospodarczych. Szczerców od czasu pozbawienia go praw miejskich w 1869 roku należał do gminy Dzbanki. Dopiero po I wojnie światowej na skutek upadku znaczenia zubożałego dworu przeniesiono siedzibę władz gminnych do Szczercowa. W latach 1929-1934 miasto i region dotknął ogólnokrajowy kryzys. Szczególnie ucierpiała na tym półrolnicza ludność miasta. Dopiero od roku 1935 notuje się pewne ożywienie gospodarcze. Wówczas przede wszystkim rozwijał się handel artykułami spożywczymi oraz w nieco mniejszym stopniu przemysłowymi. Pojawiły się składy z węglem, wapnem, nawozami sztucznymi, sklep z artykułami metalowymi, piapierniczymi. W 1935 roku na miasto spadła klęska pożaru. Szczerców mimo owych

---

⁶ W Szczercowie po I wojnie światowej siedzibę miały władze gminne. Ponadto był tam urząd pocztowy, posterunek policji, szkoła powszechna, apteka, lekarz, probostwo parafii rzymskokatolickiej, synagoga. Raz w tygodniu we czwartki na rynku odbywały się targi. Nad rzeką była tzw. "targowica" gdzie handlowano końmi i bydłem: Mirowski W., Przemiany społeczne w małym mieście..., s. 58.

Ryc. 44. Szczerców – widok na południową i zachodnią część rynku od strony kościoła. Stan obecny (fot. autora).

Ryc. 45. Szczerców - kościół parafii Narodzenia Najświętszej Maryi Panny. Architekt nieznany. Zakończenie budowy w 1953 r. Stan obecny (fot. autora).

przemian w dalszym ciągu był prowincjonalnym miasteczkiem. Większa część domów pozostała drewniana. W 1939 roku w mieście było 620 domów i tylko te leżące przy Rynku były murowane i kryte papą. Miasteczko nie posiadało urządzeń kanalizacyjnych i sieci wodociągowej⁷. Jeszcze w 1952 roku aż 89,5% ludności gminy Szczerców utrzymywała się z rolnictwa⁸. Jest to wynik nieco wyższy od stanu przed 1939 rokiem, gdyż większa część ludności zajmująca się pozarolniczą działalnością gospodarczą została w wyniku działań okupacyjnych i powojennych władz po 1945 roku zmuszona do zaniechania działalności. W porównaniu do innych obszarów regionu łódzkiego jest to wskaźnik bardzo wysoki najdobitniej chyba udowadnia niedorozwój gospodarczy dorzecza Widawki. Jeszcze w latach 30-tych XX wieku przez Szczerców nie przebiegały linie telefoniczne, które dociągnięte były do Belchatowa i Łękawy, o co dbał właściciel tych ostatnich dóbr Zygmunt Przedpełski⁹.

W końcu omawianego okresu kultura rolna obszarów Kotliny dalej reprezentowała niski poziom. Słabe w przeważającej części gleby i niesprzyjające warunki klimatyczne (w Kotlinie Szczercowskiej częstym zjawiskiem są np. wiosenne przymrozki) utrudniały rozwój upraw bardziej wymagających niż tradycyjne zboża. Powodowało to, że w połowie XX wieku około 45% powierzchni gruntów ornych obsiewanych było żytem, a kolejne 10% przypadało na pozostałe uprawy zbożowe (owies 7-8%, jęczmień około 1,5% oraz śladowe uprawy pszenicy, gryki, prosa, kukurydzy). Około 25% powierzchni pól zajmowały w tym czasie uprawy ziemniaka. Około 15% powierzchni pól uprawnych zajmowane było przez rośliny motylkowe (najpopularniejszy łubin i saradela, w mniejszym stopniu koniczyna, lucerna, wyka). Procentowy udział poszczególnych roślin w uprawach pól Kotliny Szczercowskiej wskazuje na niewielkie zmiany w stosunku do wcześniej omówionych okresów. Dominacja żyta to tradycja sięgająca czasów przynajmniej staropolskich. Większa rola upraw ziemniaczanych to efekt XIX wiecznych przemian. W porównaniu do XVII-XIX wieku zdecydowanie zanika w regionie pomiędzy Radomskiem a Widawą uprawa gryki i tatarki, roślin, które dawniej stanowiły niemalże zasadniczy produkt eksportu rolniczego okolic między Wartą a Pilicą. Zwraca uwagę również to, że w okolicach Szczercowa nie występują uprawy roślin zdobywających duże znaczenie w regionach przodujących pod względem kultury rolnej. Uprawy buraka cukrowego, roślin oleistych, warzyw, jadalnych

---

⁷ Tamże, s. 63.

⁸ Olszewski T., Zagadnienia aktywizacji gospodarczej osady Szczerców i Kotliny Szczercowskiej, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Łodzi”, z.1, 1956, s.71. Dane te dotyczą gminy, w której znajdowała się osada mająca nawet tradycje miejskie. W pozostałych gminach Kotliny Szczercowskiej wskaźnik ten był jeszcze wyższy.

⁹ APP, HB, materiały do KW Łęka, teczka nr 21, k.59-68.

Ryc. 46. Południowa strona rynku w Widawie. Stan współczesny (fot. autora).

Ryc. 47. Kościół w Widawie (fot. autora).

roślin strączkowych, produkcyjne sady owocowe były w pierwszej połowie XX wieku zjawiskiem raczej niespotykanym. Dodać należy, że plony głównych upraw kształtowały się na bardzo niskim poziomie. Z jednego hektara poszczególnych upraw uzyskiwano około 8q ziarna żyta, 10q owsa, 6q jęczmienia, 80q ziemniaków. Duże znaczenie w regionie gęsto jeszcze pokrytym lasami miała gospodarka leśna. W okresie międzywojennym mimo dużych ubytków przestrzeni leśnych powiaty w skład których wchodziła Kotlina Szczercowska były w dużej części pokryte lasem. Powiat radomszczański miał 47.500 ha lasów, piotrkowski 40.000 ha, a łaski i sieradzki po 27.500 ha¹⁰. Szybki rozwój przemysłu przetwórczego i kopalnictwa w Polsce Centralnej, w województwie łódzkim pociągnął za sobą rozwój przemysłu tartaczego pracującego przede wszystkim na rynek miejscowy. Wśród tartaków tych powiatów przeważały jednotrakowe (63%), a pięć z nich posiadało więcej niż dwa traki. Pochodziły one przeważnie sprzed 1914 roku, miały wodny lub parowy napęd i małe zdolności przetwórcze. Analiza dokonana przez ówczesnych ekonomistów wykazała, że na terenie wspomnianych powiatów był ich nadmiar, a dalszy tego typu przerób surowca drzewnego mógł prowadzić do utracenia przez lasy możliwości regeneracji¹¹. Jak wskazuje zamieszczony poniżej przegląd gospodarczy okolic Szczercowa znajdowało się tam aż trzynaście tartaków. Przemysł drzewny stanowił więc ważny element życia gospodarczego regionu.

Istotnym elementem gospodarczym w Kotlinie Szczercowskiej była eksploatacja torfu. W niektórych z majątków przybrała ona formy zorganizowane. Małe nachylenie terenu i w wielu miejscach nieprzepuszczalne podłoże były przyczyną powstania licznych bagien i towarzyszących im torfowisk, których w omawianym okresie było 210 ha. Był to pod tym względem jeden z najbogatszych obszarów Polski Centralnej (po dolinie rzeki Bzury). Największe torfowisko Przerębiec w okolicy Szczercowa miało 80 ha powierzchni i 6 metrów miąższości pokładów¹².

Olbrzymią większość majątków ziemskich między Wartą a Pilicą to na początku XX wieku stanowiły majątki średnie i małe, przeważnie zadłużone. W północnej części Kotliny Szczercowskiej przeważały dobra o przewadze lasów, w których gospodarka rolna nie była prowadzona intensywnie. W większości gmin Kotliny Szczercowskiej dominującą rolę w dwudziestoleciu międzywojennym odgrywały gospodarstwa włościańskie. Z racji ich

---

¹⁰ Ihnatowicz S., Rozmieszczenie tartaków, „Kwartalnik Statystyczny”, t.IX, z.4, 1932, s.302.

¹¹ Tamże, s.301.

¹² Olszewski T., dz.cyt., s.64.

niewielkich rozmiarów, jak i słabych gleb przez nie zajmowanych nie mogły one wpłynąć na zmianę stosunków gospodarczych regionu.

Na północnym wschodzie, na wzniesieniach tworzących Wysoczyznę Bełchatowską, już poza granicami Kotliny Szczercowskiej znajdowała się gmina Bełchatówek. Tworzyły ją wsie: Domiechowice, Edwardów, Ławy, Mikorska Wola, Dobrzelów, Mikorzyce. Mimo istnienia na jej obszarze lub sąsiedztwie osad mających miejski charakter (Grocholice, Bełchatów) na terenie tej gminy przeważa rolnictwo. Znajdowało się tu sześć majątków ziemskich¹³. Prócz drobnego i zwykłego w osadach handlu czy rzemiosła poza cegielnią w Domiechowicach należącą do tamtejszego dziedzica Stanisława Pieniążka nie było w gminie obiektów przemysłowych.

W północnej części Kotliny Szczercowskiej pomiędzy dwoma dopływami Widawki: Grabią i Pilsią położone są miejscowości należące w okresie 1918-1945 do gminy Wygiełzów, powiatu łaskiego. W przeszłości były to tereny o dość rzadkim osadnictwie. W krajobrazie tego terenu zawsze dominowały lasy i stan ten zachował się mimo dużych spustoszeń połaci leśnych czynionych przez władze okupacyjne w czasie I wojny światowej. Z dziesięciu folwarków, jakie istniały tutaj na początku XIX wieku w latach 30-tych XX wieku istniały tylko cztery. Zygmunt Frycze posiadał majątek Wola Pszczółcka, Aleksander Chmielecki majątek Łęki, a bracia Waliccy byli właścicielami - Bronisław Krześłowa, a Jan - Przeczni. Jeszcze przed pierwszą wojną światową do rodziny Walickich należał Wygiełzów (należał do Michała Walickiego; Bronisław i Jan byli sukcesorami Tadeusza Walickiego), który po 1918 rokiem został rozparcelowany. Dawniejsze folwarki działające w Jaworze, Kurowie, Chajczynach czy Pożdżenicach były po I wojnie światowej rozparcelowane. Tak jak w XIX wieku do przodujących ośrodków gospodarczych gminy należał Krześłów. Prowadzono tam jak na miejscowe warunki wzorową gospodarkę folwarczną, gdzie prócz typowej uprawy i hodowli dziedzic tej wsi prowadził gorzelnię, a duże znaczenie dla potencjału ekonomicznego majątku miała gospodarka leśna (m.in. tartak). Gorzelnia krześłowska założona już w 1839 roku produkowała w latach dwudziestych 8.000 hektolitrów alkoholu, zatrudniała 10 pracowników¹⁴. Mimo dużych zasobów leśnych tartak w Krześłowie był jedynym tego rodzaju obiektem na obszarze gminy. Jedynymi poza wspomnianymi obiektami przemysłowymi w okolicach Wygiełzowa były młyny. Były to młyny motorowe

---

¹³ Dobrzelów należał do Kazimierza Goebela, do Z.Milewskiego Mikorzyce, do Feliksa Otockiego Dobiecin, do Stanisława Pieniążka Domiechowice, do S.Szymańskiego Dobrzechów i do Władysława Stępińskiego należał bełchatowski dwór oraz lasy domiechowickie; Księga Adresowa Polski (wraz z W.M.Gdańskim) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa, Warszawa 1930.

¹⁴ Księga Adresowa Przemysłu...1922, pozycja nr 10.084.

we wsi Dębowałec - 3, Borowiec - 1¹⁵, wszystkie położone blisko siebie nad rzeczką Chrzastawka. Jeden z młynów w Dębowałcu był jeszcze młynem wodnym i należał do dziedzica majątku Przecznie - Jana Walickiego. We wsi Chajczyny był ponadto wiatrak. W okresie międzywojennym we wsi Kurówek działała Spółdzielnia Mleczarska stanowiąca jeden z pierwszych przykładów tego typu działalności na terenie Kotliny Szczercowskiej. Gmina Wygiełzów za czasów II Rzeczypospolitej pozostała więc obszarem typowo rolniczym, pozbawionym osad miejskich, a przemysł jaki funkcjonował w tym czasie był kontynuacją dawniejszego przetwarzającego miejscowe płody rolne (głównie zboże i ziemniaki). Nie wykorzystana została, jak się wydaje możliwość eksploatacji tamtejszych lasów, co ułatwić by mogła przebiegająca przez zachodnie granice gminy linia kolejowa.

Kolejną gminą północnego brzegu Widawki była gmina Kluki, w przeciwieństwie do poprzednich już w większości swojego obszaru leżąca w niecce terenowej utworzonej przez Kotlinę Szczercowską. Na jej terenie zachowały się jeszcze ośrodki wielkiej własności ziemskiej, choć już nie tak liczne jak jeszcze w połowie XIX wieku. Na obszarze tej gminy zlokalizowane były posiadłości Witolda Świącickiego, posiadacza jednego z większych kluczy ziemskich w regionie pomiędzy Widawą, Bełchatowem i Sulmierzycami. Posiadał on Kluki, Parzno i Laski (folwark na północ od Parzna, już poza granicami Kotliny Szczercowskiej). W dobrach do niego należących funkcjonowała w okresie międzywojennym cegielnia oraz tartak. Drugim, poważnym ośrodkiem gospodarczym gminy był Lubiec, już od kilkunastu lat należący do rodziny Arkuszewskich. W XIX wieku Lubiec był miejscem produkcji papieru, na terenie tych dóbr działały piece hutnicze (do połowy XIX wieku), tartak. Był on też ośrodkiem wzorcowej gospodarki rybnej. Pomimo znacznego okrojenia powierzchni dóbr (m.in. podzielenie na działki włościańskie wsie: Firlej, Kuźnicę Lubiecką, Magdalenów, Zbyszek) w dużej mierze dobra Lubiec utrzymały swoją znaczącą pozycję. Jan Arkuszewski prowadził w Lubcu planową gospodarkę leśną, należał do niego jeden z licznych na terenie gminy młynów, a poza tym kontynuował rozpoczętą jeszcze w okresie staropolskim eksploatację torfu. Na terenie wsi Lubiec działał też tartak parowy prowadzący sprzedaż drzewa należący do Roberta Librechta¹⁶.

Nad brzegiem Widawki dwa folwarki - Bożydar i Słupia - posiadał Zygmunt Wesołowski. Były to niewielkie dobra położone na bagnistym terenie wielce utrudniającym

---

¹⁵ Młyn w Borowcu należał do W.Kansęgo, młyny w Dębowałcu do: C.Kudawa, M.Zimowskiego; Księga Adresowa...1930, s.1011.

¹⁶ Księga Adresowa Polski z 1930 roku, s.858 podaje, że na terenie dóbr były trzy tartaki wśród właścicieli wymieniając między innymi „Librechta R. i Roberta L.”. Księga Adresowa Przemysłu...1922 rok, pozycja nr 13.611 wymienia jedynie tartak Roberta Librechta. Ta ostatnia wersja wydaje się słuszna.

jakąkolwiek działalność. Ostatnim właścicielem ziemskim gminy Kluki był Władysław Gołaszewski dziedzic Żelichowa. Znany z poprzednich rozdziałów majątek Kaszewice był obecnie podzielony pomiędzy drobnych posiadaczy ziemskich. Jeszcze w początku lat dwudziestych stanowił on własność Edwarda Żakowskiego. Wieś ta dalej posiadała duże znaczenie dla okolicy (728 mieszkańców, kościół parafialny). Na terenie Kaszewic w okresie międzywojennym istniała gorzelnia prowadzona przez Antoninę Skibniewską i Szczerbińskiego oraz tartak Stanisława Wiśniewskiego¹⁷. Główną gałęzią gospodarki gminy pozostały jednak młyny. Prócz wspomnianego młyna w Lubcu istniało ich jeszcze dwanaście¹⁸. W porównaniu do wsi gminy Wygiełzów gmina Kluki wyróżnia się większym nasyceniem jednostek gospodarczych. W obu jednak występują tradycyjne gałęzie gospodarki. Na terenie tych gmin oprócz tego działali także trudniący się nieprodukcyjnymi dziedzinami gospodarki związani z rolniczym charakterem regionu, a więc handlarze bydłem, nierogacizną i zbożem.

Po drugiej stronie Widawki, we wschodniej części Kotliny Szczercowskiej po I wojnie światowej utworzono gminę Kleszczów. Dzisiaj gmina ta jest przykładem administracji samorządowej i należy do grona najbogatszych regionów kraju. Przed II wojną światową wsie należące do gminy Kleszczów reprezentowały poziom gospodarczy znany już z terenu Kotliny Szczercowskiej. W latach 1918-1939 jedyną wielką posiadłością ziemską był majątek Lekundy i Wola Grzymalina należący do Leopolda barona Kronenberga. Inne wsie zostały w drugiej połowie XIX lub na początku XX wieku rozparcelowane (Kuców, Folwark, Kleszczów, Łuszczanowice). Spis obiektów gospodarczych tych miejscowości jest bardzo ubogi. Poza młynami wodnymi J.Sulwińskiego na osadzie Stok i A.Krygera w Rogowcu znajdowały się tam dwa wiatraki: w Kleszczowie i Kucowie (E.Michelisa, być może przedstawiciela rodziny posiadającej na początku wieku majątek Chorzenice i tamtejszą gorzelnię oraz drugi należący do A.Skwarskiego). W Kleszczowie mieszkała jedna z większych kolonii ewangelików. Ich duże znaczenie dla życia społecznego okolicy poświadczy istnienie prócz kościoła katolickiego w Kleszczowie świątyni ewangelickiej (czynnej do dzisiaj). W miejscowości Łękińsko w latach międzywojennych działała Spółdzielnia Mleczarska „Jutrzenka”. Wieś była drugim, co do znaczenia ośrodkiem gminy.

---

¹⁷ Na początku lat dwudziestych właścicielem tartaku był jeszcze ówczesny dziedzic dóbr Kaszewice Edward Żakowski: Księga Adresowa Przemysłu...1922, pozycja nr 13.668.

¹⁸ Były to młyny: Barasińskiego na osadzie Zbyszek, młyn wodny Kazimierza Grzegorka na osadzie Firlej, młyn A.Kociołka w osadzie Ujście, W.Krokowicza na osadzie Wyr, B.Kurasiewicza w Kuźnicy Lubieckiej, A.Kurca w miejscowości Żar, J.Lange'go na osadzie Ochoża, młyn wodny K.Nierubiszewskiego na osadzie Smugi, młyn M.Papugi na osadzie Zbyszek, młyn wodny K.Wawrzynkiewicza na osadzie Grobla, młyn A.Łopaty w miejscowości Wierzchowice, i młyn należący do dziedzica Parzna, Kluków, Witolda Święcickiego na osadzie Grobla: Księga Adresowa...1930, s.585.

Stał tam też kościół katolicki. Jej liczba mieszkańców wynosiła 687 osób i była wyższa niż w Kleszczowie.

W sąsiedztwie gminy Kleszczów znajdowała się Łękawa należąca do Zygmunta Przedpeńskiego. Na początku omawianego okresu dobra Łękawa były zadłużone i wystawione na licytację¹⁹. Potem (około 1923 roku) Zygmunt Przedpeński wykupił od braci Józefa i Czesława posiadaną przez nich 1/3 dóbr za sumę 8 mln marek. Dobra te miały wtedy 613 mórg 288 prętów ziemi ornej i 433 morgi, 26 prętów lasu. Pałac, ogród i park z otoczeniem przeznaczony został jako darowizna na użytkowanie przez Związek Harcerstwa Polskiego²⁰. Wieś była siedzibą gminy w której skład wchodziły wówczas: Zamoście, Oleśnik, Mokracz, Kurnos, Księży Młyn i inne. Łękawa górowała nad innymi miejscowościami dorzecza środkowej Widawki inwestycjami ułatwiającymi rozwój gospodarczy regionu. Była podłączona do sieci telefonicznej, a przed rokiem 1930 oddano do użytku publicznego szosę prowadzącą do Bełchatowa i Kamieńska. Tak, jak w innych okolicznych gminach jej struktura agrarna wskazywała na znaczną przewagę drobnych właścicieli ziemskich. Największym obiektem przemysłowym była tu gorzelnia należąca do dziedzica Łękawy. Założono ją w 1884 roku, a w latach dwudziestych wytwarzała około 1,2 mln stopni wiadrowych spirytusu, zatrudnionych w niej było 9 pracowników²¹. Prócz tego występowały tu typowe dla okolicy młyny i wiatraki, mające tutaj szczególnie sprzyjające warunki, gdyż wsie i osady gminy leżały w widłach rzek Widawki i Rakówki. Na obszarze gminy Łękawa było ich dziesięć. Młyn w Łęku należał do A.Bąkowskiego, młyn w Borowskich Górach do Przybyły i Rozpęka, młyn wodny w Grocholicach do Schmidtów, młyn wodny w Zamościu do Wiewiórowskiej, młyn wodny w Łękawie był własnością Stanisława Michalaka, a dwa młyny w Żłobnicy należały odpowiednio do Goli i Wienclawskiego. Wiatraki stały we wsiach Janów, Bukowa i Żłobnica. Na gruntach dóbr Łękawa zwanych „Wawrzykowizna” nabytych

---

¹⁹ Dobra ziemskie Łękawa i Wólka Łękawska z przyległościami obciążone pożyczką Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w wysokości 26.500 rubli i zalegające w ratach 8.155 rubli na mocy decyzji z 4.IV.1918 roku zostały wystawione na pierwszą sprzedaż przymusową. Przedtem trochę gruntów należących do dóbr odeszło na uwłaszczenie włościan. Licytacja 24.II.1919 roku od sumy 61.812. Pozwy wręczono: Czesławowi Gornowskiemu - synowi Józefa zamieszkałemu w Warszawie przy ulicy Erewańskiej 8 i Marii z Polskich Przedpeńskiej zamieszkałej w dobrach Janków powiatu kaliskiego (pozew wręczono wójtowi wsi): APP, HB, materiały do KW Łękawa, teczka nr 21, k.68. Z kłopotami finansowymi mimo pozornie dobrego stanu gospodarczego dobra te borykały się przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego. W 1931 roku były kolejny raz wystawione na licytację: „Dziennik Polski”, nr 297, 30.10.1931.

²⁰ Józef Przedpeński posiadał od 1923 roku majątek Rusociny o powierzchni 317 mórg, a Czesław majątek Police w powiecie Kamień o powierzchni około 2.000 mórg. Razem z Zygmuntem byli synami zmarłego w 1920 roku w wieku 88 lat Macieja Przedpeńskiego, dziedzica Łękawy i majątku Janków w powiecie kaliskim: APP, HB, materiały do KW Łękawa, teczka nr 21, k.58.

²¹ Księga Adresowa Przemysłu...1922, pozycja nr 10.092.

przez barona Kronenberga w 1911 roku istniał tartak (działka miała 38 mórg i 285 prętów powierzchni)²².

Ważnym ośrodkiem społeczno-gospodarczym gminy była wspomniana Żłobnica. W przeszłości był to folwark notowany już w XVI wieku. Wieś ta w dwudziestoleciu międzywojennym zamieszkała była przez około 700 osób i stanowiła lokalne skupisko usługowo-zaopatrzeniowe. Byli tu rzemieślnicy (cieśle, blacharze, kowale), handlowcy a nawet fryzjerzy. Największym ośrodkiem tego typu była na terenie gminy osada miejska Grocholice, zamieszkała przez około 1.000 mieszkańców. Traciła ona powoli swe znaczenie na rzecz pobliskiego, systematycznie rozwijającego się Bełchatowa. Za czasów II Rzeczypospolitej Grocholice, podobnie jak Żłobnica były lokalnym ośrodkiem usługowo-zaopatrzeniowym o profilu podobnym do powyższego z tym, że notuje się tu obecność kilku garncarzy²³.

Na południowym wschodzie Kotliny Szczercowskiej, u źródeł Krasówki położone są wsie należące w okresie międzywojennym do gminy Sulmierzyce. Były to znane z przeszłości folwarki zamienione obecnie we włościańskie wsie (Bogumiłowice, Ksawerów, Piekary). Zasadnicza część obszaru gminy leżała w granicach dawnych dóbr Sulmierzyce (wsie: Eligiów, Winek, Markowizna, Ostrówek, Łęczyska). Obszar ten od wieków wyróżniał się gospodarczo, gdyż majątki ziemskie w Sulmierzycach i Woli Wydrzynej należały do jednych z większych w okolicy, a prowadzona w nich produkcja żelaza, cegły, eksploatacja lasów, gospodarstwo rybne powodowały, że wносиły one nieco ożywienia do mało dynamicznej gospodarki ośrodków Kotliny Szczercowskiej. Podobnie było również w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Sulmierzyce, siedziba władz gminnych były wsią zamieszkaną przez około 1.500 mieszkańców, co w tym aspekcie powodowało, iż były w czołówce ośrodków osadniczych okolic Szczercowa. Sulmierzyce były jednym z dwóch ośrodków dużej własności ziemskiej, jakie znajdowały się jeszcze w tej części Kotliny. Wieś była własnością Bzowskich (przed I wojną światową właścicielem był Stefan Bzowski, po wojnie Maria Bzowska). Sulmierzyce stanowiły lokalny ośrodek zaopatrzeniowo-usługowy do połowy lat trzydziestych pozbawiony zakładów produkcyjnych, które znajdowały się w sąsiednich wsiach.

Największy wpływ na pozytywny wizerunek gospodarczych walorów gminy miał w owym czasie majątek Wola Wydrzyna. Był on własnością małżeństwa Ludwika i Róży Pleszczyńskich i stanowił kontynuację inicjatyw gospodarczych poprzednich właścicieli

---

²² APP, HB, materiały do KW Łękawa, teczka nr 21, k.45.

²³Księga Adresowa...1930, s.843.

(Walewskich). W dobrach prócz powszechnej gospodarki rolnej nastawionej na uprawę zbóż i hodowlę na bardzo wysokim poziomie podtrzymana była gospodarka rybna. Kompleks stawów przetrwał do chwili obecnej, będąc świadectwem dużej roli tej gałęzi produkcji rolnej w dwudziestoleciu międzywojennym jak i w starszych okresach. Ważnym ogniwem gospodarki majątku Wola Wydrzyna był tartak parowy należący do dziedziczki dóbr. W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości jego właścicielem był Chaim Cukiermann²⁴. Eksploatację tamtejszych lasów powierzono regionalnym monopolistą w tym względzie: J.Rozenbaumowi oraz L.Gutermanowi, którzy prowadzili dwa oddzielne przedsiębiorstwa. Interesy związane z gospodarką leśną prowadził również Ludwik Pleszczyński. W opisywanych dobrach w dalszym ciągu egzystowała gorzelnia. Róża Pleszczyńska czerpała również dochody z cegielni, która mieściła się na północ od głównych zabudowań dworskich.

Na terenie gminy Sulmierzyce istniały dwa zakłady mleczarskie. Znajdowały się one we wsiach należących do niedawna do dóbr Sulmierzyce: Kodraniu i Eligiowie²⁵. Mimo niewielkiej produkcji stanowiły uzupełnienie zdominowanego przez obiekty zbożowego przemysłu przetwórczego Kotliny Szczercowskiej (w gminie tej reprezentowanego przez pięć młynów). W Ksawerowie znajdował się młyn J.Kocha²⁶, młyn J.Maszewskiego w Kuźnicy, młyn należący do Ludwika Pleszczyńskiego w Markowiznie, młyn W.Turskiej a później jej sukcesorów położony był w osadzie Winek²⁷, a młyn J.Lankarcera w Sulmierzycach. We wsi Piekary będącej przez długie lata wsią królewską, później rządową znajdował się w tym czasie wiatrak J.Dygudaja. Należy dodać, że młynarze posiadający tutejsze młyny byli potomkami rodzin trudniących się tą profesją nawet w czasach przed XIX wiekiem. Do nazwisk takich jak: Koch, Maszewski zawód młynarza był niemalże przypisany. Struktura

---

²⁴ Księga Adresowa Przemysłu...1922, pozycja nr 13.588.

²⁵ Zakład mleczarski w Kodraniu należał do R.Flata. Zakład mleczarski w Eligiowie należał do S.Sukiennika: Księga Adresowa...1930, s.1004.

²⁶ Zbudowany na rzece Sosieni. Pochodził z początku XIX wieku. Był to piętrowy budynek drewniany, całkowicie wzniesiony na palach nad wodą, dach dwuspadowy kryty słomą. Młynówka górna w postaci stawu o powierzchni 5 ha, jaz drewniany, 2 zastawki, 3 koła konieczniki tryby szczyrbowe przenosiły na 6 złożów kamieni młyńskich, do jagielnika kamienie śląskie, pozostałe francuskie. Po wylewie w 1903 roku młyn został przebudowany: piętrowy budynek drewniany z bali, na kamiennych fundamentach, dach dwuspadowy kryty papą, 1 para walców. W 1930 roku założono turbinę wodną, leżącą beztrybową oraz 3 pary walców. Czynny do 1950 roku: Baranowski B. i inni, Katalog zabytków..., s.14.

²⁷ Młyn ten przed 1903 rokiem był parterowym budynkiem drewnianym, stojącym na drewnianych palach nad wodą, dach kryty był wówczas słomą, młynówka górna w postaci stawu o powierzchni około 8 ha i długości 1.460 metrów, dolna młynówka miała 550 metrów długości, jaz drewniany, 1 zastawka, podgródka drewniana, upust boczny drewniany, około 40 metrów od upustu roboczego 2 koła wodna podsiębierne, 2 pary kamieni. Młyn ten w 1903 roku został zniszczony przez wylew wody. Odbudowany w 1904 roku składał się z parterowego budynku drewnianego na palach betonowych, dach kryty gontem. W 1922 roku dobudowano mu piętro oraz pokryto papą. W 1918 roku założono turbinę. Od 1932 roku była tu jedna para walców i jedna para kamieni. Młyn czynny był do 1965 roku: tamże, s.21.

gospodarcza Sulmierzyc przedstawia się w omawianym okresie o wiele korzystniej niż powyżej opisanych gmin. Asortyment produktów wytwarzanych przez zakłady produkcyjne tego regionu był, co prawda tak jak wszędzie na obszarze Kotliny ściśle związany z rolnictwem, ale cechowało go dużo większe urozmaicenie. Ponadto w Sulmierzycach część mieszkańców uwolniona była od zajęć typowo rolniczych wykonując zawody charakterystyczne dla osad mających charakter miejski²⁸. W 1936 roku w południowo-wschodniej części wsi zbudowany został tartak parowy. Rok później wybudowano w Sulmierzycach olejarnię. Był to parterowy budynek drewniany o fundamentach z kamienia spajanego wapnem, dwuspadowym dachu krytym papą. Urządzenia produkcyjne (tłoki, piec) sprowadzono z okolic Piotrkowa²⁹. Wcześniej, w latach dwudziestych mała olejarnia istniała w Kółku Rolniczym³⁰.

Na zachód od Sulmierzyc leżą wsie wchodzące przed wybuchem II wojny światowej w skład gminy Rząśnia. Na jej obszarze w znacznym stopniu zachowane były dawne ośrodki folwarczne tworzące w nowym systemie gospodarczym, powstałym po 1918 roku enklawy wielkiej własności ziemskiej. Dobra Stróża graniczące z majątkiem Wola Wydrzyna wydają się być wśród nich ośrodkiem najprężniejszym. W dalszym ciągu istniała tam założona jeszcze w XIX wieku fabryka krochmalu. Była ona tak jak i całe dobra własnością Mariana Łubieńskiego, który nabył te dobra po Arkuszewskich. Prócz tego podobnie jak w pobliskiej Stróży pewne znaczenie dla potencjału ekonomicznego majątku miała prowadzona tam gospodarka rybna. Lasy należące do dóbr oddane były znanym z prowadzenia ich eksploatacji w Woli Wydrzynej J.Rozenbaumowi i L.Gutermanowi. Przynajmniej w pierwszej dekadzie dwudziestolecia międzywojennego w Stróży pracował młyn wodny należący do Augusta Popławskiego. Zatrudniał on 12 pracowników³¹. Duże znaczenie dla rozwoju majątku miał fakt jego położenia przy bitej szosie łączącej Łódź z Częstochową. Drugim majątkiem ziemskim okolic Rząśni pozostała Biała Szlachecka, wieś leżąca na południu na terenach wysoczyznowych o odmiennych warunkach glebowo-terenowych niż obszary właściwej Kotliny Szczercowskiej. Majątek ten był w tym czasie podzielony pomiędzy Annę Gołembowską, przedstawicielkę rodziny w przeszłości będącej między innymi posiadaczami pobliskiej Suchowoli oraz Stefanią Zawistowskiej. Na terenie tej wsi istniały dwa młyny

---

²⁸ Wśród mieszkańców Sulmierzyc spotykamy w tym czasie: murarza, 4 handlarzy nabiałem, handlarzy materiałami żelaznymi, 4 piekarzy, rzeźników, itd.

²⁹ Tartak był to parterowym drewnianym budynkiem z dwuspadowym dachem: Baranowski B. i inni, dz. cyt., s.19.

³⁰ Księga Adresowa Przemysłu, Handlu i Finansów 1922, opracował A.R.Sroka, Warszawa 1922, pozycja nr 11.100.

³¹ Tamże, pozycja nr 8.681. Młyn ów nie jest notowany przez Księgi Adresowe pochodzące z lat późniejszych.

(W.Wierzbickiego i F.Leszczyka) i wiatrak (F.Kosińskiego). Ostatnią większą własnością ziemską gminy był Zielęcín położony przy drodze łączącej Stróżę z Rząsnią. Był to niewielki folwark, do połowy XIX wieku należący do dóbr Stróża, a po oderwaniu stanowiący jedynie ośrodek produkcji rolnej pozbawiony jakichkolwiek zakładów przetwórczych. Około 1930 roku należał do Marii Rezler. Dość istotnym elementem bazy gospodarczej gminy była cegielnia znajdująca się na terenie wsi Suchowola należąca do Jadwigi Bogusławskiej³². Strukturę gospodarczą okolic Rząśni uzupełniają powszechne na terenie Kotliny Szczercowskiej młyny. Znajdowały się one we wsi Gawłów (młyn wodny Z.Chinalskiej), Pęciaki (młyn wodny M.Pęciaka) i wspomnianej Białej Szlacheckiej. We wsi Grabowiec znajdowały się dwa wiatraki, po jednym tego typu obiekcie posiadały: Biała Szlachecka i Pęciaki.

W samym centrum Kotliny Szczercowskiej, na obszarze stanowiącym z racji słabych gleb i wysokiego poziomu wód gruntowych, od wieków najmniej wartościowy teren notuje się rzadkie osadnictwo administracyjnie skupione wokół gminnego ośrodka w Chabielicach. Same Chabielice w okresie międzywojennym posiadały około 700 mieszkańców, a gmina zamieszkała przez około 4.000 ludzi była z analizowanych najslabiej zaludnioną. W poprzednich stuleciach na jej terenie największe znaczenie posiadały majątki ziemskie w Chabielicach, Osinach oraz mniejsze folwarki w Leśniakach i Młynkach. Po I wojnie światowej nie występują tu już żadne majątki dające się zaliczyć do kategorii wielkiej własności ziemskiej. Wsie gminy (Kamień, Osiny, Stanisławów) pozbawione były zakładów produkcyjnych poza dwoma wiatrakami we wsi Kamień (K.Hipszera i I.Knopfa) oraz młynem w Chabielicach należącym do rodziny Zimowskich. Obecnie duża część gruntów ówczesnej gminy zajęta zostanie przez planowaną odkrywkę węgla brunatnego.

Wsie gminy Dąbrowa Rusiecka położone pomiędzy Krasówką a Niecieczą były niemalże pozbawione dóbr ziemskich. Jedynym takim miejscem była wieś Głuchów należąca do Stanisława Kozarskiego. Inne wsie - Krasowa, Prądzew, Wola Więżowa, Rusiec były rozparcelowane, choć jeszcze na krótko przed I wojnę światową w Ruścu i Woli Więżowej istniały folwarki. Dąbrowa Rusiecka była wsią niewielką jak na siedzibę władz gminnych w latach 1918-1939. Około 1930 roku mieszkało w niej zaledwie 368 ludzi. Największą osadą był opisywany niejednokrotnie we wcześniejszych rozdziałach Rusiec. Posiadał on 1.120 mieszkańców³³, kościół parafialny (tak jak i Dąbrowa Rusiecka), a na jego terenie pracowały:

---

³² Michał Bogusławski był w tym samym czasie dziedzicem dóbr Ostrolęka na południe od Sulmierzyc. Niestety nie można było ustalić stopnia pokrewieństwa pomiędzy tymi osobami.

³³ Księga Adresowa...1930, s.835.

tartak Rafała Baumgartena otworzony w 1910 roku³⁴, gremplarnia P.Kubalaka i dwa młyny wodne położone nad Niecieczą³⁵. Innymi zakładami przemysłowymi tejże gminy były: cegielnia Stanisława Bełżyckiego we wsi Krasowa, gremplarnia Stanisława Dudka w Dąbrowie Rusieckiej i tartak znajdujący się w Dąbrowie, a będący własnością wspomnianego Rafała Baumgartena. W gminie pracowały ponadto trzy wiatraki: w Prądzewie, Widogoszczy, Dąbrowie Rusieckiej oraz młyn w Krasowej³⁶.

Wsie gminy Dzbanki skupiającej osady wokół Szczercowa, oprócz Dzbanków były własnością szeregu drobnych posiadaczy ziemskich. W jej skład prócz Szczercowa i Dzbanków wchodziły w tym czasie: Chrzastawa, Korablew, Rudzisko, Szczercowska Wieś i inne, a więc poza Szczercowem były to ośrodki małe. Dodać można, że w Dzbankach będących siedzibą władz gminnych w 1930 roku zamieszkiwało 81 osób. Folwark ten był własnością Witolda Węglińskiego. We wsiach należących do gminy, poza tartakiem Jana Stępnika w Szczercowskiej Wsi jedynymi obiektami przemysłowymi były młyny we wsiach Koch³⁷, dwa w Chrzastawie, Rudzisko, Józefin, Pawłów, Korablew³⁸, Szczercowska Wieś, Lubośnia, Dzbanki, Szczercowska Wieś. Osią terenów gminnych była Widawka, stąd też lokalizowano tutaj szczególnie dużą liczbę młynów. Sam Szczerców będący największym ośrodkiem okolicy, choć posiadał 4.000 mieszkańców prezentował się bardzo ubogo pod względem gospodarczym. Prócz cegielni R.Łuźniaka mieszczącej się we wschodniej części osady, dwóch młynów nad Widawką oraz dwóch farbiarni R.Korka i M.Zycholca nie występowały tu inne obiekty produkcyjne. Większość populacji wykonywała typowe dla

---

³⁴ APŁ, RGP.

³⁵ Pierwszy to młyn wodny zbożowy „Kubalanka” na niewielkiej rzece Niecieczy, zbudowany w 1916 roku. Był to piętrowy budynek drewniany, w części wschodniej stojący na drewnianych palach, a w części zachodniej posiadający fundamenty z pustaków. Miał on dach dwuspadowy kryty papą, jaz drewniany, 3 zastawki, 1 podgródka, 2 upusty. Do 1946 roku dysponował 1 kołem podsiębiernym, 1 parą kamieni francuskich i jagielnikiem. Czynny do 1961 roku: B.Baranowski i inni, Katalog zabytków..., s.18. Drugi z młynów to młyn zbożowy „Papieża” na rzece Niecieczy zbudowany w 1918 roku. Był to parterowy budynek murowany, z dachem krytym papą, jazem drewnianym, 5 zastawkami, 1 podgródką, 4 upustami, turbiną, 1 parą walców, jagielnikiem, żubrownikiem. Czynny do 1957 roku: tamże, s.19.

³⁶ Młyn na rzece Krasówce. Pochodził z początku XIX wieku. W 1904 roku zbudowany został nowy młyn (rok 1903 był rokiem powodziowym i zniszczona została wtedy duża część okolicznych młynów) położony około 40 metrów w dół rzeki w porównaniu do miejsca gdzie stał stary budynek. Nowy młyn był parterowym budynkiem z poddaszem, posiadał dach dwuspadowy kryty papą. W części południowej stał na drewnianych palach nad wodą drewniany jaz, 4 zastawki, 1 podgródka, 3 upusty, koło wodne podsiębierne, 1 parą kamieni francuskich, jagielnik, perlak. W 1928 roku młyn został przebudowany. Budynek w części produkcyjnej podwyższono o piętro, założono turbinę oraz 1 parę walców: tamże, s.14.

³⁷ Młyn na rzece Krasówce. Istniał w tym miejscu od XVI wieku. Około 1900 roku był to parterowy budynek drewniany, w części produkcyjnej stojący na drewnianych palach nad wodą, część mieszkalna na ziemi, dach dwuspadowy kryty gontem, jaz drewniany, 2 zastawki, 1 podgródka, 1 upust, 2 koła wodne podsiębierne, 2 pary kamieni śląskich, potem francuskich, jagielnik. Czynny do 1928 roku: tamże, s.13.

³⁸ Młyn na Widawce. Parterowy budynek drewniany z poddaszem, dach dwuspadowy kryty gontem, część zachodnia stała na palach nad wodą, jaz drewniany, 4 zastawki, 2 podgródki, 2 upusty, koło wodne podsiębierne, 2 pary francuskich kamieni, jagielnik, perlak. W 1920 roku zbudowano nowy budynek: piętrowy, murowany z cegły, dach dwuspadowy, kryty papą, na fundamentach z kamienia, 2 turbiny, 2 pary walców: tamże.

mieszkańców podobnych osad zawody. Było aż 26 krawców, kowale, piekarze, rzeźnicy itp. Zwrócić też należy uwagę na egzystujące tu i działające 3 małe olejarnie, sześciu garncarzy, sześciu koszykarzy kontynuujących dawne tradycje rękodzielnicze (np. we wsi Dzbanki). W Szczercowie przed II wojną światową była też mała prywatna elektrownia należąca do W.Jermankiewicza.

W południowo zachodniej części Kotliny Szczercowskiej położone są osady w latach 1918-1939 należące do gminy Kielczygłów. Wieś ta w przeszłości była majątkiem królewskim, następnie rządowym. Istniały w niej fryszerki żelazne, młyny. W okresie międzywojennym na terenie tej gminy najbardziej prężnym ośrodkiem gospodarczym był majątek Beresie Małe należący do Oscara Paszke (była to jedyna wieś dająca się zaliczyć do kategorii dużych majątków ziemskich). W dobrach tych istniała wówczas cegielnia oraz tartak. Poza tym notuje się istnienie w gminie dwóch młynów: we wsi Chruścińskie³⁹ i w Kielczygłowie⁴⁰. W tej ostatniej wsi stał też duży zajazd należący do G.Kopczyńskiego, będący jedynym tego typu obiektem w okolicy. We wsi Obrów przed II wojną światową działał również wiatrak wybudowany w 1885 roku⁴¹.

Na północy poczynając od wsi gminy Kielczygłów były położone znane z rozważań opisanych w poprzednich rozdziałach: Restarzew, Rogoźno, Sarnów, Ruda. Wsie te należały do gminy zlokalizowanej we wsi Chociw, zamieszkaney w czasach II Rzeczypospolitej przez około 250 mieszkańców (inne pobliskie osady również nie przekraczały tego poziomu). W gminie znajdowały się dwie posiadłości ziemskie: Sarnów należący do L.Pelty oraz dobra Chociw i Łazów należące do Stanisława Kobyleckiego. Większe obiekty gospodarcze tych wsi ograniczone były do trzech tartaków i trzech młynów. We wsi Chociw działała ponadto Spółdzielnia Mleczarska.

Ostatnią położoną w większości gruntów w granicach Kotliny Szczercowskiej gminą była Dąbrowa Widawska skupiająca między innymi wsie: Wolę Kleszczową, Żabieniec, Brzyków, Świerczów, Wrońsko. Cztery z nich były własnością prywatną. Świerczów należał

---

³⁹ Na rzece Niecieczy. Należał do znanej w okolicy młynarskiej rodziny Pęciaków. Młyn w tym miejscu istniał już w XVI wieku. Był to parterowy, kryty gontem budynek stojący na palach nad wodą, 2 koła wodne nasiębierne, 1 para kamieni francuskich, jagielnik, perlak, żubrownik. W 1921 roku wystawiono nowy budynek parterowy budynek kryty papą, część przemysłowa na palach. Wtedy też założono turbinę; tamże.

⁴⁰ Młyn w tym miejscu zbudowano w XVI wieku. Około 1900 roku był to parterowy budynek drewniany z bali stojący na palach nad wodą. Posiadał dach gontowy, jaz drewniany, 2 zastawki, 1 podgródka, 1 upust, 1 koło podsiębierne, 1 parę kamieni francuskich, jagielnik, żubrownik. W 1918 roku założono turbinę. Zniszczony w 1945 roku, potem odbudowany; tamże, s.12.

⁴¹ Usytuowany był przy drodze Obrów-Dryganek po zachodniej stronie o kilkadziesiąt metrów przed wsią (Obrów obecnie znalazł się na granicy planowanych inwestycji terenowych). Oprócz urządzeń do mielenia zboża posiadał jagielnik. Czynny do 1958 roku; tamże, s.17; Obiektu nie notują Księgi Adresowe z lat międzywojennych.

do Chaima Perkala, Brzyków i Wrońsko po połowie były własnością Fajwela Tondowskiego i Adama Trepki, a wieś Strumiany należała do Eugeniusza Zielińskiego. Była to gmina typowo rolniczo ze słabo rozwiniętą siecią produkcyjno-przetwórczych obiektów gospodarczych. Należy do nich jedynie młyn wodny Stanisława Depczyńskiego w Woli Kleszczowej oraz Zakłady Przemysłu Leśnego „Standard” S.A. w Brzykowie.

Jak wynika z powyższych rozważań we wszystkich gminach leżących na obszarze Kotliny Szczercowskiej dominował przemysł przetwórstwa spożywczego ograniczony przeważnie do zakładów przerabiających uprawiane przez tutejszych rolników zboża. Na terenie Kotliny około 1930 roku stwierdza się istnienie 62 mniejszych lub większych młynów (w tym w dalszym ciągu wodnych) oraz 19 wiatraków, co stanowi 65,9% wszystkich obiektów produkcyjnych i przetwórczych na terenie tychże gmin. Związane to było z wybitnie rolniczym charakterem tego obszaru. Słabe gleby uniemożliwiały tutejszym rolnikom na osiąganie dochodów pozwalających na rozwój prowadzonych gospodarstw, co w większości przypadków sprowadzało się do tego, że ograniczano się do uprawiania zboża oraz ziemniaków, a rację bytu miały właśnie młyny i wiatraki. Były to małe obiekty, wymagające pracy młynarza oraz jego rodziny lub pomocnika. Obiekty wymagające nakładów finansowych niezbędnych na zakupienie maszyn, zbudowanie bazy, zatrudniające robotników, należą do rzadkości i nie jest przypadkiem, że umiejscowione były w ośrodkach z bogatym zapleczem. W okresie międzywojennym do tego typu obiektów zaliczyć należy: gorzelnie (pięć obiektów), cegielnie (sześć obiektów) oraz pojedyncze obiekty gospodarcze takie jak: farbiarnia, krochmalnia, gremplarnie. Istotnym elementem gospodarczym tego terenu stanowił przemysł drzewny. Funkcjonowało tu 13 tartaków, a w sześciu innych przypadkach miejscowi przedsiębiorcy prowadzili bardziej uniwersalną działalność polegającą na mniej wyspecjalizowanej eksploatacji lasów. W XX wieku po raz pierwszy pojawia się w dorzeczu Widawki zorganizowany przemysł przetwórstwa mlecznego. Związane jest to ze zmianami gospodarczymi kraju, wymagającymi od poszczególnych podmiotów gospodarczych większej specjalizacji. Wobec braku w najbliższej okolicy dużych ośrodków miejskich w pierwszym rzędzie będących odbiorcami produktów mlecznych i z racji trudności transportowych produktów łatwo ulegających zepsuciu, na większą skalę przemysł ów mógł się rozwinąć dopiero od czasu, gdy możliwy stał się transport samochodowy. W omawianym okresie na obszarze Kotliny Szczercowskiej powstało pięć prywatnych lub spółdzielczych zakładów przetwórstwa mlecznego. Obecność trzech gremplarni związana jest z miejscową hodowlą owiec.

Na analizowanym obszarze pomiędzy Widawą, Bełchatowem, Sulmierzycami i Rzęsnią istniało tylko dwadzieścia pięć majątków ziemskich. Były to dobra jedno lub dwuwioskowe (z wyjątkiem dóbr Witolda Świącickiego na które składały się wsie Kluki, Parzno i Laski). Stan taki jest zgodny z wysuniętym już stwierdzeniem, zakładającym przewagę drobnej własności ziemskiej w strukturze agrarnej Kotliny Szczercowskiej.

Po drugiej wojnie światowej Kotlina Szczercowska pozostała jednym z mniej rozwiniętych gospodarczo terenów województwa łódzkiego. W 1948 roku w gminie Szczerców mieszkali 7.604 osoby. W wyniku zmian politycznych całkowicie zanikła wielka własność ziemska. Na 1.734 gospodarstwa rolne notowane na tym obszarze aż 77,7% stanowiły gospodarstwa o powierzchni do 5 ha, w tym 41,5% gospodarstw nie przekraczało 2 ha powierzchni. Stan taki wykluczał gospodarkę produkcyjną, co powiększało tylko zły stan gospodarczy regionu. W sąsiednich gminach sytuacja była niemalże identyczna. Ubóstwo regionu ukazuje stan hodowli notowany w tychże gospodarstwach. Inwentarz żywy składał się z 515 koni, 2.054 krów, 1.104 świń i 1.523 owiec. Wynika z tego, że przeciętnie na jedno gospodarstwo rolne przypadała jedna krowa i świnia, a tylko 30% gospodarstw posiadało konia. Jeśli dodać do tego, że jedyne obiekty przemysłowe było siedem młynów wodnych, a w całej gminie istniało tylko 2,5 km brukowanych dróg to dopełni to obraz regionu znajdującego się daleko w tyle przemian gospodarczych.

ROZDZIAŁ PIĄTY

OSADNICTWO KOTLINY SZCZERCOWSKIEJ W OKRESIE NOWOŻYTNYM

Główne ustalenia merytoryczne dotyczące osadnictwa nowożytnego Kotliny Szczercowskiej wynikające z tez badawczych umieszczonych we wstępie pracy skonkretyzować można na dwóch płaszczyznach analitycznych: mikro- i makro-. Zastosowanie takiej procedury badawczej determinowane było tym, iż reprezentowany tu w skali mikro- model społeczno gospodarczy, charakteryzujący zasiedlenie Kotliny Szczercowskiej od średniowiecza po współczesność różnił się od szerszych - makro- przemian zachodzących na terenie sąsiednich i dalszych obszarów w tym m.in. Wielkopolski, Małopolski i Śląska.

Porównując więc osadnictwo Kotliny Szczercowskiej do innych terenów Polski możemy stwierdzić, że cechą charakterystyczną była tu peryferyjność tych ziem oraz początkowo nikło wykształcona sieć średniowiecznego osadnictwa. W późniejszych czasach tereny te zostały zasiedlone najpierw wzdłuż cieków wodnych, a następnie już po ustabilizowaniu się tu osadnictwa okupowane zostały okoliczne obszary.

Wspomniane powyżej cechy tego regionu, a więc m.in. powolne tempo zachodzenia przemian społeczno – gospodarczych i jego peryferyjność w dużej mierze spowodowane też były dominującymi tutaj niekorzystnymi dla pełnej eksploatacji warunkami środowiskowymi. Złożyły się na to:

- wysoki poziom wód gruntowych;
- nieurodzajne gleby;
- niespławne rzeki (istotny czynnik w dobie rozwoju gospodarki folwarcznej).

Podkreślić należy, że pierwsze ośrodki osadnicze na obszarze Kotliny Szczercowskiej w średniowieczu rozwijają się wzdłuż szlaków handlowych (Szczerców, Widawa,

Ryc. 48. Współczesny krajobraz Kotliny Szczercowskiej na południe od Szczercowa (fot. autora).

Restarzew). Założkiem pierwszych osad były zapewne karczmy przydrożne, jakie powstawały dla obsługi podróżnych korzystających z traktów biegnących z Opoczna przez Piotrków Trybunalski do Sieradza oraz do Wrocławia przez Wieluń i z Krakowa przez Częstochowę do Szadku. Poświadczają to analizowane w rozdziale drugim znaleziska numizmatyczne.

Charakterystyczną cechą pierwotnego krajobrazu tego terenu było duże zalesienie. Eksploatacja lasów na potrzeby rynku lokalnego była niewielka na skutek stosunkowo rozproszonego osadnictwa. Wywóz zaś drewna na rynki sąsiednie był utrudniony przede wszystkim ze względu na trudności transportowe.

Lesiste, podmokłe, pełne torfowisk i łąk obszary Kotliny Szczercowskiej ograniczone od zachodu rzeką Wartą, od wschodu rozdzielone pasmem wzniesień Wysoczyzny Bełchatowskiej od dorzecza Pilicy, stanowiły naturalną granicę ekspansji osadniczej płynącej z terenów Wielkopolski i Małopolski. Widawa, Restarzew, Szczerców stanowiły kres osadnictwa wielkopolskiego, a położone na południu Chorzenice, Stróża, Rząśnia kres ekspansji osadnictwa małopolskiego.

Warunki naturalne spowodowały też to, że w czasach nowożytnych obszary Kotliny Szczercowskiej były miejscem, gdzie zbiegały się różne, tradycyjne granice podziałów

administracyjnych. Tezę tę potwierdza analiza map zamieszczonych w pracy, dokumentująca w okolicach Szczercowa przebieg zawsze od średniowiecza po czasy współczesne granic kasztelani i powiatów.

Omawiając więc osadnictwo Kotliny Szczercowskiej i związane z nim przemiany gospodarcze należy podkreślić szczególną rolę jaką odgrywały tu niekorzystne dla niego czynniki środowiskowe, posiadające wpływ na peryferyjność i opóźnienie przekształceń gospodarczo-społecznych tych obszarów. W średniowieczu i czasach nowożytnych, aż po połowę XX wieku zauważyć jednak można, że w miarę rozwoju kulturalnego społeczeństwa zamieszkującego Kotlinę oddziaływanie tych czynników na przebieg przemian społeczno-gospodarczego uległo zmniejszeniu.

Wpływ na procesy osadnicze i gospodarcze miały również uwarunkowania polityczne. Ziemie polskie do końca XVIII wieku wchodziły w skład zwartej organizacji państwowej. W pobliżu terenów Kotliny, na południowym zachodzie przebiegała granica Rzeczypospolitej z księstwami śląskimi (później z Królestwem Prus). Ośrodki gospodarcze Kotliny w nikłym stopniu wykorzystywały walor położenia w pobliżu granicy państwowej. Od roku 1793 omawiany obszar wszedł w skład Prus. Później, od roku 1807 był częścią Księstwa Warszawskiego, od 1815 roku Królestwa Polskiego. W czasie I wojny światowej na północ od Szczercowa biegła linia podziału terenów zajętych przez państwa centralne. Część północną okupowali Niemcy, południową armia Austro-Węgier. Wszystkie zachodzące wówczas zmiany polityczne nie zmieniły jednak specyfiki regionu.

Wspomniany w pracy projekt połączenia poprzez Widawkę dorzeczy Warty i Wisły nie wyszedł poza fazę projektów. W XIX wieku, kiedy wszystkie okoliczne obszary przeżywały czas przemian gospodarczych, kiedy na terenie Królestwa Polskiego na skutek sprzyjającej polityki carskiej tworzone okręgi przemysłowe, a miasta gwałtownie zwiększały liczbę ludności ziemie Kotliny Szczercowskiej wykazywały w tym aspekcie tendencje regresywne. Procesy zachodzące na terenie Królestwa miały tylko nieznaczny wpływ na życie społeczno – gospodarcze Kotliny. Wpłynęło na to też m.in. niewielkie zaludnienie owych terenów na przestrzeni wieków. Na obszarze Kotliny nie rozwinęło się żadne miasto, ale choć niektóre z ośrodków posiadały w przeszłości prawa miejskie (Widawa, Szczerców, prawdopodobnie Rusiec) to utraciły je z chwilą, gdy nie mogły sprostać wymaganiom stawianym tego typu ośrodkom. Szczerców, główny ośrodek regionu w czasach nowożytnych zawsze zamieszkiwało około tysiąca mieszkańców¹. Procesy demograficzne zachodzące na

---

¹ Np. w roku 1827 było ich 1.195: SGKP.

terenie Kotliny Szczercowskiej wyróżniały ją in minus w skali kraju. O hermetyczności i peryferyjności regionu świadczą dane na temat dane z lat 20-tych XX wieku. Wtedy to w Szczercowie liczącym około 4.000 mieszkańców liczba absolwentów Szkoły Powszechnej w latach 1923-1928 sięgała od 8 do 17 osób, w tym każdego roku naukę w szkołach średnich poza Szczercowem kontynuowało od 2 do 4 absolwentów².

Studia nad osadnictwem Kotliny Szczercowskiej czasów nowożytnych były wdzięcznym poligonem dla badań osadnictwa. Po II wojnie światowej problematyka dotycząca badań nad osadnictwem nowożytnym Polski Centralnej wielokrotnie była podejmowana w literaturze przedmiotu. Wspomnieć należy tu prace historyków związanych z Uniwersytetem Łódzkim: R.Rosina, S.Zajączkowskiego, S.M.Zajączkowskiego, W.Szczygielskiego, J.Śmiałowskiego, L.Kajzera. W ostatnich dziesięcioleciach XX wieku nasiliły się badania nad historią regionalną Polski Centralnej. Większość miast doczekała się monografii.

Region szczercowski uchodził dotąd uwadze badaczy. Studia badawcze prowadzono głównie nad ośrodkami o większym znaczeniu społeczno - gospodarczym, przynajmniej w odniesieniu do ziem Polski Centralnej.

Tereny Kotliny Szczercowskiej dostarczyły jednak bogatych materiałów do badań nad osadnictwem i przemianami społeczno-gospodarczymi obszarów o drugorzędnym znaczeniu osadniczo - gospodarczym. Przedstawienie dziejów gospodarczych i osadniczych terenów rejonu Szczercowa wniosło nowe dane dotyczące wzajemnych zależności zachodzących pomiędzy wspomnianymi obszarami przeżywającymi koniunkturę, a terenami peryferyjnymi. Wspomnieć też można, że to właśnie na terenie Kotliny Szczercowskiej przebiega wzbudzająca szereg dyskusji granica Wielkopolski i Małopolski (w sensie bariery wpływów gospodarczo-społecznych, wyłączając podziały administracyjne). Dodać można, że opracowanie historyczne napotyka na szereg trudności. W okolicach Szczercowa widoczne były ponadto wpływy ośrodków: sieradzkiego, piotrkowskiego (we wczesnym średniowieczu wolborskiego i rozpierskiego) i wieluńskiego (w średniowieczu rudzkiego).

Słabość ekonomiczna obszarów Kotliny Szczercowskiej oraz to, że wszelkie przemiany dotyczące wytwarzania środków materialnych zachodziły tu dużo wolniej niż na obszarach sąsiednich, powoduje, że na jej przykładzie szczególnie łatwo obserwować można, jakie szkody czyniły wszelkie pojawiające się w przeszłości kryzysy gospodarcze czy zmiany koniunktury. O ile lata załamania gospodarki na terenach bardziej uprzemysłowionych

---

² Mirowski W., Przemiany społeczne w małym mieście..., s. 68.

powodowały chwilowy zastój, o tyle na obszarach Kotliny Szczercowskiej całkowicie hamowały progresję gospodarczą. Była to następna przyczyna tego, że region ów tak naprawdę nigdy się nie rozwinął w sensie społeczno-gospodarczym.

Analizę przemian osadnictwa Kotliny w czasach nowożytnych oparto na niemal dostępnych kategoriach źródeł. Ich różnorodność oraz wymowa mogą wskazywać, że przedstawiony obraz regionu zawsze będącego na uboczu przemian, prowincjonalnego i pozbawionego perspektyw rozwojowych wydaje się być wiarygodnym dzięki materiałom archiwalnym weryfikowanym przez dane uzyskane dzięki wykopaliskowym badaniom archeologicznym i powierzchniowym. Przeprowadzona tu współpraca interdyscyplinarna, jak się wydaje, zmniejszyła ryzyko popełnienia błędów interpretacyjnych.

Powyżej wspomniane badania dowodzą, że już w XIV wieku (patrz: ryc. 18) obszary centralnej części Kotliny Szczercowskiej zdecydowanie różnią się pod względem dynamiki osadniczej od terenów sąsiednich (okolice Sieradza, Radomska, Wielunia). W Kotlinie osadnictwo grupuje się przede wszystkim na jej krańcach, a w jej głębi, występuje jedynie wzdłuż szlaków handlowych (przyjmuje się, że główny ośrodek Kotliny - Szczerców rozwinął się na przecięciu dwóch średniowiecznych traktów handlowych). Z pewnością jednak ośrodki te nie były miejscem intensywnej wymiany handlowej. Wskazywać na to zdaje się fakt, że znaleziska tzw. skarbów monet na terenie Kotliny należą do rzadkości (patrz: ryc. 26-27). Wzrost gęstości zaludnienia widoczny w kolejnych wiekach jest powodowany ogólnymi tendencjami właściwymi dla ziem polskich, a nie wynikiem nagłego wzrostu znaczenia obszarów Kotliny Szczercowskiej.

Jak już wspomniano, okolice Szczercowa w średniowieczu stanowiły naturalną granicę ekspansji osadnictwa napływającego z Wielkopolski i Małopolski. Sytuację taką dostrzegamy też np. w przypadku pogranicza mazowiecko-pruskiego, czy wielkopolsko-pomorskiego. Ziemie te oddzielone były pasem puszczy i przeszkód wodnych w postaci rzek i bagien. Agrotechnika średniowieczna nie była w stanie objąć uprawami ziem o słabych glebach, wysokim poziomie wód gruntowych, pełnym bagien i torfowisk. Długo więc pozostawały one pustkami osadniczymi bądź też stawały się miejscem ucieczki grup niszowych takich, o jakich wspomina się w przypadku osady w Zabrzeżu, odkrytej przez archeologów w 1999 roku. Tak więc zarówno w średniowieczu, jak i czasach nowożytnych nie nastąpiły w tym zakresie żadne zasadnicze zmiany. Zaistnienie tu pewnych progresywnych kierunków było w tym przypadku jedynie daleką pochodną przemian społeczno-gospodarczych widocznych w obrębie sąsiednich ziem.

Następną przyczyną niedowładu gospodarczego i zastoju demograficznego dorzecza środkowej i dolnej Widawki była zmiana szlaków handlowych w czasach zaborów. Ośrodki osadnicze Kotliny Szczercowskiej w czasach staropolskich mimo braku koniunktury osiągnęły pewien poziom stabilizacji gospodarczej. Władze polskie widząc niezadowalający stan gospodarczy Kotliny, hamujący procesy osadnicze czyniły starania by to zmienić. Opisano projekty połączenia poprzez Widawkę dorzeczy Warty i Wisły, czy budowę w Szczercowie manufaktur sukienniczych, jednak plany te z przyczyn politycznych nigdy nie zostały realizowane. Z pewnością jednak władze Królestwa czyniły próby aktywizacji gospodarczej Szczercowa i okolic. W wiekach XVI-XVIII obszary te zintegrowały się gospodarczo z pozostałymi obszarami ziem polskich. W momencie zajęcia ich przez Prusy misterna sieć zależności gospodarczych uległa zniszczeniu. W skali makrogospodarczej oznaczało to wzrost znaczenia pewnych ośrodków kosztem innych. Dla stosunków panujących na terenie Kotliny Szczercowskiej oznaczało to tylko upadek dotychczasowych układów. Ponadto nie zaistniały tu też nowe bodźce dla rozwoju osadnictwa. Burzliwe lata przełomu XVIII i XIX wieku nie pozwalały na stabilizację gospodarczą. Od roku 1815 władzę nad ziemią Polski Centralnej objął rząd rosyjski. Oznaczało to złote lata prosperity dla ośrodków takich jak Łódź, Piotrków i in., a dla ośrodków Kotliny Szczercowskiej zaś kolejne lata trwania w warunkach peryferyjności i stagnacji. Konsekwencją zmiany szlaków handlowych i koniunktury gospodarczej ziem polskich była też zmiana ośrodków centralnych. Proces ów można obserwować studiując mapy przynależności administracyjnej ośrodków Kotliny Szczercowskiej (por. ryc. 14, 15, 16). Na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych maleje rola takich ośrodków jak Rozprza, Przedbórz. W XIX wieku notuje się upadek roli Sieradza. Zmiany te były zgubne dla gospodarki ośrodków Kotliny Szczercowskiej. Nie nadążały one za zmianami gospodarczymi i demograficznymi kraju. W okresie staropolskim widać to na przykładzie folwarków egzystujących wówczas w dorzeczu Widawki. Są one niewielkie, w małym stopniu wykorzystują koniunkturę gospodarczą jaka pojawiła się od drugiej połowy XV wieku dla tego typu działalności gospodarczej. Szlachta lokalna pozostaje uboga. Dodać można, że budownictwo mieszkalne i gospodarcze majątków ziemskich Kotliny Szczercowskiej swą architekturą, bogactwem wystroju, wielkością odbiegało od standardów krajowych. Najbardziej okazałe siedziby ziemskie regionu, które przetrwały do czasów współczesnych znajdują się w Chorzenicach (ryc. 24, 34), Woli Wydrzynej (ryc. 33), Stróży (ryc. 28), Lubcu (ryc. 36). Śledząc funkcjonowanie majątków ziemskich w czasach nowożytnych obserwujemy stopniowe przeżywanie się gospodarki starszlacheckiej, a wręcz jej upadek. Dobra ziemskie Kotliny

Szczercowskiej na początku badanego okresu, jak większość podobnych majątków w kraju preferowały folwarczno-pańszczyźniany model gospodarki. Egzystowały w takim systemie gospodarczym do początku XIX wieku nie wprowadzając innowacji. Doprowadziło to w rezultacie do głębokiego kryzysu majątków ziemskich i ubożenia miejscowego ziemiaństwa.

Ziemiaństwo okolic Szczercowa nie wykazywało inwencji w zakresie przewyższania tych negatywnych czynników. Pewne progresywne impulsy innowacyjne dotarły tutaj w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX. Związane one były z napływem na teren Kotliny Szczercowskiej przedstawicieli środowisk kapitalistycznych. Stara, często zasiedziała od setek lat miejscowa szlachta (m.in. rodziny Walewskich, Pstrokońskich) w tym okresie sprzedaje swoje majątki kapitalistom polskim i żydowskim, którzy w wyniku zmian społecznych XIX wieku uzyskali taką możliwość. Da to nowy impuls dla procesu przemian gospodarczych regionu. Zauważyć jednak trzeba, że tereny Kotliny Szczercowskiej stały się bardzo późno obszarem ekspansji gospodarki kapitalistycznej. Na początku XX wieku dorzecze Widawki pozostało jednym z ostatnich regionów Królestwa Polskiego gdzie nie występują ośrodki przemysłowe typowe dla zindustrializowanych regionów kraju (przemysł tkacki, cukrownie i inne zakłady przetwórstwa rolnego). Na obszarach Kotliny Szczercowskiej o wiele dłużej trwały stosunki społeczno – gospodarcze o tradycji feudalnej.

O regresie demograficznym świadczy, że ośrodki miejskie regionu utraciły swe prawa w połowie XIX wieku lub wcześniej. Takie miasta jak np. Szczerców, Widawa nie wykazywały tendencji rozwojowych. Przyczyną tego był z pewnością prezentowany przez nie autarkizm. Jeśli w czasach staropolskich słaby rozwój funkcji typowo miejskich (produkcja rękodzielnicza na potrzeby rynku lokalnego, wymiana handlowa, administracja, kultura) pozwalał na trwanie takich ośrodków w I Rzeczypospolitej, to w XIX wieku – w dobie wielkich zmian przemysłowych, rozwoju fabryk i gwałtownego wzrostu populacji miast był anachronizmem. Ludność Kotliny Szczercowskiej w niewielkim stopniu wzięła udział w procesie migracji do rozwijających się ośrodków przemysłowych Królestwa Polskiego. Odpływ ludności do Łodzi, Łasku, Piotrkowa i innych miast był niewielki. W przypadku Szczercowa z XIX i początku XX wieku można nawet mówić o endogamii miasteczkowej³.

Kolejną przyczyną marazmu gospodarczego dorzecza Widawki była wzmocniona gospodarka rabunkowa prowadzona na tych terenach od początku czasów nowożytnych. Okolice Szczercowa opierały swój potencjał gospodarczy na rolnictwie i gospodarce leśnej.

---

³ Mirowski W., *Przemiany społeczne w małym mieście...*, s. 65.

Zastój jaki panował w tej dziedzinie był główną przyczyną zacofania regionu. Nie kontrolowana akcja karczunku lasów, ekstensywny system gospodarki, doprowadziły w efekcie do silnej degeneracji gleb. Brak odpowiedniej ilości rąk do pracy, nie zaangażowanie odpowiednich środków do produkcji rolnej, a zarazem niska kultura rolna regionu doprowadziły do kryzysu gospodarczego. Szczególnie w XIX wieku obserwujemy, że wobec wyczerpania się metod pozyskania kapitału ziemianie decydują się na sprzedawanie pod wyręb dużych połąci lasów⁴. Dalsze ubytki powierzchni lasów nastąpiły w czasie pierwszej wojny światowej, kiedy to okupanci nie bacząc na prawa gospodarcze prowadzili rabunkowy karczunek lasów dla swych potrzeb, co doprowadziło do dużego ubytku lasów (ryc. 12-13). Prowadzona przez długie lata gospodarka naturalna prowadziła również do zastoju gospodarczego majątków ziemskich. Była to charakterystyczna cecha gospodarki obszarów Kotliny. Miała też ona decydujące znaczenie dla stosunków ekonomicznych regionu. Ziemianie z okolic Szczercowa byli biedni, nie mogli konkurować z ziemiaństwem innych okolic oraz przedstawicielami przemysłu i handlu Królestwa Polskiego. Gospodarka naturalna, która dla terenów ziem polskich od początku XIX wieku była przeżytkiem, jeszcze długo znajdowała tutaj kontynuatorów. W XIX wieku kultura rolna kraju zostaje wzbogacona o płodozmian, meliorację, nawożenie naturalne i sztuczne, uprawę roślin pastewnych. Ziemie Kotliny Szczercowskiej pozostały daleko w tyle owych przemian⁵. Dlatego też majątki ziemskie tego obszaru nie przynosiły odpowiednich zysków finansowych. Było to więc kolejną przyczyną zastoju stosunków społecznych i gospodarczych oraz braku kapitału niezbędnego do podjęcia inwestycji podnoszących poziom i wielkość produkcji rolnej i wytwórczości regionu. Ważnym czynnikiem świadczącym o regresie organizacyjnym było to, że uzyskiwane z majątków ziemskich dochody najczęściej nie były akumulowane.

Opisana powyżej charakterystyka przemian społeczno - gospodarczych i osadniczych Kotliny Szczercowskiej może pozwolić sformułować wniosek, że w przypadku tych ziem przez długi czas panowała tu feudalna autarkia. Ona to, oprócz uwarunkowań naturalnych była przyczyną regresu gospodarczego. Ponadto większe ośrodki produkcji wytworzone z czasem na terenie Kotliny Szczercowskiej nie miały odpowiednich rynków zbytu. Nie wykształcenie się tutaj tego typu instytucji powodowało hermetyczność gospodarki regionu. Potrzeby rynku lokalnego były jednak bardzo ograniczone toteż obserwowana tu autarkia

---

⁴ APP, HR, materiały do KW Sulmierzyce, część 2,teczka nr 368, k.94.

⁵ Śmiałowski J., Produkcja roślinna powiatu kaliskiego w połowie XIX wieku (1840-1863), „ZNUŁ. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, z.58, Łódź 1968, s.77-100; Tendencje rozwojowe gospodarki folwarcznej w powiecie kaliskim w latach 1840-1863, „Rocznik Łódzki”, t.IX (XII), 1964, s.41-62.

dorzeczka Widawki była czynnikiem negatywnym hamującym przemiany społeczno – gospodarcze obszaru Kotliny Szczercowskiej.

Kotlina Szczercowska przez cały okres nowożytny pozostała obszarem peryferyjnym w stosunku do sąsiednich. Złożyło się na to wiele przyczyn m.in. warunki naturalne obszaru. One to w dużej mierze determinowały wszystkie pozostałe. Marazm gospodarczy, nikły rozwój osadnictwa i opóźnienie przemian społeczno - gospodarczych determinowały specyfikę regionu w ramach ziem Polski Centralnej. Tutejsze ziemiaństwo cechowało też nie nadążanie za przemianami gospodarczymi. W efekcie powodowało to degradację ekonomiczną. Dodać należy, że w przeszłości nie powiodły się wszelkie próby aktywizacji gospodarczej regionu, które i tak nie były praktycznie wcielane w życie. Obce władze jakie przejęły administrację nad obszarem od końca XVIII wieku nie przejawiały zainteresowania problemem zastoju stosunków osadniczo-gospodarczych w tym rejonie. Kotlina Szczercowska to obszar, który od średniowiecza po połowę XX wieku pozostawał na uboczu przemian społeczno-gospodarczych. W XIX wieku możemy nawet mówić o regresie gospodarczym regionu. Od średniowiecza nie było tu bowiem warunków zaistnienia koniunktury ekonomicznej.

Inwestycje przemysłowe realizowane na obszarze Kotliny Szczercowskiej i przylegającej do niej od południowego-wschodu Wysoczyzny Bełchatowskiej - Kopalnia Węgla Brunatnego i Elektrownia "Bełchatów" oraz odkrywka węgla brunatnego "Szczerców" w radykalny sposób zmieniają oblicze regionu (por. ryc. 2-5). Powodują dewastację środowiska naturalnego oraz kulturowego. Znikają bowiem przedstawiane powyżej ziemie wraz z dworami, zabudowaniami, ośrodkami rękodzielniczymi. Dlatego też niniejsza praca służy również dokumentacji wartości historycznych i archeologicznych, których już nigdy nie będzie można zweryfikować.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawione studium dotyczące nowożytnego osadnictwa na obszarze Kotliny Szczercowskiej wykazało iż w przeszłości zaistniał tutaj zespół specyficznych uwarunkowań różnorodnej natury determinujących rozwój życia społeczno – gospodarczego.

Jak dowiodła przeprowadzona ich analiza często to właśnie one poczynając od średniowiecza po I połowę XX wieku były przyczynami zaobserwowanego regresu organizacyjnego, ekonomicznego i demograficznego.

W badaniach nad ową problematyką wykorzystano dane pochodzące zarówno z analizy źródeł pisanych, jak i archeologicznych. Te ostatnie były niezwykle pomocne w procesie weryfikacji sieci osadniczej omawianego terenu. Przyniosły też nowe ustalenia wiążące się z odkrywaniem nieznanych dotąd osad, dworów, obiektów wytwórczych i in. Interdyscyplinarność pracy na drodze korelacji różnych kategorii danych pozwoliła na uzupełnienie i uwiarygodnienie sformułowanych na wstępie hipotez badawczych.

Przedstawiona w pracy charakterystyka i analiza osadnictwa Kotliny Szczercowskiej w okresie nowożytnym pozwala na sformułowanie następujących stwierdzeń w aspekcie specyfiki środowiska przyrodniczego:

- warunki geograficzne Kotliny Szczercowskiej nie predysponowały jej do rzędu terenów atrakcyjnych osadniczo;
- walorem były tu pożytki leśne w dużej części pokrywające tereny przez które płynęły rzeki i strumienie tejże Kotliny. Znalazło to swoje odbicie w obecności tutaj niewielkich obiektów produkcji żelaza i szkła (również wykorzystujących miejscowe pokłady niskoprocentowej rudy darniowej i gliny oraz surowca drzewnego);

- wysoki w przeszłości poziom wody gruntowej nie sprzyjał rozwojowi tradycyjnych upraw roślinnych, pozwalał jednak na łatwy rozwój gospodarki rybnej, warunki te nadawały się również do rozwoju młynarstwa;
- powszechna w centralnej części Kotliny Szczercowskiej była eksploatacja złóż torfu;
- gospodarka Kotliny Szczercowskiej zawsze była zdominowana przez rolnictwo;
- charakterystycznym elementem geografii osadniczej regionu jest słaby rozwój miast i ośrodków pretendujących to tego miana;
- osady położone w dorzeczu środkowej i dolnej Widawki nigdy nie stanowiły jednolitego organizmu społeczno – gospodarczego. Mogą to poświadczyć np. podziały administracyjne zaistniałe w ostatnich trzystu latach zawsze umiejscawiające ziemie Kotliny pomiędzy różnymi jednostkami zarządzania;
- majątki egzystujące na tym terenie to w większości średnia i mała własność ziemiska;
- w Kotlinie Szczercowskiej dominował przede wszystkim przemysł spożywczo-rolny. Widoczna była tu dominacja młynów przeważnie wodnych, rzadziej występowały tu i inne obiekty wytwórcze. Z racji wykorzystywania zasobów naturalnych Kotliny były to tartaki, cegielnie, niewielkie zakłady wytopu żelaza i huty szkła (tylko do połowy XIX wieku).
- Kotliną Szczercowską była regionem, gdzie wpływy sąsiednich regionów administracyjno-gospodarczych, miały zasadnicze znaczenie dla jej rozwoju, w związku z tym jednolitość tego obszaru rozpatrywać można jedynie w kategoriach geograficznych.

Postulować też należy przeprowadzenie dalszych badań dotyczących osadnictwa Kotliny Szczercowskiej w czasach nowożytnych na drodze kwerend źródłowych obejmujących m.in. akta notarialne. Wskazane byłoby również kontynuowanie analizy materiałów w Archiwum Państwowym w Łodzi w zespołach:

- Urzędy i instytucje okresu międzywojennego 1925-1939;
- Okręgowy Urząd Ziemski w Piotrkowie Trybunalskim 1919-1933;
- Powiatowy Urząd Ziemski w Łasku;
- Powiatowy Urząd Ziemski w Piotrkowie Trybunalskim;
- Powiatowy Urząd Ziemski w Wieluniu.

Pewne efekty może również przynieść przeprowadzenie w przyszłości kwerend danych zawartych w archiwalnej prasie piotrkowskiej, literaturze pamiątnikarskiej. Dużo nowych informacji powinny też wnieść wyniki analiz opracowywanych obecnie materiałów pochodzących z prowadzonych tu wielosezonowo badań archeologicznych tego obszaru.

Obszar Kotliny Szczercowskiej w przeszłości cechowały więc właściwe mu warunki naturalne – słabe gleby, wysoki poziom wód gruntowych, niespławna sieć hydrograficzna. Zadecydowały one o tym, że obszar ten nigdy nie stał się miejscem intensywnej akcji osadniczej. Na terenie Kotliny Szczercowskiej stykały się wpływy dwóch żywiołów osadniczych: wielkopolskiego i małopolskiego. Ziemie Kotliny od średniowiecza po czasy współczesne stanowiły granice zasięgu pobliskich okręgów administracyjnych. W przeszłości nigdy nie występowały jako jednolity region historyczny. Śledząc procesy zachodzące na obszarze Kotliny Szczercowskiej widzimy charakterystyczne jej cechy: prowincjonalność w stosunku do okolicznych ekspansywnych ośrodków, brak koniunktury gospodarczej, opóźnienie wszelkich procesów kulturowych, słaby rozwój demograficzny i autarkizm Szczercowa i najbliższych okolic występujący jeszcze w połowie XX wieku.

Reasumując można stwierdzić, że Kotlina Szczercowska była w przeszłości szczególnym regionem Polski Centralnej wykazującym głęboko posunięty niedorozwój stosunków społeczno - gospodarczych. Obszar ten posiadał szereg uwarunkowań geograficzno – środowiskowych i organizacyjnych, które nie pozwalały na jego wszechstronny rozwój obserwowany w obrębie struktur ekonomiczno – demograficznych pobliskich terenów. Potwierdziły to przeprowadzone studia, które dowiodły ponadto, że analizowany rejon był zarazem pograniczem Polski Centralnej z prowincjami bardziej zaawansowanymi w zakresie społeczno – gospodarczym, a więc: Wielkopolską i Małopolską. Wiązała się z tym ich ekspansywność (zwłaszcza gospodarcza) widoczna w omawianym regionie, ale w efekcie nie doprowadziła ona do znaczących zmian w istniejących tu często anachronicznych stosunkach organizacyjnych.

W aspekcie społeczno – organizacyjnym na szczególną uwagę zasługuje tu współistnienie wielu czynników nie sprzyjających bardziej dynamicznym przemianom. Złożyły się na to w przeszłości specyficzne cechy owego obszaru i populacji go zamieszkującej. Tak więc oprócz niekorzystnych dla osadnictwa od średniowiecza istniejących tu warunków środowiskowych, ważnym elementem rzutującym negatywnie na szybkość zmian była peryferyjność tego obszaru i jej podział pomiędzy różne jednostki administracyjne. Peryferyjność ta, a zarazem „zaściankowość” oddziaływała negatywnie na wdrażanie tu zasadniczych reform społecznych i ekonomicznych. Doprowadziło to do zubożania regionu, regresu demograficznego, bankructw, parcelacji i przechodzenia majątków w obce ręce, zwłaszcza w XIX i I połowie XX wieku. Rejon Kotliny Szczercowskiej był więc modelowym przykładem nienadążania społeczności zamieszkujące tego typu obszary za gwałtownymi przemianami zachodzącymi poczynając od II połowy

XIX wieku. Istniały tu bowiem jeszcze wtedy silne tendencje autarkiczne – szczególnie w majątnościach szlacheckich. Hamowały one powstawanie rynków, miast i mieszczaństwa. Ów anachroniczny sposób organizacji i zarządzania dobrami w warunkach kryzysowych doprowadzał często w przeciwieństwie do sąsiednich prężnych ośrodków, do pauperyzacji wszystkich stanów, rabunkowej eksploatacji Kotliny (zwłaszcza leśnej), a w efekcie do jej zubożenia demograficznego, kulturowego i gospodarczego.

BIBLIOGRAFIA

SKRÓTY BIBLIOGRAFICZNE

APŁ	- Archiwum Państwowe w Łodzi
APP	- Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim
APS	- Archiwum Państwowe w Sieradzu
AZP	- Archeologiczne Zdjęcie Polski
HB	- Hipoteka Bełchatowska
HR	- Hipoteka Radomszczańska
KDW	- Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski
KHKM	- Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
KRSWP	- Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji
KW	- Księga Wieczysta
KWK	- Komisja Województwa Kaliskiego
LWWK	- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich
ŁSE	- Łódzkie Studia Etnograficzne
PMMAE	- Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi
PSB	- Polski Słownik Biograficzny
RGP	- Rząd Gubernialny Piotrkowski
RŁ	- Rocznik Łódzki
SGKP	- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa od 1880
ZNUŁ	- Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

APP, Hipoteka Bełchatowska, zespół nr 377.
APP, Hipoteka Radomszczańska, zespół nr 378.
APŁ, Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego.
APŁ, Rząd Gubernialny Piotrkowski (anteriora), nr 1298, 1460.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski, t. I-IX, Poznań - Warszawa od 1981.
Książka Adresowa. Informator Piotrkowa i okolic, wyd. J.Frąckiewicz, Piotrków 1931.
Księga Adresowa Królestwa Polskiego. Rok 1910, t.XI, Warszawa 1910.
Księga Adresowa miasta Łodzi i województwa łódzkiego z informatorami. Rocznik 1937-1939, Łódź 1939.
Księga Adresowa Polski (wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa, Bydgoszcz 1928.
Księga Adresowa Polski (wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa. Rok 1930, Warszawa 1930.
Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1905, opracował Leon Jeziorański, t.II, Warszawa 1905.
Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1907, opracował Leon Jeziorański, t.IV, Warszawa 1907.
Księga Adresowa Przemysłu Handlu i Finansów 1922, pod ogólnym kierownictwem Komitetu Redakcyjnego przy Ministerstwie Przemysłu i Handlu, opracował

- A.R.Sroka, Warszawa 1922.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564-1565, cz.2, wydał A.Tomczak, Bydgoszcz 1963.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich z lat 1616-1620, cz.I, wyd. Zbigniew Górski i in., Wrocław 1994.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628-1632. Część 2. Województwo sieradzkie, wydał Zenon Guldon, Wrocław i in. 1969.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659-1665. Część 2. Województwo sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i Ziemia Dobrzyńska, wyd. Zbigniew Górski, Jan Pakulski, Andrzej Tomczak, Wrocław 1996.
- Łaski J., Liber beneficiorum archidiocesis gneasnensis, t.I, wydał ks. Jan Łukowski, uwagami opatrzył ks. Jan Korytkowski, Gniezno 1880.
- Pawiński A., Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Wielkopolska II, [w:] Źródła Dziejowe, t.XIII, Warszawa 1883.
- Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913, t.I, opracował Władysław Grabski, Warszawa 1914.
- Tabela miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze (!) Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, t.I-II, Warszawa 1827.

OPRACOWANIA

- Bandurka M., *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995.
- Baranowski B., *Geneza i powstanie regionu piotrkowskiego*, „Studia Regionalne”, t.I(VI), Piotrków Trybunalski 1977.
- Ludzie luźni w południowo - wschodniej Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, t.III, Łódź 1953, s. 252-269.
- Problematyka badań nad mentalnością chłopów pańszczyźnianego na obszarze województwa sieradzkiego i łęczyckiego w XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Łódzki”, t.XIV(XVII), 1970, s.261- 276.
- Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „ZNUŁ”, 1975, seria 1, z.1.
- Rozmiary i rejonizacja przemysłu młynarskiego w Polsce w XVI-XVIII wieku*, „ZNUŁ. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, seria 1, z.75, Łódź 1971, s.15-37.
- Struktura gospodarcza regionu łęczycko-sieradzko-wieluńskiego w XVI-XVIII wieku*, „ZNUŁ”, seria 1, z.72, 1970.
- Bartyś J., *Dawny młyn wodny. (Materiały do młynarstwa wiejskiego w regionie łódzkim z lat 1794-1844)*, „ŁSE”, t.III, 1961,
- Bazewicz J.M., *Opis Królestwa Polskiego do Atlasu Geograficznego ilustrowanego*, Warszawa 1907.
- Buczek K., *Ziemie polskie przed tysiącem lat (zarys geograficzno - historyczny)*, Wrocław 1960.
- Budzyński M., *Osadnictwo kultury łużyckiej w dorzeczu górnej i środkowej Widawki*, praca magisterska w archiwum Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1990.
- Chomać R., *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1970.

- Dubaniewicz H., *Klimat województwa łódzkiego*, „Acta Geographica Lodziensa”, 1974, nr 34.
- Dylikowa A., *Geografia Polski. Krainy geograficzne*, Warszawa 1973.
- Dzieduszycki W., Pelisiak A., Skowron J., *Opracowanie archeologiczne badań wykopaliskowych na stanowisku 4 w Zabrzeżu, gmina Rzęśnia*, Poznań 2000 (maszynopis).
- Dziwik K., *Struktura i rozmieszczenie feudalnej własności ziemskiej w Sądeczyźnie w XV wieku*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, R.VII-VIII, 1961-1962, wyd. 1963.
- Encyklopedia Rolnictwa i wiadomości związek z niem mających*, pod red. J.T.Lubomirskiego, E.Stawiskiego, S.Przystańskiego, t.II D-G, Warszawa 1874.
- Gawlik H., *Geomorfologia Kotliny Szczercowskiej*, „Acta Geographica Universitatis Lodzensis”, nr 26, 1970.
- Geomorfologia Polski*, tom 2. *Niż Polski*, praca zbiorowa pod redakcją Rajmunda Galona, Warszawa 1972.
- Gilly D., *Spezialkarte von Südproussen*, t.I-II, Berlin 1802- 1803.
- Gleby Województwa Łódzkiego*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, t.LXXXVI, pod kierunkiem A.Musierowicza, Warszawa 1960.
- Gloger Z., *Encyklopedia Staropolska*, t.II, Warszawa 1958.
- Golachowski S., Kostrubiec B., Zagożdżon A., *Metody badań geograficzno-osadniczych*, Warszawa 1974.
- Gołębiowski Ł., *Domy i dwory*, Warszawa 1830.
- Herby Rycerstwa Polskiego na pięćdziesiąt ksiąg rozdzielone przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roku pańskiego 1584*, [w:] Biblioteka Polska, wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego, Kraków 1858.
- Hoszowski S., *Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X-XVIII wiek)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t.XIII, 1951.
- Ihnatowicz S., *Rozmieszczenie tartaków*, „Kwartalnik Historyczny”, t.IX, z.4, 1932, s.298-304.
- Janowicz Z., *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939-1945*, Poznań 1951.
- Kamińska J., *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII-XIV wieku*, „PMMAE”, Seria Archeologiczna, nr 13, Łódź 1966.
- Kamińska M., *Gwary Polski centralnej*, Wrocław i in. 1968.
- Kajzer L., *Badania nad okresem późnego średniowiecza i nowożytności*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Archaeologica, z.19, Łódź 1995.
- Pałace i dwory w dawnym województwie sieradzkim [w:] Materiały do dziejów rezydencji w Polsce, t.II*, Warszawa 1994.
- Zamki i społeczeństwo: przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X-XVIII wieku*, Łódź 1993.
- Kajzer L., Augustyniak J., *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII-XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986.
- Kobierzycki J., *Przyczynki do dziejów ziemi sieradzkiej*, Warszawa 1915.
- Konikowski H., *Sulmierzyce z okolicą. Przeszłość i współczesność*, rękopis w posiadaniu autora.

- Kolberg O., *Dzieła wszystkie, tom XXIII. Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, Seria XXIII - Kaliskie*, Kraków 1890.
- Kondracki J., *Geografia Polski. Mezoneiony fizyczno - geograficzne*, Warszawa 1994.
- Kopias A., *Pajęczno jako ośrodek handlowy*, „Region Łódzki”, t.I, 1972, s.203-220.
- Krzemiński T., Maksymiuk Z., *Próba rekonstrukcji niektórych elementów krajobrazu pierwotnego okolic Łęczycy*, [w:] *Łęczycza średniowieczna*, t.I, Wrocław 1966.
- Kubiak S., *Monety pierwszych Jagiellonów (1386-1444)*, Wrocław 1970.
- Znaleziska monet rzymskich z Mazowsza i Podlasia*, Wrocław 1979.
- Kubiak S., Paszkiewicz B., *Znaleziska monet z lat 1146-1500 z terenu Polski. Inwentarz*, Poznań 1988.
- Kuchowicz Z., *Warunki zdrowotne wsi i miasteczek województw łęczyckiego i sieradzkiego w XVIII wieku*, Łódź 1961.
- Kunisz A., *Katalog skarbów monet rzymskich odkrytych na ziemiach polskich*, Warszawa 1973.
- Znaleziska monet rzymskich z Małopolski*, Wrocław 1985.
- Markowski F., *Polskie dwory i zwyczajne i obronne XVI-XIX wieku*, Lwów 1935.
- Mazurowski R., *Archeologiczne badania rozpoznawcze w rejonie kopalni „Szczerców” i urządzeń towarzyszących*, Poznań 1984.
- Męclewska M., Mikołajczyk A., *Skarby monet z lat 1500-1649 na obszarze PRL. Inwentarz*, Warszawa 1983.
- Skarby monet z lat 1650-1944 na obszarze Polski. Inwentarz II*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991.
- Między północą a południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie k/Sieradza (4-6 XII 1991)*, pod red. Tadeusza J.Horbacza i Leszka Kajzera, Sieradz 1993.
- Mikołajczyk A., *Naczynia datowane skarbami monet XIV-XVIII wieku na ziemiach polskich*, "Biblioteka Archeologiczna", pod red. M.Konopki, t.XXIV, Wrocław-Warszawa i in. 1977.
- Obieg pieniężny w Polsce środkowej w wiekach XVI do XVIII*, "Acta Archaeologica Lodziensis", nr 28, Łódź 1980.
- Znaleziska numizmatyczne na terenie województwa łódzkiego*, Łódź 1988.
- Milczarek J., *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne w północno-zachodniej części województwa sieradzkiego (1772-1830)*, praca doktorska w Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego.
- Produkcja górnictwa i hutnictwa żelaznego w wieluńskim w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*, „Rocznik Łódzki”, t.XXIX, 1980, s.119-134.
- Mirowski W., *Przemiany społeczne w małym mieście a procesy migracyjne*, Wrocław-Warszawa- Kraków-Gdańsk 1976.
- Natason - Leski J., *Zarys granic i podział Polski najstarszej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t.XVI, 1954.
- Libiszowska Z., *Gospodarstwo wiejskie w Polsce w XVII wieku w opinii cudzoziemców*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R.VIII, nr 3, 1960, s.277-298.
- Stan gospodarczy ziemi łęczyckiej i sieradzkiej w końcu XVIII wieku w świetle opisów Hoscheo*, „Rocznik Łódzki”, t.I(IV), 1958, s.163-176.
- Lipecka G., *Osadnictwo kultury łużyckiej w dorzeczu Widawki*, praca magisterska w archiwum Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1978.

Łask: dzieje miasta, pod red. J.Śmiałowskiego, Łask 1998.

Olejnik T., *Wieluń: dzieje miasta 1793-1945*, Piotrków Trybunalski 2003.

Olszewski T., *Szczerców* [w:] *Studia nad aktywizacją małych miast*, Warszawa 1957.

Zagadnienia aktywizacji gospodarczej osady Szczerców i Kotliny Szczercowskiej, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Łodzi”, z.1, 1956.

Peska R., *Ziemia Szczercowska w walce o niepodległość ojczyzny 1861-1991*, Pabianice 1993.

Pietrzak A., *Zmiany zalesienia terytorium województwa łódzkiego od okresu porozbiorowego do czasów obecnych*, „Region Łódzki. Studia i Materiały”, t.III, Łódź 1973.

Połujański A., *Opisanie lasów Królestwa Polskiego i zachodnich gubernii Cesarstwa Rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym*, t.I, Warszawa 1854.

Premik J., *O utworach preglacjalnych i interglacjalnych w dorzeczu środkowej Warty, Widawki i Prosnicy*, „Roczniki Polskiego Towarzystwa Geologicznego”, t.VI, 1930.

Puś W., *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870-1914*, Łódź 1997.

Rawita Witanowski M., *Rusiec*, „Ziemia”, t.I, Warszawa 1910.

Rosin R., *Warunki naturalne, drogi lądowe i rozwój terytorialno - administracyjny*, [w:] *Szkice z dziejów Sieradzkiego*, pod red. Józefa Śmiałowskiego, Łódź 1977, s. 12-30.

Rożenowa H., *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Królestwie Polskim 1815-1863*, Warszawa 1961.

Samsonowicz H., *Materiały do historii wytwórczości przemysłowej wiejskiej w Polsce feudalnej*, „KHKM”, t.I, 1953, z.1-2, s.133-148.

Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV-XVI wieku, Warszawa 1954.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, wydany pod redakcją F.Sulimierskiego, B.Chlebowskiego, W.Walewskiego, t.I i nast., Warszawa od 1880.

Sobczak T., *Zmiany w stanie posiadania dóbr ziemskich w województwie łęczyckim od XVI do XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t.XVII, 1956.

Stebelski A., *Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego*, „Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego”, t.I, Łódź 1929.

Stroynowski A., *Użytkownicy królewskich ziem województw sieradzkiego i łęczyckiego oraz ziemi wieluńskiej (XVI-XVIII wiek)*, „Rocznik Łódzki”, t.XX (XXIII), 1975, s.315-329.

Staszewski K., *Ilustrowany przewodnik po Pabianicach Łasku i powiecie łaskim (woj. łódzkie)*, Pabianice 1929.

Strzemski M., *Geografia typologiczna gleb Polski*, „Przegląd Geograficzny”, t.XXVI, z.1, 1954.

Szaniawski J., *O dawnym województwie sieradzkim*, „Biblioteka Warszawska”, t.III (XLIII), Warszawa 1851, s.170-179; 356-372.

Szczygielski W., *Koncentracja szlacheckiej własności ziemskiej w szadkowskim w latach 1629-1789*, „Rocznik Łódzki”, t.XXIII (XXVI), 1978, s.27-41.

Rola gospodarki stawowej w życiu ekonomicznym Polski XVI wieku, „ZNUŁ”, seria I, z.27, 1962, s.47-67.

Szewera T., Zygmunt K., *Na przykładzie jednego powiatu - Łask*, Łódź 1954.

Szlegier E., *Region radomszczański w Polsce piastowskiej*, Radomsko 2002.

Szwagrzyk J.A., *Pieniądz na ziemiach polskich X-XX wiek*, Wrocław-Warszawa i in. 1990.

- Szymczak J., *Ziemie łęczycka i sieradzka terenem działań wojennych w XII i XIII wieku*, „Rocznik Łódzki”, t.XX (XXIII), 1975, s.199-224.
- Śmiałowski J., *Produkcja roślinna powiatu kaliskiego w połowie XIX wieku (1840-1863)*, „ZNUŁ. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, z.58, Łódź 1968, s.77-100.
- Tendencje rozwojowe gospodarki folwarcznej w powiecie kaliskim w latach 1840-1863*, „Rocznik Łódzki”, t.IX (XII), 1964, s.41-62.
- Zmiany w nadziałach chłopów w dobrach prywatnych powiatu sieradzkiego w pierwszej połowie XIX wieku*, „Rocznik Łódzki”, t.III, 1960, s.145-172.
- Święcicki L., *Koncepcja przemysłowego zagospodarowania okręgu bełchatowskiego*, „Region Łódzki”, t.V, 1975, s.9-28.
- Święcicki T., *Opis starożytnej Polski*, t. I, Warszawa 1828.
- Szkice z dziejów Sieradzkiego*, pod red. Józefa Śmiałowskiego, Łódź 1977.
- Sztajno A., *Z dziejów genezy i rozwoju Radomska w okresie od XI/XII do XVI wieku*, Radomsko 2003.
- Topolski J., *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955.
- Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, pod red. Ireny Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
- Wachowska B., *Społeczno-ekonomiczne oblicze powiatu łaskiego w okresie międzywojennym (1918-1939)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica”, z.38, 1990, s. 57-78.
- Weymann S., *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej z mapą*, „Prace Komisji Historycznej”, t.XIII, z.1, Poznań 1938.
- Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, „Przegląd Zachodni”, R.IX, t.II, 1953.
- Wiśniewska M., *Opozycja magnacka w Sieradzkim w latach 1785-1790*, „Rocznik Łódzki”, t.XXXII, 1982, s.67-109.
- Wojciechowska S., *Pradzieje górnego międzyrzecza Widawki i Warty*, praca magisterska w archiwum Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1977.
- Województwo sieradzkie. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, pod red. Wacława Piotrowskiego, Łódź 1980.
- Wyczański A., *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580*, Warszawa 1960.
- de Veldrom Jacques L., *Opisy miast, miasteczek i osad Królestwa Polskiego*, Warszawa 1902.
- Zajączkowski S., *Uwagi nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej (do przełomu XI i XII wieku)*, „Rocznik Łódzki”, t.IX (XII), 1964, s.182-199.
- Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII - XIV wieku. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t.IV, Wrocław- Warszawa – Kraków 1966.
- Zajączkowski S., Zajączkowski S.M., *Materiały do słownika geograficzno - historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do roku 1400*, Łódź t.I - 1966, t.II - 1970.
- Zajączkowski S.M., *Sieć osadnicza i struktura własnościowa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI wieku*, „Slavia Antiqua”, t.XIX, 1972, s. 18-80.
- Wielowioskowa własność szlachecka w województwie sieradzkim (XV i pierwsza połowa XVI wieku)*, „Rocznik Łódzki”, t. XVIII (XXI), 1973, s. 23-51.
- Zajchowska S., *Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania (XI - XX wiek)*, „Przegląd Zachodni”,

R.IX, t.II, nr 6-8, 1953.
Zawadzki W., *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t.II, Warszawa 1963.
Zawilski A., *Bełchatów i jego historyczne awanse*, Łódź 1967.
Ziomek W., *Przemysł drzewny okręgu łódzkiego w latach 1879-1914*, „Rocznik Łódzki”, t.XLIII, 1996, s. 107-118.
Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, t.I i IV, Poznań 1882.

PAMIĘTNIKI

Hubert L., *Pamiętniki historyczne*, t.II, Warszawa 1861.
Oxiński J., Wspomnienia o powstaniu 1863/1864, „Rocznik Łódzki Polskiego Towarzystwa Historycznego”, t.III, 1939, s. 157-379.
Pamiętniki księdza Bartłomieja Pstrokońskiego, kanonika katedralnego gnieźnieńskiego z rękopisu wydane przez Edwarda Raczyńskiego, Wrocław 1844.
Z pamiętnika Wincentego Walewskiego. Kartki o powstaniu styczniowym, „Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego”, t.III, Łódź 1939, s.340-382.

CZASOPISMA

„Gazeta Warszawska”, 1870, nr 194 i 273.
„Tydzień Piotrkowski”, 1896, nr 47.

SPIS GEOGRAFICZNO-HISTORYCZNY MIEJSCOWOŚCI KOTLINY SZCZERCOWSKIEJ

ANIELÓW - wieś dwurzędowa, od strony Sulmierzyc zabudowa zwarta. Położona w odległości 20 km od Radomska; 3-4 km od Sulmierzyc. Pod koniec XIX wieku podlegała sołectwu w Kodraniu.

Anielów powstał na gruntach rozparcelowanego folwarku sulmierzyckiego. Do wsi należało 77 ha użytków rolnych - 13 gospodarstw. Anielów w przeszłości był jednym z folwarków dóbr Sulmierzyc. W I połowie XVIII wieku liczył 267 mórg użytków rolnych oraz 18 mórg lasu i 2 morgi nieużytków. Na terenie folwarku były 3 domy drewniane. Folwark rozparcelowany został w 1827 roku. Na skraju kolonii od strony Sulmierzyc stał murowany dom należący do Szymona Otolińskiego. W 1919 roku Polska Macierz Szkolna założyła w Anielowie, przy drodze w domu Szymona Otolińskiego szkołę ludową (SGKP, t.II, s.575).

BIAŁA SZLACHECKA - wieś i folwark. Miejscowość znana w XIV wieku (pierwsza wzmianka pisemna pochodzi z 1398 roku). Zasłynęła tym, że była posiadłością kronikarzy i poetów: Marcina i Joachima Bielskich. W XVI wieku należała do parafii Rząśnia. W 1587 roku majątek został zniszczony przez żołnierzy walczących w wojnie o polski tron. W 1594 roku Joachim Bielski zrzekł się wsi na rzecz Mikołaja Gomolińskiego. Potem Biała należała do Starczewskich. Zbankrutowany Jędrzej Starczewski sprzedał wieś w początku XIX wieku niejakiemu Denzo, radcy sprawiedliwości Prus Południowych. Ten ostatni odstąpił wieś Józefowi Martini, dziedzicowi wsi Kruszyny. We wsi w 1827 roku było 30 domów i 220 mieszkańców. W latach 1867-1914 i w okresie międzywojennym leżała w obrębie powiatu noworadomskiego (radomszczańskiego), gminy Rząśnia, parafii Pajęczno.

BIELIKI - wieś położona w dolinie rzeki Krasówki. Położona 5 km na wschód od Sulmierzyc. Starsza część wsi zabudowana dwurzędowo. Na gruntach dawnego folwarku zabudowa była rozciągnięta na długości 1.200 m. W końcu XIX wieku wieś liczyła 214 mieszkańców, 41 domów (32 murowane i 9 drewniane). Areał wynosił 267 ha (20 własność rządowa i 30 spółdzielcza). Użytki zielone: 27 ha, lasy i zagajniki 101 ha (100 upaństwowione), stawy. Bieliki należą do parafii Lgota Wielka.

W przeszłości był tu folwark należący do dóbr Chorzenice. Folwark w wieczystej dzierżawie niejakiego Wiewiórskiego, dziedzica pobliskiego Wiewiórowa, a następnie Andrzeja Wolskiego. Po 1820 roku należał do rodziny Strzeleckich herbu Jastrzębiec. Na rzece Krasówce młyn wodny zbożowy. W 1890 roku folwark kupiła Jadwiga Brudzka. Do folwarku należały: olejarnia, wiatrak i garbarnia. Na początku XX wieku należał do Modelskiego, a po nim objął go zięć Michał Łęski, geometra z Radomska.

Do 1940 roku Bieliki należały do gminy Brudzice, powiatu radomszczańskiego. W latach 1940-1945 należały do gminy Sulmierzyc włączonej do powiatu wieluńskiego. Tuż za wsią przebiegała granica Generalnej Guberni.

(SGKP, t. I, s. 259; Liber Beneficiorum gneasnensis..., t.I)

BOGUMIŁOWICE - wieś leży 5 km na zachód od Sulmierzyc. Jest to duża wieś składająca się z dwóch części. Starsza położona przy drodze do Piekar o zabudowie zwartej w ulicówkę jednorzędową. Młodsza powstała na gruntach dawnego folwarku (zabudowa wolnostojąca). Wieś rozdzielona traktem częstochowskim. Przed II wojną światową należały do gminy

Sulmierzyce w powiecie radomszczańskim. W okresie okupacji wieś należała do powiatu wieluńskiego.

Bogumiłowice pierwszy raz notowane są w 1361 roku. Potwierdzenie tej metryki znajdujemy w dokumencie Kazimierza Wielkiego, w którym jest zapis dotyczący młyna należącego do szlachcica Michała, pana na Bogumiłowicach. W dokumentach Sądu Ziemskiego w Sieradzu z 1372 roku wymieniony jest Niczko z Bogumiłowic, a w aktach sieradzkich z 1391 Imbram z Bogumiłowic - 1480 - Jan z Bogumiłowic - przeor konwentu Paulinów na Skalce, nauczyciel synów królewskich.

W 1508 roku folwark należał do Siemikowskich herbu Oksza. W latach 1511 - 1553 Bogumiłowice stanowią własność szlachecką. Pod 1552 rokiem wymieniany jest niejaki W.Balyenski. W tym czasie do folwarku należały dwa młyny zbożowe i wiatrak. Obszar folwarku na początku XIX stulecia wynosił 578 mórg, w tym 518 użytków rolnych, 38 mórg łąk, pastwisk 5mórg, nieużytków 12 mórg. W tym czasie w gospodarce rolnej folwarku stosowano płodozmian 13 polowy. Folwark wchodził w skład dóbr Wola Wydrzyna. Pod koniec XIX wieku na terenie folwarku stały 2 domy murowane i 10 drewnianych. W 1829 roku folwark dzierżawili Janina i Feliks Walewscy herbu Colonna. Po nich folwark odziedziczył Mikołaj hr. Walewski, dziedzic dóbr Wola Wydrzyna; później Wincenty Walewski, który przeniósł się na stałe do Warszawy, a folwark wydzierżawił, a następnie sprzedał zarządcy Sitarskiemu. W 1910 Sitarski folwark rozparcelował. Pierwokupu dokonali Antoni Effenberg i Stanisław Knopik. Parcelę rozkupili miejscowi i przybysze z Będkowa, Żłobnicy i inni.

Stare Bogumiłowice żyły w cieniu folwarku. W XIX wieku liczyły 225 mieszkańców i 30 domów oraz 210 mórg gruntu.

(SGKP. t.I, s. 281; t.XIII, s.803; KDW, poz.2068, kop. dok. z XVII w.; J.Łaski, Liber beneficiorum..., t. I; Teki Pstrokońskiego - kopie dokumentów z XIX wieku 3344 f. 150, 1372)

BOREK - parcele na gruntach dawnego folwarku Chorzenice.

BROSZĘCIN - wieś znana już w XVI wieku. Należała wówczas do parafii Rząśnia. W XIX wieku w powiecie łaskim, gmina Dzbanki, parafia Rusiec. W 1827 roku było tu 25 domów i 125 mieszkańców (SGKP, t.I, s.382). W okresie międzywojennym majątek był rozparcelowany. Przed II wojną światową odnotowano tu bardzo silne wpływy komunistyczne.

BRUDZICE - wieś na wschód od Chorzenic, na północ od Lgoty Wielkiej. Występuje w dokumentach z 1398 roku. W XVI wieku w parafi Lgota Wielka. W wyniku podziału administracyjnego z 1867 roku położona w powiecie noworadomskim,, gmina w miejscu, parafia Lgota Wielka.

BRUTUS - folwark i młyn wodny. W latach 1867-1914 leżał w granicach powiatu wieluńskiego, gminy Kielczyglów, parafii Rząśnia. Należał do dóbr Rząśnia.

CHABIELICE - wieś i folwark w powiecie piotrkowskim, gmina i parafia. Pierwsza wzmianka pisana dotycząca tej miejscowości pochodzi z 1393 roku. W XVI wieku w parafii Rząśnia. Posiadała kościół parafialny drewniany. Parafię erygował w 1649 roku abp gnieźnieński Maciej Łubieński herbu Pomian. W końcu XIX wieku włościanie posiadają 2.228 mórg gruntu, grunty pokościelne liczące 43 morgi. Do folwarku należało 1.868 mórg (ziemi ornej 480 mórg, łąk i pastwisk mórg 301, ogrodów mórg 6, pod zabudowaniami mórg 6, stawy mórg 2, lasy w 1871 roku mórg 690, zarośla w 1871 roku mórg 365, nieużytki mórg

6, młyn wieczysto dzierzawny mórg 12, gorzelnia (w 1871 roku). Zabudowań folwarczych murowanych było 6, drewnianych 31. Grunta w 1/4 mocno szczyrkowe, ze spodem gliniastym, w 3/4 lekkie szczyrki klasy III. W 1827 roku były tu 34 domy i 249 mieszkańców. W 1597 roku dziedzice wsi wystawili tu kościół drewniany, filialny do parafii w Puszczy Osieńskiej. W 1649 roku utworzono tu odrębną parafię. W 1776 roku Konstancja z Jordanów Walewska wystawiła nowy kościół, obecnie stojący (pod koniec XIX wieku; w 1959 roku ukończono budowę nowego kościoła). Przed 1880 rokiem parafia Chabielice należała do dekanatu piotrkowskiego i zamieszkała była przez 2.857 parafian (SGKP, t.I, s.537).

CHOCIW – wieś na południe od Widawy, nad rzeką Widawką, powiat łaski, gmina Chociw, parafia Restarzew. W gminie są 4 młyny wodne, 2.671 mieszkańców (stan na lata 80-te XIX wieku). Folwark Chociw i Łazów z przyległością łąki na Rudzie i Chrzastawce, z wsiami Chociw, Łazów i Klęcz, nabyte w 1843 roku za sumę 24.750 rubli srebrnych. Było tu ogólnej powierzchni 1.087mórg: grunty orne i ogrody 540mórg, 74 morgi łąk, 137 pastwisk, wody 46 mórg, lasu mórg 250, nieużytków i placów mórg 400, budynków drewnianych 11. Znajdują się tutaj pokłady marglu.

Wieś Chociw miała 28 osad i 321 mórg gruntu włościańskiego; wieś Łazów 21 osad i 212 mórg gruntu; wieś Klęcz ma 16 osad i 168 mórg gruntu (SGKP, I, 602).

CHORZENICE - dawniej wieś włościańska, położona w sąsiedztwie dawnego dworu. Najstarsza część zabudowana w ulicówkę. Zachodnia część Kolonia Chorzenice powstała na gruntach folwarku rozparcelowanego w tej części w 1828 roku. Wieś do 1940 roku należała do gminy Brudnice, w czasie okupacji przyłączona do Sulmierzyc.

Chorzenice pierwszy raz wzmiankowane są w 1372 roku, w źródle Sądu Ziemskiego w Sieradzu oraz w 1397 w dokumencie dotyczącym starosty sieradzkiego. W XV wieku dobra chorzenickie należały do szlachcica piszącego się „Piotr z Chorzenic”, który był kanonikiem zelowskim. W latach 1511-1518 spotykamy w aktach nazwy: *Chorzemicze*, *Charzemicze*, należące do parafii sulmierzyckiej. Rozległe dobra składały się z kilku folwarków, kilku młynów wodnych zbożowych. W 1562 roku należały do Barbary Chorzemskiej herbu Stary Koń, zapewne spokrewnionej z Sulimierskimi. W skład dóbr wchodziły folwarki: Bieliki i Kąty będące w wieczystej dzierżawie oraz osady: Aleksandrów (493 morgi), Antoniówka (266 morgi), Bogumiłów (673 morgi), Faustynów (423 morgi), Karolew (604 morgi), Żłobnica (1208 morgi) oraz trzy osady młyńskie - Będków, Bieliki i Bogumiłów w wieczystej dzierżawie.

W 1820 roku Chorzenice posiadał Hipolit Masłowski, do którego należał folwark Żłobnica. W roku 1827 wymienione osady zostały rozparcelowane i sprzedane kolonistom. W tym czasie areal folwarku Chorzenice wynosił 700 mórg, wieś liczyła 369 mieszkańców i 35 domów. W 1850 roku Chorzenice należały do Faustyny Pstrokońskiej, w 1863 roku folwark dziedziczy Maria Pstrokońska (wywłaszczona za pomoc udzielaną powstańcom). W roku 1870 folwark posiadał 894 morgi gruntów użytkowych (w tym 341 łąki, a w nich 60 mórg torfu). Lasy i zalesienia stanowiły 1.887 mórg, nieużytki 47 mórg. Na terenie folwarku było 17 budynków murowanych i 1 drewniany. W 1871 roku Chorzenice i Kąty sprzedane zostały za sumę 72.750 rubli.

W 1914 roku na polach chorzenickich Antoniówki doszło do zbrojnego starcia wojsk armii austro-węgierskiej i wojsk rosyjskich. Rannych wywożono do szpitala polowego urządnego w szkole w Sulmierzycach.

Ostatnim właścicielem folwarku był Wacław Kobyłecki, dziedzic folwarku Skąpa w gminie Zamoście. W czasie II wojny światowej folwark i gorzelnie intensywnie eksploatowane przez okupanta.

W Chorzenicach znajdował się:

1. Dwór murowany, podpiwniczony, piętrowy. Zbudowany w pierwszej połowie XVII wieku w stylu późnego renesansu, na planie wydłużonego prostokąta przez Bogdańskiego, kasztelana sieradzkiego (we dworze są elementy dekoracji typowej dla arian) (ryc. 23).
2. Pałac murowany z pocz. XIX wieku (lub końca XVIII), jednopiętrowy na rzucie prostokąta. Na wschód od pałacu budynek oranżerii również z XIX wieku (ryc. 33).
3. W pobliżu pałacu stoi murowany budynek (53 m x 17 m) gorzelni zbudowanej w 1886 roku (ryc. 34; w pobliżu gorzelni stała wołownia - obecnie nie istniejąca).

W 1828 roku w wyniku parcelacji dóbr powstały osady:

- Aleksandrów; 425 mórg gruntu, młyn wodny, zbożowy;
- Antoniówka; wieś włościańska nad Krasówką. Przed 1880 rokiem do wsi należało 266 mórg gruntu;
- Będków; osada młyńska nad Krasówką. Młyn przed 1880 rokiem był w wieczystej dzierżawie;
- Bogumiłów; wieś włościańska. W 1828 roku liczyła 84 mieszkańców (min. koloniści niemieccy), 673 morgi gruntu oraz młyn wodny zbożowy;
- Faustynów; wieś zamieszkała przez kolonistów niemieckich. Przed 1880 rokiem należało do niej 423 morgi ziemi;
- Karolew - wieś i osada młyńska o powierzchni 604 mórg;
- Kościelina; wieś włościańska o obszarze 97 mórg. pod koniec XIX wieku liczyła 24 mieszkańców; także osada młyńska tej nazwy zwana także „Kociniak”, albo „Kociniec”, nad rzeką Krasówką, bardzo stary, zawsze będący w wieczystej dzierżawie;
- Rogowiec; wieś zamieszkała przez kolonistów niemieckich zajmujących się tkactwem (tzw. weberką). Obecnie teren elektrowni.

CHRZĄSTAWA - kolonie rządowe nad Chrzastówką, powiat łaski, gmina Chociw, parafia Restarzew. Pierwszy raz w źródłach pisanych występuje w XIX wiecznej kopii dokumentu z 1370 roku (TP, 3344, f.144). Leśnictwo rządowe. SGKP..., t.I, s.652.

DĄBROWA - składała się z kolonii powstałych w trzech etapach - w latach 1827, 1893, 1897- na gruntach rozpalcelowanych dóbr Sulmierzyce. Na północ od Sulmierzyc.

DUBIDZE - dawniej Dupice. Pierwsza wzmianka pisana o miejscowości pochodzi z 1287 roku. W XVI wieku w parafi Brzeźnica. W XIX wieku wieś i folwark w powiecie noworadomskim, gminie Dworszowice, parafi Brzeźnica. W 1827 roku było tu 56 domów i 391 mieszkańców. Pod koniec XIX wieku folwark miał rozległości 948 mórg: grunta orne i ogrody 518 mórg, łąk 140, wody 3, lasu 270, nieużytki i place 17, budynków murowanych 7, drewnianych 14. Wieś tej nazwy miała około 1881 roku 76 osad i 1.161 mórg gruntu.

DUBIE - dawniej Dupie. Pierwsza wzmianka w dokumentach pochodzi z 1340 roku. W XVI wieku w parafi Restarzew. W XIX wieku wieś rządowa, powiat łaski, gmina Dźbanki, parafia Restarzew. W 1827 roku było tu 14 domów i 117 mieszkańców.

DWORSZOWICE PAKOSZOWE - duża wieś wielodrożna o zwartej zabudowie. 7,5 km na zachód od Sulmierzyc. Staw o powierzchni 1 ha. W przeszłości wieś i folwark. W latach 1518 - 1552 folwark należał do Adama Dworzyszewskiego. Przymiotnik „Pakoszowe” pochodzi zapewne od folwarku i osady młyńskiej - Pakość. Po Dworzyszewskim należał do Kobierzyckich. W 1827 roku Dworszowice liczyły: 229 mieszkańców (33 domy). Folwark Pakość liczył 1270 mórg, z czego ziemia orna 501 mórg, 94 morgi łąki, 24 morgi pastwiska, 445 mórg lasu, 3 morgi stawu (stał tam młyn wodny). Do folwarku Pakość należał także folwark Antonina o obszarze 176 mórg (166 mórg ziemi ornej, 3 morgi łąk, 3 morgi stawu

należącego do młyna. W folwarku były 3 domy drewniane. Folwarki Pakość i Antonina zostały w 1870 roku sprzedane za 35.845 rubli.

W 1890 roku Dworszowice liczyły 504 mieszkańców (78 domów). W latach 30-tych XX wieku folwark rozparcelowano. Część kupił dr Stanisław Grzesiak, lekarz z Brzeźnicy Nowej, drugą część Maria Borowska, właścicielka apteki w Sulmierzycach.

W gminie Brzeźnica Nowa jest wieś Dworszowice Kościelne. Urodził się w niej Antoni Bolesław Dobrowolski (1872), zasłużony pedagog, brał udział w wyprawie na Antarktydę.

Osady leśne Siedlec i Wistka w 1295 roku lokowane były przez Michała [...], kanclerza książęcego, rektora kościoła w Pajęcznie. (SGKP, t. X, s.504; t. XIII, s.617)

DYGUDAJ - osada młyńska. W 1608 roku osada folwark należała do dóbr Sulmierzyce. Nazwa pochodzi zapewne od gry słów: *digu daj, daj dyg* (ukłoń się). Według tradycji młyn istniał od dawna. Pod koniec XVIII wieku we młynie pracował niejaki Józef Maszewski. Młyn spłonął. Na jego miejscu zbudowano nowy. Pod koniec XIX stulecia stał tu młyn drewniany, zbudowany na palach, piętrowy, z dachem dwuspadowym, pokrytym gontem. Za groblą miał być staw o powierzchni 5 ha z jazem drewnianym i dwoma zastawkami z bocznymi upustami wody. Trzy koła młyńskie zwane „korzecznikami” poruszały kamienie. W końcu XIX wieku osadę kupił Tomasz Maszewski, dotychczasowy dzierżawca młyna. Do osady przyłączone były łąki nad Sosienią i Krasówką. W 1903 roku po powodzi młyn został przebudowany. Nowy młyn zbudowano z bali, na kamiennych fundamentach, piętrowy, dwuspadowy dach kryty gontem. Młyn ten posiadał 1 parę walców, jagielnik i śrutownik. Za groblą, obok młyna stał duży, drewniany dom z XVIII wieku, na miejscu którego zbudowano w latach 30-tych XX wieku murowany dworek z wewnętrznym gankiem. W 1950 roku młyn spłonął i nie został już odbudowany. Później na tych terenach powstało gospodarstwo rybackie.

W 1977 roku osada została wykupiona przez kopalnię „Bełchatów II”. W odległości 0,5 km od Dygudaja znajdują się 4 dęby - pomniki przyrody: Napoleonowicz, Piast, Piastowicz i Madziar. Znajdował się tu młyn wodny zbożowy na palach, na rzece Sosieni, lewego dopływu Krasówki.

DZBANKI - folwark na zachód od Szczercowa. W XVI wieku w parafii Restarzew. W 1874 roku własność Nepomucena Chrzanowskiego. Ogólna przestrzeń majątku wynosiła 450 mórg, z czego 180 mórg gruntów ornych, 9 mórg łąk, 261 lasu (Encyklopedia Rolnictwa..., t.II, 925).

ELIGIÓW - w przeszłości pustkowie porośłe lasem i zagajnikami, należące do dóbr Sulmierzyce. Po parcelacji w 1827 roku na gruntach dworskich powstała kolonia zabudowana przez przybyłych osadników. W 1870 roku do kolonii należało 425 mórg ziemi. (SGKP, t.II, s.344)

FILIPOWIZNA - kolonia powstała na gruntach rozparcelowanego w 1827 roku majątku Sulmierzyce. Rozciągnięta jest po zachodniej stronie niecki sulmierzyckiej o zabudowie wolnostojącej. W niecce staw o powierzchni 2 ha. Kolonia posiadała dawniej młyn wodny, dworski, zbożowy.

GAWŁÓW - wieś i folwark w powiecie noworadomskim, gminie i parafii Rząśnia. W 1827 roku było tu 28 domów i 157 mieszkańców. Dobra Gawłów i Biała składają się z folwarków: Gawłów, Biała, Siomkówka, osad młyńskich: Boroniewizna, Mitek, Borek i pustkowie Pęciak, tudzież wsi Biała Szlachecka i Gawłów. Rozległość dworska w latach 80-tych XIX

wieku wynosiła 2.252 mórg; folwark Gawłów: gruntów ornych i ogrodów 677, budynków murowanych 2, drewnianych 6; folwark Biała: mórg 1.096, budynków murowanych 13, drewnianych 15; folwark Siomkówka mórg 479, budynków murowanych 1, drewnianych 1, młyn wodny w Boroniewiźnie, cegielnia, 3 stawy i pokłady kamienia wapiennego. Wieś Biała Szlachecka: osad 68, gruntu mórg 424; wieś Gawłów osad 38, gruntu 313.

GRABEK - folwark i kolonia, gmina Sulmierzyce, parafia Chabielice. W XVII wieku wieś przyłączona została do parafii Chabielice. Folwark Grabek należał do dóbr Stróża. W 1827 roku było tu 17 domów i 124 mieszkańców. Około 1880-1890 roku liczył 23 domy, 190 mieszkańców i 215 mórg gruntu (SGKP, t.II, s.763)

GROCHOLICE - osada, przed 1869 rokiem miasteczko nad rzeką Rakówką. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1314 roku (KDW, 970). W XVI wieku miasto, siedziba parafii. W drugiej połowie XIX wieku osada w powiecie piotrkowskim, gminie Łękawa. Osada posiada kościół parafialny murowany z 1223 roku fundacji Wincentego Nałęcz, arcybiskupa gnieźnieńskiego, a od 1811 roku szkołę elementarną. Przynajmniej od XIV wieku posiadłość kapituły gnieźnieńskiej. W 1827 roku w Grocholicach było 109 domów i 650 mieszkańców. W 1870 roku było 170 domów i 1860 mieszkańców (w tym 134 żydów). W roku 1765 do parafii należało 11 wsi. W końcu XIX wieku parafia liczyła 4.920 wiernych. W XVIII wieku w Grocholicach, na przedmieściu stał drugi, drewniany kościół.

HUTA BRUDZKA - kolonia w powiecie noworadomskim, gminie Brudzice, parafii Sulmierzyce.

HUTA KIELCZYGŁOWSKA - osada rządowa (w II połowie XIX wieku), powiat wieluński, gmina Kielczygłów, parafia Rząśnia. W 1827 roku było w niej 49 domów i 336 mieszkańców.

HUTA STRZYŻEWSKA - osada na północ od Parzna, w powiecie piotrkowskim, gminie Bujny, parafii Parzno (stan na II połowę XIX wieku). Znajdowała się tam huta szkła wyrabiająca butelki i inne wyroby szklane na sumę 10.600 rubli rocznie.

JANÓWKA - wieś w powiecie piotrkowskim. Gmina i parafia Chabielice (stan na lata 80-te XIX wieku). Przed 1886 rokiem liczyła 48 osad i 472 morgi gruntów ornych. Należała do dóbr Osiny. Będąc tam w II połowie XIX wieku huta szkła wyrabiała butelki i inne wyroby szklane za sumę 9.760 rubli rocznie.

JÓZEFINA *vel* **WALEWICE** *vel* **SULIMIERSKIE** - folwark należący do dóbr Wola Wydrzyna. Gruntów ornych i ogrodów mórg 248, łąk mórg 4, pastwisk 13, nieużytków 9, budynków murowanych 2, drewnianych 2, płodozmian 7 polowy (SGKP, t.XIII, s.803).

KAMIEŃ - wieś w powiecie piotrkowskim. Gmina i parafia Chabielice (stan na lata 80-te XIX wieku). Przed 1886 rokiem liczyła 69 osad i 642 morgi gruntu. Należała do dóbr Osiny.

KASZEWICE - wieś, karczma, osada proboszcza w powiecie piotrkowskim, gminie Kluki. We wsi kościół parafialny drewniany z XVII wieku. Kościół zbudowany z modrzewia w 1612 roku jako filialny do parafii w Parznie (ryc. 21). Ufundowany przez ówczesnego właściciela wsi Michała Koniecpolskiego. W 1725 roku Kacper Cieński ufundował modrzewiową kaplicę. Kościół, zabytek architektury Kotliny Szczercowskiej konstrukcji zrębowej, dachy gontowe. Do dzisiaj we wnętrzu zachowały się elementy XVII-wiecznej polichromii. W roku

1862 biskup wrocławski Michał Jan Marszewski erygował tu Parafię Świętej Trójcy. Około 1880 roku we wsi funkcjonowała tu fabryka smoły, terpentyny i dziegciu, 3 młyny, szkoła elementarna. Na gruncie Kaszewic powstała osobna wieś Kuźnica Kaszewska. W 1827 roku było tu 87 domów i 426 mieszkańców. Około 1880 roku istniało we wsi 70 domów, żyło tu 439 osób, użytkowano 921 mórg (w tym 700 mórg ziemi ornej); osada karczemna i osada po probostwie 1 dom, 7 mieszkańców, 10 mórg ziemi. Parafia Kaszewice (dekanat piotrkowski) liczyła 2.132 dusz. Według danych Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego dobra Kaszewice składały się z folwarków: Słupia, Żelichów, Bożydar, fryszerki żelaza Kuźnica i Smugi, attynencji Kurnos Kaszewski i Ścichawa, osad leśnych Polko, Skaraczew i Puszcza (*vel* Kowalec) oraz wsi: Kaszewice (79 osad, 922 morgi około 1880 roku), Kuźnica (16 osad i 258 mórg), Kurnos (47 osad i 394 morgi), Zarzecze (15 osad i 223 morgi), Żdziary (29 osad i 311 mórg), Ścichowice (21 osad i 303 morgi), Chmielowiec (5 osad i 118 mórg), Kowalec (6 osad, 92 morgi), Trząs (*vel* Dejtszland - 75 osad, 655 mórg), Grafenort (48 osad, 426 mórg), Smugi (5 osad, 79 mórg). Rozległość dóbr dworskich wynosiła 6.672 mórg. Folwark Słupia: gruntów ornych i ogrodów 291 mórg, łąk 230, pastwisk 103, wody 113, lasu 4.972 morgi, zarośli 63, nieużytki i place 203 (razem 5.972), budynków murowanych 6, drewnianych 25. Folwark Żelichów: gruntów ornych i ogrodów 405 mórg, nieużytków i placów 11 mórg, budynków drewnianych 6. Folwark Bożydar: grunty orne i ogrody 270 mórg, pastwisk 2 morgi, 3 morgi w osadach, nieużytki i place mórg 6 (razem 281). Budynków murowanych 2, budynków drewnianych 6. Ponadto w osadach fabrycznych 5 murowanych i 13 drewnianych. W okolicy znajdowały się pokłady torfu i rudy; rzeka Widawka ujęta w kanały tworzyła stawy i sadzawki, w których zaprowadzona była hodowla ryb. Znajdowały się tu 3 fryszerki o 5 młotach, z których 4 wyrabiały żelazo, a jeden murowany „Dziubek” przerabiał żelazo na gwoździe. Była również gorzelnia, browar i 2 młyny wodne, tartak i cegielnia.

KIELCZYGLÓW - kolonia i folwark nad rzeką Strugą, powiat wieluński, gmina Kielczyglów, parafia Rząśnia. W 1827 roku było tu 89 domów i 581 mieszkańców. Obecnie (tj. lata 80-te XIX wieku) Kielczyglów z koloniami Kielczyglów, Wyręba, Kula *vel* Kiele, Dryganek, Studziennica, Beresie Małe i Duże, Skoczylas *vel* Jasień, Otok i Chruścińskie liczy 180 domów, 1.470 mieszkańców. Sam folwark Kielczyglów ma 16 domów, 116 mieszkańców, posiada gorzelnię, młyn wodny. Majorat miał 2.022 morgi, w tym 1.262 lasu. Według Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego dobra majorat Kielczyglów oddzielone zostały od dóbr rządowych Pajęczno. Nadane na prawach majoratu w 1837 roku generał lejtnantowi hr. Neselrode, potem były w posiadaniu S. Muchanowa i składały się z folwarku Kielczyglów - 791 mórg, Chruścińskie - 195 mórg, osada młynarska Chruścińskie 26 mórg, pustkowie Kula *vel* Kiele - 118 mórg, pustkowie Otok z młynem - 149 mórg, pustkowie Studziennica 288 mórg, pustkowie Skoczylas *vel* Jasień - 77 mórg, pustkowie Wyręba 84 morgi, pustkowie Beresie Duże 171 mórg, pustkowie Dryganek 264 morgi, nomenklatura Strąg (karczma), pustkowie Beresie Małe 114 mórg, w lasach mórg 1.141, razem mórg 3.418. Wsie: Kielczyglów 201 osad, 2.913 mórg gruntu, Głina - 64 osady, 801 mórg gruntu, Gumnisko - 20 osad, 537 mórg, Osina - 37 osad, 506 mórg gruntu.

Niegrodowe starostwo kielczyglowskie leżało w województwie sieradzkim, powiecie radomszczańskim. Według lustracji z 1661 roku do starostwa zaliczała się wieś Kielczyglów z dwoma smolarniami, trzema młynami i folwarkiem, z nową wówczas osadą Kruszyną, oddzielona od dawniejszego starostwa piotrkowskiego i sokołnickiego. W 1772 roku było w posiadaniu Kazimierza Myszkowskiego, który uiszczał z niego kwarty w wysokości 1.064 zł.p., a haberny 746 zł.p. Na sejmie roku 1773-1775 stany Rzeczypospolitej nadały starostwo w posiadanie emfiteutyczne na 50 lat Janowi Mielńskiemu.

Obszar gminy Kielczygłów pod koniec XIX wieku wynosił 3.697 mórg, liczyła ona 3.824 mieszkańców. W skład gminy wchodził cały obszar dawnych dóbr rządowych na których terytorium powstały liczne kolonie dawniejszych czynszowników: Kielczygłów, Wyręba, Kula, Dryganek, Studziennica, Beresie Małe i Duże, Skoczylas *vel* Jasień, Otok, Chruścińskie, Osina, Gumnisko, Kurza Noga, Obrów, Dąbrowa, Pierzyny (SGKP, IV, 39).

KIELCZYGŁOWSKA HUTA - kolonia i osada, powiat wieluński, gmina Kielczygłów, parafia Rząśnia. Położona przy błocie Wyrębisko. Pod koniec XIX wieku miała 32 domy i 266 mieszkańców. Należała do dóbr Kielczygłów. Na początku XIX wieku miała 1 dom i 2 mieszkańców (SGKP, IV, 39).

KIELCZYGŁÓWEK - kolonia i osada, powiat wieluński, gmina Kielczygłów, parafia Rząśnia. W 1827 roku były tu 23 domy, 159 mieszkańców, w latach 80-tych XIX wieku 42 domy i 249 mieszkańców (SGKP, IV, 39).

KŁĘCZ - wieś włościańska nad Widawką w powiecie łaskim, gminie Chociw, parafii Restarzew, (według podziału administracyjnego z lat 1867-1914). Należała do dóbr Chociw. Pod koniec XIX wieku 16 osad i 168 mórg gruntu.

KLESZCZÓW - wieś i folwark. W XVI wieku w parafii Sulmierzyce. W wyniku podziału administracyjnego z 1867 roku leżała w powiecie piotrkowskim. Była siedzibą władz gminnych, a wierni katolicy z tej miejscowości należeli do parafii Sulmierzyce. We wsi znajdował się kościół ewangelicki (parafia ewangelicka liczyła około 3.000 wiernych), cmentarz i szkoła początkowa. Od roku 1881 wieś posiadała stację pocztową. W 1827 roku było w niej 19 domów i 403 mieszkańców. Około 1883 roku liczyła już 40 domów, 466 mieszkańców i 727 mórg ziemi (494 morgi ziemi ornej). Folwark Kleszczów miał 2 domy, 3 mieszkańców i 30 mórg obszaru. Ewangelicka osada kościelna składała się z 1 domu, 3 mórg ziemi. Mieszkało w niej 8 ludzi. Obszar gminy Kleszczów wynosił 11.883 morgi, a w 1868 roku na jej terenie żyło 4.512 osób. W gminie były 3 szkoły początkowe, browar, olejarnia, 4 młyny wodne i 5 wiatraków.

KLUKI - wieś i folwark, powiat piotrkowski, gmina in loco, parafia Parzno (stan na lata 80-te XIX wieku). Wieś wymieniona w bulli gnieźnieńskiej z 1136 roku. W XVI wieku wieś należała do parafii Parzno. Posiadała folusz, wiatrak, młyn, smolarnię, hutę szklaną (na osiedlu Teofilów). W końcu XIX wieku wieś Kluki miała 50 domów, 463 mieszkańców, 520 mórg gruntów. Folwark z osiedlem karczemnym 7 domów, 28 mieszkańców, 3.068 mórg obszaru, w tym 294 morgi ziemi ornej.

W 1827 roku było tu 27 domów i 300 mieszkańców. Dobra ziemskie Kluki (ryc. 29) składały się w latach 80-tych XIX wieku z folwarków Kluki i Zagony, osad młynarskich wieczysto-czynszowych Wierzchowice, Ujście i Grobla. Obszar wynosił 5.494 morgi. Folwark Kluki posiadał (około 1882 roku) 483 morgi gruntów ornych i ogrodów, łąk 178, pastwisk 76, lasu mórg 4.328, nieużytków i placów 192 (razem 5.257), budynków murowanych 6, drewnianych 38.

Folwark Zagony: gruntów ornych i ogrodów 118 mórg, łąk 32, pastwisk 45, stawów mórg 26, nieużytków i placów 16 mórg (razem 237), budynków drewnianych 10. Dobra powyższe w czasach dawniejszych wchodziły w skład dóbr arcybiskupów gnieźnieńskich.

Wieś Kluki - osad 107, gruntu mórg 581; wieś Wierzchy Kluckie - osad 10, mórg 182; wieś Ciska - osad 24 i 207 mórg ziemi, wieś Podwierzchowice - osad 2, mórg 47; wieś Sadulaki - osad 2, mórg 22; wieś Wierzchy Strzyżewskie - osad 7, mórg 94; wieś Osiny osad 2, mórg 19; osada Sadykicz - gruntu mórg 18.

W gminie znajdowały się 4 szkoły początkowe, liczne zakłady i fabryki we wsiach Kaszewice, Kluki, Lubiec. Obfitość lasów i wody sprzyjała rozwojowi fabryk przerabiających płody natury (drewno, żelazo) - SGKP, IV, 168.

KODRAŃ - kolonia o zabudowie rozproszonej w dwurzędową ulicówkę o długości około 1,5 km. Powstała na gruntach rozparcelowanego w 1827 roku folwarku Anielów należącego do dóbr Sulmierzyce.

KORABLEW - kolonia włościańska u zbiegu Widawki i Krasówki. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z roku 1340. W spisach pochodzących z XVI wieku należała do parafii Restarzew w powiecie sieradzkim. Według podziału administracyjnego z lat 1867-1914 położona w powiecie łaskim, gminie Dźbanki i parafii Restarzew. W II połowie XIX wieku zamieszkała w większej części przez pochodzących z Niemiec anabaptystów. W 1827 roku we wsi było 19 domów i 112 mieszkańców. Około 1883 roku liczyła 33 domy, 426 mieszkańców i 991 mórg gruntu włościańskiego. Folwark Korablew w 1866 roku posiadał 38 mórg powierzchni. Był też młyn na prawach wieczysto-czynszowych. W skład dóbr prócz tego wchodziła wieś Krzyżówka (9 osad i 67 mórg gruntu).

KRZEŚLÓW - miejscowość znana już w XIV wieku (pierwsza wzmianka z 1357 roku). W XVI wieku wymieniana jako jeden z majątków należących do parafii Wygielzów w powiecie szadkowskim. Pierwotnie majątek duchowny, od około połowy XVI wieku prywatny. W latach 1867-1914 folwark Krześlów administracyjnie należał do powiatu łaskiego, gminy i parafii Wygielzów. Razem z attynencją Dziub, wsiami Wypychów (27 osad, 173 morgi ziemi), Podlesie (18 osad, 91 mórg), Stara Poczta (12 osad, 46 mórg) miał 2.465 mórg powierzchni. Gruntów ornych około roku 1883 było 669 mórg - w tym: 125 mórg łąk, 96 mórg pastwisk, 83 morgi zajmowały wszelkie nieużytki i place. W dobrach było 1.492 morgi lasu, 6 budynków murowanych, 20 drewnianych. W majątku działała gorzelnia i młyn wodny. Do dzisiaj zachowały się mury siedziby ziemiańskiej zbudowanej na wyspie (ryc. 36, 37).

KSAWERÓW - kolonia, przysiółek, leży w dolinie Krasówki. Powstała na pustkowiu należącym do dóbr Sulmierzyce. Przed 1870 rokiem była tu karczma o nazwie „Winek”. Około 1883 roku kolonia miała 19 mieszkańców, 2 domy murowane.

KUCÓW - miejscowość znana już w XVI wieku (wtedy w parafii Sulmierzyce i w powiecie radomszczańskim). W latach 1867-1914 leżała w powiecie piotrkowskim, gminie Kleszczów. Należała do parafii Sulmierzyce. Około roku 1882 we wsi były 44 domy, 549 mieszkańców oraz 695 mórg ziemi (397 morgi ziemi ornej). Ziemia należała do posiadaczy częściowych. W 1827 roku wieś liczyła 29 domów, 398 mieszkańców. Obecnie nie istnieje (te terenie odkrywki węgla brunatnego)

KURÓWEK - wieś w XIX wieku i wcześniej wchodząca w skład dóbr Ochle. Pod koniec XIX wieku zarejestrowano tu było 12 osad i 83 morgi gruntu.

KUŹNICA – wieś nad rzeką Nieciecz. W latach 1867-1914 leżała na terenie parafii Rusiec w gminie Dąbrowa Rusiecka w powiecie łaskim. Miała wówczas 34 domy, 226 mieszkańców i 327 mórg gruntu uprawnego należącego do włościan. Wspominana w XVI wieku (należała wówczas do parafii Restarzew; Łaski, *Liber...*, I, s.464).

KUŹNICA - JÓZEFINA - duża wieś wielodrożna o zabudowie zwartej położona nad rzeką Krasówką. Odległa o 6 km na północ od Sulmierzyc. Osada powstała na pustkowiu dóbr Wola Wydrzyna, gdzie występowała ruda darniowa. Po wytopie stanowiła ona surowiec dla fryszerki. Taka dworska fryszerka była w pobliżu Winku (Ksawerów).

W 1850 roku Kuźnica należała do Mikołaja hr. Walewskiego. Była wsią włościańską liczącą 20 domów. W 1890 roku wieś posiadała 22 domy. Areal wsi wynosił 347 mórg. (SGKP, t. XIII, s.774-775; A.Pstrokoński, Kuźnice żelaza i rudy w dawnym woj. sieradzkim, „Tygodnik Rolniczo - Techniczny”, t. II, 1836.)

KUŹNICA LUBIECKA – wieś i osada młyńska. Pod koniec XIX wieku leżała na terenie parafii Parzno, gminy Kluki w powiecie piotrkowskim. Wspomina ją Łaski (*Liber beneficiorum...*, I, s.462). Wieś pod koniec XIX wieku posiadała 13 domów, 130 mieszkańców, 84 morgi gruntu ziemi ornej. Osada młyńska 2 domy, 8 mórg (należała wówczas do dóbr Lubiec).

MARCINÓW - wieś dwurzędowa, o zabudowie rozproszonej długości około 2 km. Leży na nizinie pomiędzy wsiami Bieliki i Chorzenice. Wieś powstała na gruntach dóbr chorzenickich.

MARKOWIZNA - młyn wodny zbożowy, zbudowany na palach nad strumieniem Zimna Woda. W przeszłości w dobrach Wola Wydrzyna. W XIX wieku istniała tu osada włościańska. Przed 1880 rokiem liczyła ona 24 mieszkańców i 2 domy drewniane. Według tradycji młyn istniał około 400 lat. W 1883 roku kupił go od Wincentego Walewskiego młynarz Koch (przedstawiciel znanej w regionie rodziny młynarzy). W 1900 roku młyn był parterowy, drewniany, z częścią produkcyjną na palach i częścią mieszkalną naziemną. Dach dwuspadowy kryty gontem, jaz drewniany, 2 zastawki, 1 podgródka, 1 upust wodny, 2 koła wodne podsiębierne, 2 pary kamieni, najpierw śląskie, a potem francuskie, jagielnik. Młyn czynny był do 1928 roku.

NOWA WIEŚ - wieś powstała na gruntach dóbr Wola Wydrzyna rozparcelowanych w końcu XVIII wieku. W pierwszej połowie XIX wieku istniała tam cegielnia należąca do dóbr Wola Wydrzyna. Dwurzędowa ulicówka o zwartej zabudowie, 1,5 km dł. W 1890 roku wieś posiadała 265 mórg, 14 domów drewnianych.

LEŚNA NIWA - osada leśna lub też uroczysko zwane Wolskim Lasem. Las o powierzchni 435,77 ha. Jezioro bagienne o powierzchni 50 ha. Las Wolski wchodził w przeszłości w skład dóbr Wola Wydrzyna. Na niewielkiej polance przy drodze do Chabielic stały w przeszłości dwa domy - gajówka i leśniczówka.

ŁAZÓW - folwark i wieś. Pod koniec XIX wieku Łazów leżał w powiecie łaskim, gminie Chociw, parafii Restarzew. W XVI wieku wymieniany w składzie parafii Restarzew, w powiecie sieradzkim. Folwark i wieś należały do dóbr Chociw. Wieś Łazów miała 21 osad i 212 mórg gruntu włościańskiego (SGKP, I, 602).

ŁĘCZYSKA (ŁĘCZYSKO) - na początku XIX wieku osada należała do dóbr Wola Wydrzyna. W 1827 roku do osady należało 37 mórg ziemi. Był tam staw o powierzchni 0,6 ha i 1 dom drewniany. Osadę zamieszkiwało 7 osób. Pod koniec XIX wieku młyn dzierżawił, a następnie kupił od Wincentego hr. Walewskiego młynarz Lenkamar. Był to budynek parterowy. W latach 1927 -28 młyn przebudowano.

Na rzece Krasówce był stary drewniany młyn zbożowy na palach. Wspominają o nim akta z 1884 roku, kiedy był czynny. Wtedy też należał do spadkobierców. Wspomnieć też można, że w pobliżu jest kilka osad o nazwie Łęczyska.

ŁĘKIŃSKO - wieś na Wysoczyźnie Bełchatowskiej w pobliżu Kleszczowa. Pierwsze wzmianki pochodzą z 1405 roku. We wsi kościół klasycystyczny z 1817 roku. Obecnie wieś ściśle związana z zagłębieniem węgla brunatnego.

LUBIEC - wieś i folwark na północ od Szczercowa. Położona wśród rozległych lasów i bagien na skraju Kotliny Szczercowskiej. Miejscowość ma średniowieczną metrykę. Znana z dokumentów z 1370 roku. W XVI-XVIII wieku wieś należała do parafii Parzno. W 1827 roku we wsi było 28 domów i 256 mieszkańców. Dobra Lubiec według Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego składały się około połowy XIX wieku z folwarków Lubiec i Edwardów, nomenklatury Piła, wsi: Lubiec (pod koniec wieku 54 osady i 145 mórg gruntu), Kuźnica (16 osad i 84 morgi ziemi), Magdalenów (26 osad i 354 morgi ziemi włościańskiej), Marcelinów (24 osady i 173 morgi). Rozległość dóbr w II połowie XIX wieku wynosiła około 2.804 mórg: 495 mórg gruntów ornych, 195 łąk, 11 pastwisk, 1487 mórg lasu, nieużytki, place i stawy rybne liczyły w sumie 516 mórg. Budynki dworskie składały się z 13 murowanych i 16 drewnianych. W II połowie XIX wieku była tu papiernia, olejarnia, szkoła elementarna i młyn. W tym czasie wieś administracyjnie przynależna była gminie Kluki, powiatowi piotrkowskiemu, należała tak jak w średniowieczu do parafii Parzno. Do dzisiaj zachował się budynek dworu z II ćwierci XIX wieku zbudowany na miejscu starszego, pochodzącego z XVI wieku (ryc. 35).

OCHLE - na południe od Widawy. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1392 roku. W XVI wieku wieś w składzie parafii Widawa, w powiecie sieradzkim. Wieś i folwark w powiecie łaskim, gmina Dąbrowa Rusiecka, parafia Widawa (stan na lata 80-te XIX wieku). W tym czasie było tam 35 domów, 320 mieszkańców, folwark 4 domy, 89 mieszkańców. W 1827 roku było tu 19 domów, 127 mieszkańców. Według rejestru podatkowego z 1511 i 1518 roku wieś Ochle w parafii Widawa miała 4 łany (Pawiński, II, 216). W 1875 roku folwark Ochle z wsią tej nazwy oraz wsią Kurówek liczył 972 morgi gruntu (folwark), w tym gruntów ornych i ogrodów 387 mórg, łąk mórg 266, pastwisk 55, lasu mórg 214, nieużytków mórg 51, budynków murowanych 1, 17 budynków z drewna. We wsi znajdowały się eksploatowane przez miejscową ludność pokłady torfu. Wieś Ochle liczyła - osad 44, z gruntem mórg 432; należąca do majątku Ochle wieś Kurówek liczyła 12 osad i 83 morgi gruntu. (SGKP, VII, 363)

OPALANKA (OPALONKA) - przysiółek położony w pobliżu drogi z Sulmierzyc do Nowej Wsi.

OSINY – (ryc. 31) wieś i folwark, powiat piotrkowski, gmina i parafia Chabielice. Pod koniec XIX wieku wieś miała 35 domów i 332 morgi gruntu. Folwark 6 domów, 28 mieszkańców. W 1827 roku we wsi było 21 domów i 198 mieszkańców. W Osinach była mała osada zwana Puszcza Osińska, niegdyś własność probostwa w Chabielicach i pierwotnie miejsce, gdzie istniał kościół parafialny. Osiny w początku XVI wieku należały do parafii Rzęśnia i dawały dziesięcinę kanonii gnieźnieńskiej zaś plebanowi w Rzęśni kolędę po groszu z domu (Łaski, I, 538). Według rejestru poborowego z 1511 roku były tu 3 łany kmiece.

Dobra Osiny składały się w 1874 roku z folwarku Osiny oraz wsi: Osiny (34 osady, 176 mórg), Podwinek (10 osad, 47 mórg gruntu), Kamień (69 osad, 642 morgi), Janówka (48 osad, 482 morgi gruntu), Tatar (36 osad, 394 morgi gruntu), Puszcza (5 osad, 29 mórg),

Winek (4 osady, 33 morgi). Rozległość dominalna to: 2.178 mórg gruntów ornych i 617 mórg ogrodów, łąk 170, pastwisk 13, lasu (był w części urządzony) mórg 1.325, nieużytków mórg 53, budynków murowanych 2, z drewna 25. We wsi znajdowały się pokłady torfu (SGKP, VII, 436).

OSTROŁĘKA - wieś o układzie jednorzędówki i zabudowie zwartej. Leży 5 km na zachód od Sulmierzyc. Ostrołęka - osada młyńska – położona jest około 1 km na północ od wsi. Był tu młyn zbożowy murowany i zabudowania w podwórzu (również murowane). Młyn czynny w II połowie XX wieku. Należał do Stanisława Potockiego.

Ostrołęka - folwark i wieś szlachecka Aleksandra piszącego się z Ostrołęki znana jest od 1356 roku. W 1422 roku należała do Laura z Ostrołęki.

W 1511-18 wieś i folwark. W rejestrze podatkowym z 1552-53 jako właściciel majątku figuruje Paweł Kuczewski. Po nim bracia Adam, Jerzy i Stanisław Kuczewscy oraz Katarzyna Marskowa.

W 1827 roku wieś Ostrołęka liczyła 102 mieszkańców i 9 domów. Folwark Ostrołęka liczył 7 mieszkańców i 4 domy. Wieś dawała dziesięcinę do dworu, zaś plebanowi w Sulmierzycach kolędę po groszu z łana. W 1850 roku właścicielem był Stanisław Stawianowski. W 1883 roku folwark liczył ogółem 454 mórg i 4 domy, wieś 230 mórg i 10 budynków. W 1903 Ostrołęka liczyła 200 mieszkańców. Ostatnim właścicielem był Michał Bogusławski (SGKP, t. VII, s.692).

OSTRÓWEK - leży 4 km na północ od Sulmierzyc. Jeszcze w 1612 roku był tu las należący do dóbr Wola Wydrzyna. Przed 1880 rokiem do młyna Ostrówek należało 28 mórg ziemi i łąk. Młyn dzierżawił, a następnie kupił od Wincentego Walewskiego młynarz Antoni Barasiński, po którym dziedziczą go spadkobiercy. W 1910 roku młyn przebudowano. Młyn od 1947 roku nieczynny (H.Konikowski, s.103).

Młyn wodny, zbożowy, zbudowany nad strumieniem Zimna Woda przypuszczalnie funkcjonował już w XVII wieku.

PAGONKA (POGONKA) - w przeszłości pustkowie dóbr Sulmierzyc. Należy do zespołu Eligiów. Przysiółek liczył 9 mieszkańców i 2 domy murowane. Leży w odległości 5,5 km od Sulmierzyc.

PAJĘCZNO - osada, dawniej miasteczko, w guberni piotrkowskiej (II połowa XIX wieku), powiecie noworadomskim. Na początku XX wieku posiadała 219 domów, 2.560 mieszkańców. Stara osada, która być może posiadała zamek, mieszkał tu bowiem przez pewien czas, przed wstąpieniem na tron Leszek Czarny (około 1265 roku). Pierwotny kościół zbudował w 1140 roku Piotr Dunin. Miasteczko zawsze należało do bardzo ubogich. W 1717 roku nadane zostało Paulinom z Częstochowy (na utrzymanie twierdzy jasnogórskiej). W 1810 roku wielki pożar prawie doszczętnie zniszczył miasto. Ludność tutejsza trudniła się przeważnie rolnictwem i wydobywaniem kamienia wapiennego. W 1753 roku ksiądz Dziurkiewicz zbudował nowy kościół murowany pod wezwaniem św. Leonarda, restaurowany po pożarze w 1810 roku i na nowo konsekrowany w 1823 roku. W jego murach pochowany został w 1756 roku kronikarz Marcin Bielski. W osadzie istniała szkoła początkowa, urząd i sąd gminny (Jacques de Vermond, 1902, 191).

PARCHLINY - wieś włościańska na północny-wschód od Chabielic. W II połowie XIX wieku położona ona była w powiecie piotrkowskim, gminie i parafii Chabielice. Miała wtedy 16 domów, 100 mieszkańców, 91 mórg włościańskich. W 1827 roku było tu 50 mieszkańców i 3 domy. Wieś leży na terenie przyszłej odkrywki węgla brunatnego „Szczerców”.

PARZNO – (ryc. 41) jedna z najstarszych miejscowości regionu, położona jednak na obszarze Wysoczyzny Bełchatowskiej. Znana już w I połowie XII wieku (bulla gnieźnieńska). Należała do arcybiskupów gnieźnieńskich i to oni fundowali pierwszy kościół parafialny wybudowany w XIII lub XIV wieku. W jego zastępstwie wybudowano w XVII wieku kolejny kościół. Po 1867 roku wieś i folwark Parzno należały do powiatu piotrkowskiego, gminy Kluki. W II połowie XIX wieku był tam murowany kościół parafialny (parafia należała do dekanatu piotrkowskiego i liczyła 5.038 wiernych) i szkoła początkowa ogólna. Około 1886 roku były w niej 32 domy, 295 mieszkańców, 482 morgi ziemi włościańskiej. Do proboszcza należały 2 domy, 2 morgi włościańskie i 5 mieszkańców. W 1874 roku dobra Parzno składały się z folwarków: Parzno i Laski oraz wsi Parzno (35 osad i 483 morgi ziemi), Wierchy Parzeńskie (11 osad i 238 morgi gruntu), Laski (5 osad i 157 mórg ziemi), Lesiska (11 osad i 157 mórg ziemi), Rozdżyn (34 osady, 407 mórg ziemi) i osady Imielne (21 mórg).

W II połowie XIX wieku folwark Parzno liczył 176 mórg gruntów ornych i ogrodów, łąk 121, 93 morgi pastwisk, 1.493 morgi lasu, 44 morgi nieużytków. Był tam 1 budynek murowany i 13 drewnianych.

Folwark Laski posiadał: gruntów ornych i ogrodów mórg 212, 18 mórg łąk, 6 mórg pastwisk, 104 morgi urządzonego lasu, nieużytków mórg 13. W folwarku było 5 budynków drewnianych (SGKP).

PATYKÓW - przysiółek - w 1870 roku leżał w gminie Brudzice, należał do Turskich. Później w granicach gminy Sulmierzyce. W latach 70-tych XIX wieku liczył 19 mieszkańców, 4 domy murowane i 1 drewniany. Użytki rolne to 30,3 ha.

PIEKARY - wieś leży przy drodze do Bogumiłowic, na zachód od Sulmierzyc. Wielodrożna, najstarsza część zabudowana w zwartej ulicówce.

W przeszłości wieś królewska z przyległościami, wzmiankowana pierwszy raz w 1364 roku jako „Pyekari”. Kazimierz Wielki przyznał dla ufundowanego kościoła w Szczercowie dziesięciny z tego właśnie folwarku. W latach 1511-1553 wymieniany jest jako „regalis Pyekari”. Wieś królewska w 1559 roku liczyła 10 domów. Do wsi należało 135 mórg. W 1662 wieś oddzielono od folwarku. W północnej części był młyn wodny zbożowy. W 1771 roku folwark dzierżawiła Konstancja Walewska, opłacając kwarty i tenutę dzierżawną w wysokości 150 zł. 4 gr. rocznie.

W 1771 roku na sejmie Rzeczypospolitej Piekary nadano w wieczystą dzierżawę Sucheckiemu, stolnikowi sieradzkiemu. Od 1820 roku folwark rządowy dzierżawili Feliks Walewski z Woli Wydrzynej, potem Janina Graleska - sukcesorka z Bogumiłowic, następnie małżeństwo: Janina i Feliks Walewscy, po nich Kiechła. Wieś Piekary liczyła 20 domów. Do wsi należały 184 morgi, do folwarku 647 mórg. Pod koniec XIX stulecia folwark dzierżawił Brulikowski, po nim od rządu rosyjskiego folwark kupił Wincenty hr. Walewski z Woli Wydrzynej, a od niego Gorgon (obywatel rosyjski pochodzenia żydowskiego), który w 1908 roku folwark rozparcelował. Ośrodek folwarku kupili bracia Targońscy z Kruszyny. Sąsiednią parcelę kupił Kurzynoga. W tym czasie wieś Piekary liczyła 102 mieszkańców.

PIEKARY - osada leśna, położona na południe od wsi Piekary, należała do folwarku. Na osadę składało się 670 mórg lasu, 30 mórg użytków rolnych i dom - gajówka. Osada w przeszłości była królewską. Po III rozbiorze skonfiskowana.

(SGKP, t. VIII, s.77; APL, m-film nr 123442; Łaski J., Liber bene..., s.456, 490, 491; Źródła dziejowe - Pyekari, s.207, 284/WielkopolskaII/; Matriculum Regni Polon... Summa - IV/3 s.242, 357 - Acta capit. 1881/ kopia z 1501 roku)

PODWINEK - wieś. Gmina i parafia Chabielice (stan na lata 80-te XIX wieku). Przed 1886 rokiem liczyła 10 osad i 47 mórg gruntu. Należała do dóbr Osiny.

POŹDŹENICE - wieś leżąca na północ od Szczercowa. We wsi stoi drewniany kościół Parafii Świętego Kazimierza i Świętej Barbary o konstrukcji zrębowej wybudowany w XVIII wieku (budowla jednonawowa, na planie prostokąta, o płaskim stropie i dwuspadowym dachu). W przeszłości stał tu tzw. dwór na kopcu. Jedyną informację o tym obiekcie znaleziono w inwentarzu z 1751 roku. Wiadomość o erekcji parafii w Pożdżenicach (niekiedy Pożdzienicach) w 1622 roku podaje Antoni Pstrokoński, a powtarza „Katalog zabytków...”. Nasyp po dworze na kopcu, ani zespół dworski, nie zachowały się. Być może znajdował się on w zachodniej części wsi, w okolicy kościoła. Metryki miejscowości nie notują S. i S.M. Zajączkowsky. Prawdopodobnie pojawia się w źródłach dopiero w 1440 roku, kiedy to wzmiankowani byli Mikołaj Trepka z Pożdżenic, Krześlowa i Kurowa, sprawujący do 1463 roku urząd proboszcza widawskiego. W połowie XVI wieku była to wieś Gomolińskich, jak wynika ze znanego działu. Opis z 1751 roku notuje: „... *około tego dziedzińca (dworskiego) i dwora kopiec zarosły krzami, chwastem i błotem zalazły. Ozdownia pod kopcem, ze wszystkim zła...*”. Wydaje się, że opisany kopiec podworski łączyć można z fundacją rodziny Gomolińskich. Niezachowanie się kopca utrudnia nawet orientacyjne określenie chronologii obiektu.

(L.Kajzer, J.Augustyniak, Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII - XVII/XVIII wieku, Łódź 1986, s.168.)

PRZYBORÓW - w XIX wieku folwark w powiecie łaskim, gminie Chociw, parafii Restarzew. Pod koniec XIX wieku 1 dom, 26 mieszkańców i 90 mórg gruntu.

PRZYBORÓW - wieś i folwark. W XIX wieku w powiecie noworadomskim, gminie i parafii Kobile Wlk. W 1827 roku było tu 16 domów, 58 mieszkańców. Pod koniec XIX wieku wieś miała 12 domów i 188 mieszkańców oraz 114 mórg włościańskich gruntu. Folwark miał 3 domy, 9 mieszkańców.

PUSZCZA - wieś w powiecie piotrkowskim. Gmina i parafia Chabielice (według stanu pod koniec XIX wieku). Przed 1886 rokiem 5 osad i 29 mórg gruntu. Należała do dóbr Osiny.

REKLE - wieś i folwark na południe od Rzęśni. Pierwsza pewna informacja o istnieniu tej miejscowości pochodzi z 1375 roku. Miejscowość wymieniana w XVI wiecznych spisach poborowych i inwentarzowych (wtedy w parafii Rzęśnia, powiecie radomszczańskim). W 1552 roku była podzielona pomiędzy 5 posiadaczy posiadających od 1/4 do 1/8 łana. W wyniku podziału administracyjnego z lat 1867-1914 Rekle położone były w powiecie noworadomszczańskim, gminie Zamoście. Ponadto miejscowość podlegała parafii w Rzęśni.

W 1827 roku we wsi było 17 domów i 103 mieszkańców. W 1885 roku folwark Rekle miał 897 mórg powierzchni z czego: gruntów ornych i ogrodów 550, 73 morgi łąk, 9 mórg pastwisk, 241 mórg urządzonego lasu, 24 morgi nieużytków. W folwarku były 4 budynki murowane i 13 drewnianych. W tym czasie wieś Rekle składała się 30 osad, 189 mórg ziemi włościańskiej (SGKP).

RESTARZEW CMENTARNY - w XV wieku *Rzestharzewo, Rzeschetarzew*. Wieś i osada nad rzeką Widawką, powiat łaski, gmina Chociw, parafia in loco (stan na koniec XIX wieku). Leży przy drodze ze Szczercowa do Widawy, posiadał kościół drewniany, urząd gminy, 81 domów, 508 mieszkańców, 2.184 mórg ziemi włościańskiej (w tym osiedle Restarzew

Poduchowny 70 mórg). Karczma (2 morgi), osada proboszcza (6 mórg - stan na koniec XIX wieku).

W 1827 roku były tu 53 domy, 319 mieszkańców. Tutejszy kościół wedle tradycji powstał wraz z parafią w XII wieku z fundacji arcybiskupa gnieźnieńskiego, którzy mieli tu prawo patronatu. W 1829 roku kościół został rozszerzony przez dodanie nawy drewnianej. W XVI wieku pleban miał tu swój łąn roli, trzy kawałki łąk, trzy place zajęte przez dwie karczmy i zagrodnika. Parafia Restarzew, dekanat łaski miała 2.770 dusz (SGKP, IX, 622). Obecnie stojący we wsi kościół Parafii Świętego Andrzeja Apostoła wybudowany został w latach 1913-1924 w stylu neobarokowym wg projektu Franciszka Karpińskiego, trzynawowy, z trzema kaplicami i dwoma frontowymi wieżami (ryc. 40).

RUSIEC - w XVI wieku *Rusyecz* i *Ruszcza*, wieś i folwark nad Niecieczą, powiat łaski, gmina Dąbrowa Rusiecka (stan na koniec XIX wieku), parafia Rusiec, odległość 14 wiorst od Szczercowa, posiadała kościół parafialny drewniany. Wieś miała 99 domów, 634 mieszkańców, 749 morgi gruntu; proboszcz 2 domy, 3 mieszkańców, 6 mórg; folwark 8 domów, 96 mieszkańców, 2.531 mórg gruntu (558 ornych). W 1827 roku było tu 60 domów, 486 mieszkańców. W XVI wieku Rusiec należał do parafii Restarzew. Niewiadomo, kiedy wzniesiono kościół. Pierwotnie był filialnym. W 1643 roku Maciej Łubieński, arcybiskup gnieźnieński na prośbę Jana Koniecpolskiego, dziedzica Ruśca, utworzył przy nim parafię. W wielkim ołtarzu jest obraz N.M.P. uważany za cudowny (Łaski, Liber..., I, 464). W XVI wieku dziesięciny z Ruśca pobierał pleban w Restarzewie. W 1553 roku było tu 6 łąnów kmiecych i 5 zagród (Pawiński, II, 216). Wydawca *Liber Beneficiorum...* Łaskiego podaje, że Rusiec był kiedyś miasteczkiem pod nazwą Toporowa, ale wydaje się to być wątpliwe. Być może, iż Rusiec pozostawał przez pewien czas w ręku Korycińskich, którzy uzyskawszy przywilej na założenie miasta nadali mu nazwę od herbu. Utworzenie osady miejskiej okazało się niemożliwe. Parafia Rusiec, dekanat łaski, 2.000 dusz. (SGKP, t.X, s.24)

RUSZCZYN - wieś i folwark nad rzeką Widawką. Miejscowość znana w XVI wieku, w obrębie parafii w Kamieńsku. Jej właścicielem był między innymi Aleksander Koniecpolski (zm. 1609) - wojewoda sieradzki. W latach 1867-1914 wieś należała do powiatu piotrkowskiego, gminy i parafii Kamieńsk. W 1889 roku wieś liczyła 27 domów, 282 mieszkańców i 431 mórg gruntu włościańskiego. Folwark miał 3 domy, 32 mieszkańców i 404 morgi gruntu. Folwark wchodził w skład dóbr kamienieckich. W 1827 roku we wsi były 22 domy i 155 mieszkańców. Obecnie miejscowość nie istnieje.

RZAŚNIA - w XVI wieku *Rzassnya*, wieś i folwark oraz Rzaśnia Poduchowna, wieś i osiedle, powiat noworadomski (pod koniec XIX wieku). Posiada kościół parafialny murowany (ryc. 42) i zabytkową kaplicę. Wieś w końcu XIX wieku miała 33 domy i 480 mieszkańców; osiedle 3 domy i 6 mieszkańców; folwark 11 domów i 34 mieszkańców.

Rzaśnia Poduchowna; wieś ma 9 domów, 44 mieszkańców, 190 mórg gruntu; osiedle 2 domy, 6 mieszkańców i 10 mórg włościańskich.

W 1827 roku w Rzaśni było 49 domów, 367 mieszkańców. Dobra Rzaśnia składały się w 1876 roku z folwarków: Rzaśnia (547 mórg gruntów ornych i ogrodów, łąk mórg 61, pastwisk mórg 54, lasów mórg 746, nieużytków mórg 54, budynków murowanych 10, drewnianych 7, płodozmian 8 i 10-cio polowy, las urządzony), Trzcina (254 mórg gruntów ornych i ogrodów, pastwisk mórg 17, nieużytków mórg 24, budynków murowanych 2, drewnianych 3, płodozmian 8 polowy), Brutus (grunty orne i ogrody mórg 218, łąk 89, pastwisk mórg 56, nieużytki mórg 30, budynków murowanych 1, drewnianych 5, płodozmian 7 polowy), nomenklatury Kurzynoga, rozległość mórg 2.151.

W skład dóbr poprzednio wchodziły: wieś Rząśnia - osad 40 i 351 mórg gruntu, wieś Żary - osad 18, 171 mórg gruntu, wieś Rychłocice - osad 8 i 71 mórg gruntu. Wieś Rząśnia stanowiła dawną posiadłość arcybiskupów gnieźnieńskich, którzy założyli tu parafię i kościół istniejący już na początku XV wieku. Na miejscu dawnego kościoła stanął około roku 1870 nowy murowany kościół dwuwieżowy. W XVI wieku proboszcz posiadał po 2 łany roli w każdym z trzech pól, 4 oddzielne łąki, 3 sadzawki, kilka placów i ogrodów, karczmę z placem dającą pół grzywny czynszu, użytkowanie części boru na pasiekę. Pobierał ze wsi dziesięcinę snopową, bez konopnej i kolędę po groszu z domu (Łaski, I, 537-538). Parafia Rząśnia należała pod koniec XIX wieku do dekanatu noworadomskiego, miała 4.900 parafian (SGKP, t.X, s.127).

SARNÓW - wieś, folwark i młyn nad rzeką Widawką w powiecie łaskim, gminie Chociw, parafii Restarzew (według podziału administracyjnego z lat 1867-1914). Miejscowość występuje w spisach pochodzących z XVI wieku. Według spisu poborowego z 1552 roku majątek Sarnów i Tuklęcz miał 3,5 łana. W dobrach znajdują się pokłady wapna. Wieś około 1889 roku miała 18 domów i 135 mieszkańców. W folwarku było 6 domów, 73 mieszkańców. Młyn miał 1 dom, 8 mieszkańców i 30 mórg gruntu. W 1827 roku we wsi były 22 domy i 206 mieszkańców. W roku 1886 dobra Sarnów składały się z folwarków Sarnów i Przyborów, łączna ich powierzchnia liczyła 912 mórg gruntu. Folwark Sarnów: gruntów ornych i ogrodów 340mórg, łąk 35, pastwisk 42, lasu mórg 20, nieużytków mórg 17, ponadto 30 mórg w osadzie młyńskiej. Zabudowania folwarku składały się z 7 budynków murowanych i 12 drewnianych.

Folwark Przyborów: gruntów ornych i ogrodów 277 mórg, pastwisk mórg 68, lasu nieurządzonego mórg 72, nieużytków mórg 8. W folwarku były 2 budynki murowane i 1 drewniany.

Do dóbr wchodziły wsie: Sarnów (31 osad z 206 morgami włościańskimi gruntu), Sewerynow (12 osad i 79 mórg), Wincetów (11 osad i 85 mórg gruntu), Lucytanów (15 osad i 83 morgi - SGKP).

SKĄPA - w średniowieczu osada rycerska. W 1386 roku występuje pod nazwą *Skampestas nobile*. W 1518 roku *Skampa*. W 1552 roku dobra należały do Aleksandra Skąpskiego, Marcina Południe, Stanisława Piskuly i Kacpra Skąpskiego. W Księgach Ziemskich z XVI wieku pod nazwą Skąpa zapisane są wieś i folwark. Na terenie folwarku były 4 domy i mieszkało 13 osób, we wsi mieszkało 115 mieszkańców. Dwór usytuowany był na zachód od traktu częstochowskiego. Skąpą zamieszkiwała szlachta (dawała dziesięcinę dla kościoła w Sulmierzycach), nie było tam kmieci. W 1827 roku Skąpa liczyła 16 domów i 100 mieszkańców. W 1871 roku obszar folwarku wynosił 551 mórg. Były tam 2 domy murowane i 8 drewnianych. Do folwarku przylegała wieś licząca 116 mieszkańców i 14 domów. W 1937 roku reaktywowano parafię w Strzelcach Wielkich i przyłączono do niej Skąpą. Przed II wojną światową folwark Skąpa należał do Kobyleckich (SGKP, X, 664).

STANISŁAWÓW - kolonia o rozproszonej zabudowie ze wschodu na zachód miała długość 2,5 km. Położona 2 km na północ od Sulmierzyc.

W przeszłości było to pustkowie porośnięte lasem i zagajnikami należące do dóbr Sulmierzyce. Stanisławów rozbudował się za dawnym cmentarzem żydowskim. Kolonia zasiedlona w 1827 roku po parcelacji pustkowia. W 1890 roku Stanisławów liczył 109 mieszkańców i 14 domów. Od północy wieś położona jest na pagórkach pokrytych lasem o piaszczystym podłożu zwanych „Żabieniec”. Na wschodzie, prawdopodobnie za strumykiem Zimna Woda na początku XX wieku pracował kowal Musiał.

STRÓŻA - wieś i folwark nad Niecieczą, powiat noworadomski, gmina Rząśnia, parafia Chabielice (według podziału administracyjnego z lat 1867-1914). Posiadała kościół filialny, krochmalnię, młyn wodny. Wieś na przełomie XIX i XX wieku miała 26 domów i 252 mieszkańców, folwark 8 domów i 60 mieszkańców. W 1827 roku było tu 21 domów i 152 mieszkańców. W 1876 folwark Stróża miał 1869 mórg powierzchni, w tym: grunty orne i ogrody 693 morgi, łąki 263, pastwisk 202 morgi, lasu nieurządzonego mórg 635, nieużytków mórg 76, budynków murowanych 16, drewnianych 19. We wsi znajdowały się pokłady torfu. Wieś Stróża miała pod koniec XIX wieku 33 osady, 145 mórg gruntu; wieś Grabek 20 osad i mórg 215; wieś Ścięgna osad 17 i mórg 134; wieś Zabrzezie osad 32 i mórg 70. Według podania zamieszczonego w „Herbarzach...” B.Paprockiego Stróża należała do rzędu wsi nadanych wychodźcy czeskiemu Wrszowcowi przez Bolesława Krzywoustego. W 1552 roku mieszkał w Stróży niejaki Siemkowski i płacił podatek od 9 osad i 5 łąnów oraz młyna. W 1690 roku Jan Franciszek Koryciński, dziedzic Stróży i jego żona Elżbieta z Koniecpolskich, wzniesli kościół drewniany stanowiący filię kościoła w Sulmierzycach. Został on zamieniony przez biskupa Radziejowskiego na kościół parafialny. Do parafii należały wsie: Grabek i Stróża. W 1715 roku Aleksander Walewski, dziedzic, wznosił nowy kościół drewniany, konsekrowany w 1731 roku (ryc. 19). W XIX wieku parafię w Stróży zniesiono i dołączono do Chabielic (SGKP, XI, 410).

SUCHOWOLA - wieś i folwark nad Niecieczą. Miejscowość znana już w XVI wieku. Według rejestrow poborowych z połowy tego wieku Stanisław Zamoyski płacił podatek od 12 osad i 11 łąnów. Wieś należała do parafii Rząśnia. Tamtejszemu plebanowi odprowadzano dziesięcinę z łąnów dworskich.

W 1827 roku były w Suchowoli 24 domy zamieszkiwane przez 174 ludzi. W drugiej połowie XIX wieku wieś należała do gminy i parafii Rząśnia, powiatu noworadomskiego. W 1885 roku folwark Suchowola z attynencją Grabowiec miał 1.054 morgi powierzchni, w tym: gruntów ornych i ogrodów 619 mórg, łąk 45, pastwisk 59, lasu 291 (las urządzony), nieużytków 40 mórg, budynków murowanych 6, drewnianych 8. Wieś miała w tym czasie 45 osad i 295 mieszkańców. Majątek posiadał cegielnię. W 1900 roku został rozparcelowany. W XIX wieku właścicielami byli: Tadeusz Bieleński - do 1820 roku, Tomasz Maruszewski - do 1839 roku, miasto Piotrków - do 1845 roku, Tekla z Walewskich Masłowska - do 1850 roku, Wiktoria z Gołombiowskich Ostrowska do 1862 roku, Jan Ostrowski do 1865 roku, Florentyna z Racholskich Leśniowska do 1866 roku, Aleksander Mirowski do 1879 roku, Zaborowski i Daszkowski (imiona nie ustalone) do 1900 roku.

SULMIERZYCE - pierwsze wzmianki o miejscowości pochodzą z roku 1470.

Kolejni właściciele to:

-ród Ostojczyków, którym przypisuje się założenie miejscowości

- od 1472 nabywcą jest Piotr Dział i jego bracia: Piotr Stary i Piotr Mały (w latach 1472-1506 sprawował opiekę nad kościołem)

- później są wzmianki o Sulimierskich: Piotr, Hieronim. Jan Sulimierski w latach 1552-3 płaci podatki za siebie i za małoletniego Mikołaja. W 1571 sprzedał część dóbr.

Kościół parafialny - zbudowany w latach 1800-1822 w stylu klasycystycznym (ryc. 30). Parafia administracyjnie należała w połowie XIX wieku do okręgu radomskiego, w obwodzie piotrowskim, guberni kaliskiej.

Julian Jerzmanowski - wójt w 1834 roku; w 1850 był nim Kwiatużyński, później Kurakowski (imiona nie ustalone), w 1864 M.Marynowski.

SZCZERCÓW - dawniej miasto (ryc. 43) położone na skrzyżowaniu ważnych dróg średniowieczu, prowadzących z Piotrkowa Trybunalskiego do Wielunia i z Radomska do

Sieradza. Najstarsza wiadomość o Szczercowie pochodzi z 1332 roku i dotyczy parafii. Późniejsza z 1362 roku miejscowej komory celnej. Przed 1364 nadane zostały prawa miejskie. W 1793 roku Szczerców posiadał 125 domów zamieszkałych przez 632 mieszkańców. W miejscowości znajduje się kościół parafialny z XIX wieku zniszczony w czasie kampanii wrześniowej. Odbudowany w 1953 roku (ryc. 44). Prawa miejskie utracił on w 1869 roku. Na początku lat 20-tych XIX wieku osada miejska zamieszkała przez około 4.000 ludności.

ŚCIEGNA - wieś włościańska, powiat noworadomski, gmina Rząśnia, parafia Chabielice. Miała 16 domów, 125 mieszkańców, 300 mórg gruntu (stan na przełom XIX i XX wieku). W 1827 roku było tu 16 domów i 84 mieszkańców, ówczesnie wieś należała do parafii i dóbr Stróża (SGKP, t.X, s.407).

TATAR - wieś należała do dóbr Osiny. Gmina i parafia Chabielice (stan na przełom XIX i XX wieku). Przed 1886 rokiem liczyła 36 osad i 394 morgi gruntu.

TRZĄS - *vel* Dejtszland, kolonia nad Widawką, na wschód od Szczercowa w powiecie piotrkowskim, gminie Kluki, parafii Kaszewice (stan na II połowę XIX wieku). Zamieszkiwali ją koloniści niemieccy. Posiadała szkołę początkową. Liczyła 477 mieszkańców i 67 domów, 648 mórg nowopolskich gruntu z czego 417 ziemi ornej. W 1827 roku było tu 9 domów i 78 mieszkańców. Kolonia powstała na obszarze dóbr Kaszewice.

TRZCINIEC - przysiółek na południe od Marcinowa.

WALEWICE - (albo Józefina) przysiółek, dawniej folwark dóbr Wola Wydrzyna. Przed 1880 rokiem folwark posiadał 275 mórg (248 mórg gruntów ornych), 2 domy murowane i 2 drewniane.

WALEWICE - patrz Józefina

WIDAWA - osada nad Niecieczą (ryc. 45), w pobliżu jej ujścia do Widawki. Pierwsza wzmianka źródłowa o Widawie pochodzi z 1388 roku. Uzyskała wtedy niemieckie prawo miejskie. Prawa miejskie posiadała do 1869 roku. Prawdopodobnie już od średniowiecza siedziba parafii (data erygowania Parafii Podwyższenia Krzyża Świętego 1417 rok – abp Mikołaj Trąba). Posiada kościół parafialny murowany wybudowany w latach 1678-1709 w stylu barokowym (ryc. 46) i klasztor bernardynów (fundacja w 1638 roku Wojciecha Węzyka Widawskiego z żoną Anną - dane na schyłek XIX wieku). Prócz tego w końcu XIX wieku były tu: urząd gminy, stacja pocztowa, szkoła początkowa oraz 167 domów i 3.345 mieszkańców. Mieszczanie posiadali w tym czasie 1.723 morgi ziemi (900 mórg roli). Ponadto w granicach miasta było 60 mórg ziemi włościańskiej, 6 mórg ziemi kościelnej i 4 morgi klasztornej. W 1827 roku Widawa posiadała 136 domów i 1.390 mieszkańców. W 1864 roku było tu 28 domów murowanych i 128 drewnianych oraz 2.018 mieszkańców. Od średniowiecza była to osada szlachecka, siedziba rodu Widawskich herbu Węzyk. Murowany kościół parafialny pod wezwaniem św. Marcina wzniesiony około 1466 roku na miejscu dawnego drewnianego. W 1802 roku miasto zniszczył pożar w którym spłonął kościół spłonął. Odbudowany został w 1846 roku. W II połowie XIX wieku Widawa leżała w powiecie łaskim, gminie Dąbrowa Widawska.

WIEWIEC - wieś, folwark, młyn i Wiewiec Poduchowny. Akta kanonii gnieźnieńskiej podają, że kościół parafialny istniał tu już w XIII wieku. Pierwsza wzmianka pisana pochodzi

jednak dopiero z 1386 roku. Jest gniazdem rodu Jastrzębców. W połowie XVI wieku Roksicki (imię nieznane) i Jan Kruszewski płacili podatek od 23 osad i 12 łanów. Już wtedy były tam dwie karczmy. W II połowie XIX wieku miejscowość w powiecie noworadomskim, gmina Zamoście. We wsi był wtedy wybudowany w 1861 roku murowany kościół parafialny, przytułek dla ubogich, karczma, 83 domy, 672 mieszkańców, 1.361 mórg ziemi włościańskiej, 1.037 mórg ziemi folwarcznej, 3 morgi ziemi należącej do karczmy, 6 mórg należących do proboszcza. Wiewiec poduchowny miał 6 domów, 40 mieszkańców, 95 mórg roli.

W 1827 roku było tu 42 domy i 459 mieszkańców. W 1839 roku majorat ten nadany został generałowi Kaprjanowi. Składał się z folwarków: Wiewiec, Kruplin, Wiewiecka Wola, obejmował 1.778 mórg powierzchni (886 roli)

WINCENTÓW - na zachód od Sarnowa. Folwark (około roku 1893) w powiecie łaskim, gminie Dąbrowa Rusiecka, parafia Wola Więżowa. Został on w 1887 roku oddzielony od dóbr Wola Więżowa. Rozległość mórg 551:gruntów ornych i ogrodów mórg 412, łąk 10, pastwisk 69, przestrzeni spornych 33, nieużytków mórg 26, budynków murowanych mórg 2, budynków drewnianych 8.

WINCENTÓW - kolonia w powiecie łaskim, gminie Chociw, parafii Widawa (według podziału administracyjnego z lat 1867-1914). Około 1892 roku było w niej 19 domów i 74 mieszkańców (84 morgi gruntu należącego do włościan). W kolonii znajdowała się osada karczemna, a w niej 1 dom, 5 mieszkańców, 1 morga gruntu dworskiego.

WINEK - osada młyńska. Ogólny obszar miejscowości - 30,5 ha (13,9 użytków rolnych, 3,76 łąk, 7,5 ha lasu z zagajnikiem oraz staw na rzece Krasówce o powierzchni ponad 8 ha, długości 1,5 km. W latach 70-tych XIX wieku było tu 3 mieszkańców, dom murowany, młyn drewniany, od końca XIX wieku należy do rodziny Turków. Źródła pisane datują młyn na XVI wiek. W latach 70-tych XX wieku młyn posiadał Edward Turek.

Około 1875 roku niedaleko młyna była fryszerka dworska, do której dowożono rudę darniową. Fryszerka miała dawać 1.500 pudów żelaza na potrzeby dworu (23.000 kg). W pobliskim Ksawerowie była karczma dworska. Sołectwo Eligiów (H.Konikowski, s.109, 110). **WINEK** - wieś z karczmą. W 1827 roku należała do gminy Chabielice w powiecie piotrkowskim. Liczyła wówczas 6 mieszkańców, 1 dom drewniany. Wieś należała do dóbr Osiny.

W przeszłości było tu pustkowie, położone za łąkami, lasami, w dolinie rzeki Krasówki. Teren ten należał do dóbr Sulimierskich. Istniały tu młyn, folwark, karczma oraz fryszerka. Do folwarku należało 160 mórg (18 mórg łąk, 35 ha lasu. Były 2 domy. Do karczmy należało 10 mórg i dom drewniany. Do wsi w 1827 roku należało 33 mórg i 4 domy. Do osady dworskiej należało 6 mórg i 1 dom, później 3 domy.

WIŚNIÓW - w 1570 roku osada leśna, pustkowie, nad strumieniem Zimna Woda, pomiędzy wsią Kuźnica i Markowizną w dobrach Wola Wydrzyna. Sołectwo Kuźnica. Użytki rolne 5,6 ha. Dom drewniany 1 (H.K., s.110).

WOLA GRZYMALINA - w XVI wieku miejscowość zwana była „Wola Czyżewska”. Wieś i folwark nad Widawką, powiat piotrkowski, w gminie Kleszczów, w parafii w miejscu (stan na około 1892 rok). Wieś posiadała 38 domów, 394 mieszkańców. Folwark miał 10 domów, 5 mieszkańców. We wsi znajdował się kościół parafialny. W 1827 roku było tu 21 domów, 184 mieszkańców. Dobra Wola Grzymalina w 1874 roku składały się z folwarków: Wola Grzymalina, Dąbrowa i Łudzin oraz nomenklatury Stok. Dobra miały 2.492 mórg

powierzchni. Folwark Wola Grzymalina miał: gruntów ornych i ogrodów 108 mórg, łąk 92 mórg, pastwisk 109 mórg, lasu 1.620 mórg, zarośli 150 mórg, nieużytków 206 mórg, budynków murowanych 3, budynków drewnianych 15.

Folwark Dąbrowa z przyległością Stok: gruntów ornych i ogrodów 80 mórg, nieużytków 1 morgę, osada młyńska 23 morgi (młyn wodny), w folwarku 9 budynków drewnianych.

Folwark Łudzin: gruntów ornych i ogrodów mórg 99, nieużytków mórg 1, budynków drewnianych 3. W dobrach Wola Grzymalina las był nieurządzony (około 1892 roku). Znajdowały się tam pokłady torfu. Obecnie wieś nie istnieje.

WOLA WIĘZOWA - miejscowość znana już w XVI wieku. Należała wówczas do parafii Restarzew. Z pochodzących z tego czasu spisach poborowych znana jest jako Rusiecka Wola. W 1552/3 roku miała 13 łąnów kmiecych powierzchni. W wieku XIX wieś i folwark wchodzący w skład dóbr tej nazwy. Znajdowały się w powiecie łaskim, gminie Dąbrowa Rusiecka, parafii w miejscu (parafia należała do dekanatu łaskiego i liczyła około 1.500 wiernych). Posiadała kościół parafialny drewniany ufundowany przez dziedzica dóbr Franciszka Walewskiego w roku 1781 oraz urząd gminy. Było w niej 69 domów, 778 mieszkańców.

W 1827 roku domów było 70, a mieszkańców 704. W 1864 z dawnych obszarów należących do kościoła utworzono osadę włościańską pod nazwą Wola Więzowa Poduchowna. W 1885 roku dobra te składały się z folwarków Wola Więzowa, Stanisławów, Wincentów i Dęby, a powierzchnia ich liczyła 2.813 mórg. Folwark Wola Więzowa: gruntów ornych i ogrodów mórg 708, łąk 114, pastwisk 62, nieużytków mórg 26, budynków murowanych 15, budynków drewnianych 10.

Folwark Stanisławów: gruntów ornych i ogrodów mórg 303, łąk 60, pastwisk 6, nieużytków mórg 8, budynków murowanych 2, budynków drewnianych 4.

Folwark Wincentów (patrz oddzielne hasło): gruntów ornych i ogrodów mórg 412, łąk 11, pastwisk 69, przestrzenie sporne 33 morgi, nieużytki - 26 mórg, budynków murowanych 2, drewnianych 7. W 1887 roku wydzielony został z dóbr.

Folwark Dęby: gruntów ornych i ogrodów mórg 280, łąk 18, pastwisk 4 morgi, 656 mórg nieurządzonego lasu, nieużytków mórg 17, budynków drewnianych 3 oraz wiatrak.

W skład dóbr poprzednio wchodziły: Wieś Wola Więzowa (75 osad z 264 morgami gruntu), Prądzew (30 osad i 445 mórg gruntu włościańskiego), Mierzynów (16 osad, 264 morgi gruntu włościańskiego), Wincentów (8 osad z 3 morgami gruntu), Dęby Wolskie (26 osad z 285 morgami gruntu), Bolesławów (11 osad z 180 morgami gruntu).

WOLA WYDRZYNA - folwark, w przeszłości o nazwie „Vedrinska”. Za Mikołaja Wolskiego - Wola Vendzinska. On to, właściciel dóbr, w 1511 roku na zachód od dworu wydzielił z folwarku ziemię, nadając ją chłopom - osadnikom. Nową osadę nazwał „Wola”, zaś od nazwy folwarku Wola Wendziniska.

Wolski płacił powinności od 6 osadników na 4 łąnach i młyna w Woli oraz płacił dziesięciny na stół arcybiskupi w Gnieźnie, jak też 1,5 korca żyta i owsa, tudzież meszne dla plebana w Sulmierzycach (Pawiński, II, s.284). Następni właściciele folwarku nazwali osadę Wola Wydryna.

W 1827 roku do dóbr Wola należały folwarki dzierżawione w Bogumiłowicach, Piekarach, wsie włościańskie - Kuźnica i Nowa Wieś, folwark Walewice albo Józefina, osady młyńskie Łęczyska, Markowizna, Ostrówek i młyny wodne w Stróży i Woli Wydrzynej. Ogólny obszar dóbr w 1886 roku wraz z dzierżawionymi majątkami liczył 3.225 mórg. W tym czasie dobra Wola Wydrzyna składały się z folwarku Wola Wydrzyna, Józefina (*vel* Walewice, Sulimierskie) i Bogumiłowice oraz nomenklatur: Ostrówek Markowizna i Siewierzyna. Folwark Wola posiadał ogółem 2.266 mórg, z czego 553 mórg przypadało na

ziemie uprawne, 334 łąki, 114 mórg pastwiska, 53 mórg nieużytki i 1.265 mórg las (nieurządzony). Na terenie folwarku było 12 budynków murowanych, mieszkalnych i 45 drewnianych. Przed 1860 rokiem folwark należał do Mikołaja hr. Walewskiego. Po nim w 1865 roku dziedziczył Wincenty (studiował prawo na Uniwersytecie w Belgii). W 1874 przeniósł się do Warszawy. Majątek upadał.

Wieś Wola Wydrzyna - 26 osad, 217 mórg gruntu, wieś Kuźnica - 22 osady, 347 mórg gruntu, wieś Bogumiłowice - 25 osad, 210 mórg gruntu, wieś Łęczyska - osad 11, 137 mórg gruntu, Nowa Wieś - 14 osad, 265 mórg gruntu, wieś Piekary - 18 osad, 184 morgi gruntu. Majątek posiadał gorzelnię parową (od 1824 roku) przerabiającą do 24.000 korcy ziemniaków, 3 młyny wodne. W 1827 roku było tu 12 domów i 80 mieszkańców.

Ostatnimi właścicielami folwarku byli Róża Gerlicz i jej mąż Ludwik Pleszczyński. Był on agronomem i rozwinął to gospodarstwo. Nieużytki zamienił na stawy hodowlane. W osadzie Leśna Niwa, w uroczysku Wolski Las zamienił bagnisko 50 ha na jezioro użytkowe.

Pozostałości architektoniczne to:

1. Klasycystyczny, murowany, piętrowy pałac z połowy XVIII wieku zbudowany na miejscu dawnej rezydencji (ryc. 32; w czasie powstania styczniowego istniał tu punkt werbunkowy).
2. Oficyna dworska z XIX wieku.
3. Na wschód od oficyny stały stajnie z blankami.
4. Gorzelnia murowana z wysokim parterem z 1824 roku (45m x 14m; ryc. 28).

WYGIELZÓW KOŚCIELNY - wieś i folwark na północ od Szczercowa oraz Wygiełzów Poduchowny - wieś. W II połowie XIX wieku w powiecie łaskim. We wsi stoi kościół parafialny drewniany (ryc. 20). Wygiełzów Kościelny miał 12 domów, 107 mieszkańców, probostwo 2 domy i 22 mieszkańców. Wygiełzów Poduchowny posiadał w tym czasie 9 domów, 35 mieszkańców. W 1827 roku było tu 15 domów i 71 mieszkańców. W 1876 roku folwark miał 335 mórg nowopolskich rozległości, z czego 199 mórg gruntów ornych i ogrodów, 22 morgi łąk, 78 mórg pastwisk, 25 mórg lasu, 10 mórg nieużytków, budynków drewnianych 15 oraz pokłady torfu. Kościół parafialny pod wezwaniem Nawiedzenia NMP istniał tu już w XVI wieku. O miejscowości wspomina A.Pawiński. Na początku XVI wieku właścicielem Wygiełzowa był Jan Kawiecki. Następny kościół wznosił w 1790 roku Celestyn Gorczycki, dziedzic Wygiełzowa i sędzia ziemski sieradzki. Do parafii włączono założony w XVII wieku kościół parafialny w Poźdżenicach. Pod koniec XIX wieku parafia Wygiełzów należała do dekanatu łaskiego i liczyła 3.000 wiernych (SGKP, XIV, 82).

ZABRZEZIE - kolonia w dobrach Stróża, powiat noworadomszczański, gmina Sulmierzyce, parafia Chabielice, 13 domów, 160 mieszkańców, 70 mórg gruntu (stan na przełom XIX i XX wieku). W 1876 roku już 32 osady. Powstała w latach 60-tych XIX wieku.

ZAMOŚĆ - wieś i folwark. Według niektórych źródeł wieś stanowiła gniazdo rodziny Zamoyskich herbu Jelita. Większość genealogów (np. Paprocki) wywodzi jednak tę rodzinę z łączyckiego. W połowie XVI wieku należała do Stanisława Zamoyskiego, który płacił podatek od 18 osad, 13 łąnów i młyna. W II połowie XIX wieku miejscowość położona w powiecie noworadomskim, gmina w miejscu, parafia Wiewiec. Wieś około 1895 roku miała 24 domy, 199 mieszkańców. Folwark liczył 1 dom, 18 mieszkańców, osada młynarska 1 dom. W 1827 roku było 27 domów i 266 mieszkańców. W 1885 roku dobra Zamoście składały się z folwarku Zamość i Janów o łącznej powierzchni 1.477 mórg. Folwark Zamość: gruntów ornych i ogrodów 695 mórg, łąk 191, 45 mórg pastwisk, 266 mórg urządzonego lasu, 33 morgi nieużytków. W folwarku było 9 budynków murowanych i 14 drewnianych.

Folwark Janów miał: gruntów ornych i ogrodów 79 mórg, 61 mórg łąk, 190 mórg pastwisk, 8 mórg nieużytków. W folwarku było 6 budynków drewnianych. W folwarku znajdowały się pokłady torfu i wiatrak koźlak.

Wieś Zamość miała 55 osad i 621 mórg ziemi włościańskiej. W gminie Zamość około 1890 roku zameldowanych było 4.948 ludzi, w tym 9 prawosławnych, 69 protestantów i 112 żydów.

ZIELEŃCIN - w XVI wieku w parafii Rząśnia. Folwark i wieś w połowie XIX wieku należące do dóbr Stróża. Nie notowana w dokumentach średniowiecznych, jednak w XVI wiecznej pracy B.Paprockiego „*Herby rycerstwa polskiego...*” jest informacja o nadaniu tej wsi na początku XII wieku niejakiemu Wrszowcowi. W 1827 roku we wsi było 27 domów, 204 mieszkańców. Pod koniec XIX wieku zarejestrowano 38 domów, 291 mieszkańców, 205 mórg ziemi włościańskiej. Folwark liczył 9 domów, 61 mieszkańców i 1.149 mórg powierzchni. W tym czasie administracyjnie wieś należała do gminy i parafii Rząśnia, powiatu noworadomskiego. Pod koniec XIX wieku w dużej części folwark został rozparcelowany.

ŻAR - albo Żdżar, Żdżary. Wieś nad Widawką na wschód od Szczercowa. W XIX wieku wchodziła w skład powiatu piotrkowskiego, gminy Kluki, parafii Kaszewice. Miała 32 domy i 264 mieszkańców (311 mórg gruntu ornego). Prócz wsi osada leśna z 1 domem, 3 mieszkańcami i 5 morgami dworskimi. wchodziła w skład dóbr Kaszewice. W 1827 roku liczyła 18 domów i 102 mieszkańców.

ŻŁOBNICA - wieś powiatu piotrkowskiego, gmina Kleszczów, parafia Sulmierzyce. Wieś w XVI wieku w parafii sulmierzyckiej, należała do Benedykta Żłobnickiego. Folwark liczył 1.194 morgi i posiadał młyn wodny. We wsi było 81 domów. We wsi i folwarku zamieszkiwało 681 mieszkańców (przed 1880 rokiem). W folwarku Żłobnica w 1827 roku było 124 mieszkańców i 18 domów. We wsi znajdowały się też gospodarstwa kolonistów niemieckich. Przed 1880 rokiem do wsi należało 1.208 mórg. Przed 1890 rokiem była tu karczma dworska w dzierżawie, należąca do dóbr Chorzenice. Należało do niej 10 mórg gruntu.

SPIS WŁAŚCICIELI ZIEMSKICH I WŁAŚCICIELI WYBRANYCH ZAKŁADÓW PRODUKCYJNYCH KOTLINY SZCZERCOWSKIEJ

Arkuszewscy - od 1911 roku dziedzice majątku Lubiec

Arkuszewski Aleksander - w latach 1907-1913 dziedzic wsi Stróża i fabryki krochmalu

Jan - od 1913 roku dziedzic wsi Stróża

Mieczysław - w okresie międzywojennym dziedzic majątku Lubiec

Balyński W. - dziedzic folwarku Bogumiłowice około roku 1552 (Pawiński, II, 284), szlachcic o takim nazwisku jest również w tym czasie posiadaczem majątku Zielęcin

Bartnicki Wincenty - w okresie międzywojennym dziedzic majątku Dworzyszowice Pakoszowe

Baumgarten Rafał - od 1910 roku właściciel tartaka w Ruści i Dąbrowie Rusieckiej

Belchacki Jan - w połowie XVI wieku dziedzic Belchatowa

Małgorzata - w połowie XVI wieku dziedziczka Belchatówka

Bełżycki Stanisław - w okresie międzywojennym właściciel cegielni we wsi Krasowa

Bieleński Tadeusz - do 1820 roku dziedzic wsi Suchowola

Bielski Marcin (ok. 1495-1575) pisarz i historyk, dziedzic Białej Szlacheckiej.

Joachim - syn Marcina, poeta, dziedzic Białej

Bieńkowscy (Bińkowscy) - w Połowie XVI wieku właściciele Bińkowa

Bogdański Stefan herbu Prus - dziedzic dóbr Chorzenice przed 1655 rokiem

Bogusławska Jadwiga - w okresie międzywojennym właścicielka cegielni we wsi Suchowola

Bogusławski Michał - w okresie międzywojennym dziedzic Ostrołęki k/Sulmierzyc

Borek z Ruśca - przed 1452 rokiem dziedzic Ruśca, Woli Więzowej (Rusieckiej) i Kuźnicy (Rudy)

Borowski Stanisław - przed I wojną światową dziedzic majątków Dobryszyce i Zalesiczki, w okresie międzywojennym właściciel gorzelnii w Dobryszycach

Bratman R. - w okresie międzywojennym właściciel garbarni we wsi Żarki (wówczas gmina Dobryszyce)

Broniowski Jan - około połowy XVI wieku dziedzic majątku Domiechowice w parafii Parzno

Brudzka Jadwiga - od 1890 roku właścicielka folwarku Bieliki

Brulikowski - pod koniec XIX wieku dzierżawca folwarku Piekary, imię nie ustalone

Brzeziński Władysław - przed I wojną światową dziedzic majątku Siemiechów k/Widawy

Bzowska Maria - w okresie międzywojennym dziedziczka Sulmierzyc

Bzowski Stefan - przed I wojną światową dziedzic majątku Sulmierzyce

Chabielski Stanisław - w 1552 roku właściciel majątku Chabielice

Andrzej, Ludwik, Maciej - na przełomie XVI i XVII wieku współwłaściciele Chabielic.

W 1597 roku wystawili tam kościół drewniany

Chmielecki Aleksander - w okresie międzywojennym dziedzic dóbr Łęki koło Krześłowa

Chociwski Kazimierz - około roku 1739 dziedzic Chociwia, Zborowa, Łaznowa i Kątów

Chorzeńscy herbu Starykoń - właściciele klucza dóbr z główną siedzibą w Chorzenicach w średniowieczu i początku okresu nowożytnego

Chorzeńska herbu Stary Koń Barbara - pod rokiem 1552 właścicielka Chorzenic

Wojciech - dziedzic Chorzenic około 1555 roku

Chrzanowski Nepomucen - w 1874 roku właściciel folwarku Dzbanki

Chwalibóg Tadeusz - przed I wojną światową dziedzic wsi Skąpa

Cisowski Jan - w połowie XVI wieku współwłaściciel Zdieszulic

Danielewicz Henryk - w okresie międzywojennym dziedzic majątku Lgota Wielka

Danielewicz Maksymilian - przed I wojną światową dziedzic majątku Ligota k/Widawy

Danziger M.H. - na przełomie XIX i XX wieku współwłaściciel młyna, tartaka i gorzelni w Kaszewicach

Daszkowski – imię nie ustalone, w roku 1899 właściciel wsi Suchowola (później majątek rozparcelowany)

Dembowski Stefan - w latach trzydziestych XX wieku dziedzic majątku Łękińsko

Denzo - właściciel Białej Szlacheckiej w I połowie XIX wieku

Dębiccy - w XIX wieku właściciele Chorzenic

Dobiecki Benedykt - w połowie XVI wieku (części?) właściciel Politanic

Mateusz - w połowie XVI wieku współdziedzic Zdieszulic i Woli Zdieszulickiej

Mikołaj - w połowie XVI wieku współdziedzic Woli Zdieszulickiej

Dobrowolski Antoni Bolesław (1872-1954) - geofizyk i podróżnik polarny urodzony w Dworszowicach Kościelnych

Dobrzyłowscy - w połowie XVI wieku właściciele majątku Kałduny

Dorochowscy - w XIX wieku właściciele Chorzenic

Dworzyszewski Adam - w latach 1518-1552 właściciel dóbr Dworszowice Pakoszowe

Frycze Zygmunt - w okresie międzywojennym dziedzic Woli Pszczółeckiej

Gejncelman Karol Beniamin - w latach 1889-1907 właściciel dóbr Stróża

Gerlicz Róża - w latach 30-tych XX wieku współwłaścicielka dóbr Wola Wydrzyna

Glitmanowie - w XIX wieku właściciele Chorzenic

Golański Stanisław - w 1552 roku częstkowy właściciel majątku Rekle

Marcin - w 1552 roku właściciel częstkowy majątku Rekle

Rafał - w 1552 roku właściciel częstkowy majątku Rekle

Gołde - w okresie międzywojennym właściciel tartaku we wsi Rogoźno, imię nie ustalone

Gołembowska Anna - w okresie międzywojennym właścicielka Białej Szlacheckiej k/Rząśni

Gołembowski Bolesław - właściciel dóbr Gawłów i Biała w latach 80-tych XIX wieku

Gomolińscy - od około 1550 roku do XVII wieku dziedzice Krzesłowa

Gomoliński Mikołaj - od 1594 dziedzic Białej Szlacheckiej

Wojciech - w pierwszej połowie XVII dziedzic Pożdżenic i wsi Korczyńska (żona Barbara z Wężyków)

Gorczycki Celestyn - właściciel Wygiełzowa około 1790 roku

Gorgon – Rosjanin żydowskiego pochodzenia, na przełomie XIX i XX wieku właściciel folwarku

Piekary (w 1908 rozparcelował go), imię nie ustalone

Gosz Piotr - pomiędzy 1444-1453 nabył od Piotra Widawskiego Chociw

Grabowski Włodzimierz - przed I wojną światową dziedzic majątku Chociw i Łazów

Graleska Janina – w I połowie XIX wieku dzierżawczyni folwarku Piekary

Henckel graf - w latach 20-tych XIX wieku dziedzic dóbr Kaszewice

Heyman M.- na przełomie XIX i XX wieku współwłaściciel tartaku, gorzelni i młyna w Kaszewicach

Imbram z Bogumiłowic - występuje Aktach Ziemskich Sieradzkich pod rokiem 1391.

Jabłoński Mikołaj - przed I wojną światową dziedzic majątku Chabielice Młynki

Jaśkowski Feliks - od 1895 roku właściciel fabryki krochmalu we wsi Chociw

Jelnicki Zygmunt - przed I wojną światową dziedzic majątku Bukowie koło Bełchatowa

Kawiecki Jan - właściciel Wygiełzowa w I połowie XVI wieku

Kaczkowski Józef - na początku XIX wieku właściciel miasta Bełchatów

Leon (1782-1824) - syn Józefa

Kaprjan J.L., generał – w pierwszej połowie XIX wieku właściciel dóbr Wiewiec

Karnej Rudolf – od 1864 roku właściciel dóbr Stróża

Kiedrzyńscy - w XIX wieku właściciele Chorzenic

Kiesielewicz W - w okresie międzywojennym właściciel tartaku we wsi Ruda

Kłossowski Edward - w latach 70-tych XIX wieku dziedzic Chabielic

Kobierzyccy - od połowy XVI wieku dziedzice dóbr Dworszowice Pakoszowe, w XVIII wieku właściciele Chorzenic

Kobusiewicz Zenon - przed I wojną światową dziedzic majątku Osiny k/Widawy

Kobyłecki Stanisław - kupiec, w okresie międzywojennym właściciel majątku Chorzenice, dziedzic folwarku Skąpa. Kobyłecy byli właścicielami Chorzenic w latach 1927-1945. Przed I wojną światową był także właścicielem wsi Wola Jedlińska, w okresie międzywojennym dziedzicem wsi Chociw i Łazów

Kobyłecki Wacław - przed I wojną światową właściciel wsi Grabno i Zamość

Kohn Samuel - w okresie międzywojennym dziedzic wsi Brudzice

Konieczpolscy - w XVII wieku dziedzice majątku Lubiec

Konieczpolski Aleksander – zmarły w 1609 roku, wojewoda sieradzki, dziedzic majątków Ruszczyn, Rusiec; żona Anna ze Sroczyce

Jan - kasztelan sieradzki, dziedzic Ruśca. W 1643 roku na jego prośbę absp. Maciej Łubieński utworzył tamże parafię (SGKP, t.X, s.24)

Michał – na początku XVII wieku właściciel Kaszewic (fundator miejscowego kościoła w 1612 roku)

Stanisław - około połowy XVI wieku dziedzic majątku Kaszewice (*Casowicze*)

Korulski Onufry - około 1831-1836 roku dzierżawca majątku Sulmierzyce

Korycińscy z Korytna herbu Topór (sieradzkie) - rodzina posiadająca w latach 1555-1596 Rusiec

Koryciński Krzysztof Piotr (1577-1636) - prawdopodobnie dziedzic Ruśca (lub Ruszczy k/Krakowa)

Koryciński Jan Franciszek - w 1690 roku jako dziedzic Stróży wystawił tamże drewniany kościół

Korycińska z Konieczpolskich Elżbieta - żona Jana Franciszka

Kowalewski Mikołaj - około 1617 roku dziedzic majątku Zdieszulice (żona Zofia z Bykowskich), także fundator kościoła i klasztoru

Kowalski Władysław - w okresie międzywojennym właściciel zakładu przetwórstwa mlecznego we wsi Dobryszyc

Kozarski Stanisław - przed I wojną światową i w okresie międzywojennym dziedzic wsi Głuchów koło Widawy

Kozłowski Józef - od 1844 roku wieczysty właściciel wsi Leśniaki (poprzednio w dobrach Chabielice)

Kronenberg Leopold, baron - od 1912 roku właściciel części dóbr Łękawa, w okresie międzywojennym dziedzic Woli Grzymalinej i majątku Lekundy

Kruszewski Jan - w połowie XVI wieku współwłaściciel folwarku Wiewiec

Kryński Stefan - przed I wojną światową dziedzic majątku Wola Wydrzyna

Krystek Mateusz - w połowie XVI wieku współdziedzic Zdieszulic i Woli Zdieszulickiej

Kuczewscy Adam, Jerzy i Stanisław – bracia; współwłaściciele folwarku Ostrołęka w II połowie XVI wieku

Kuczewski Paweł – według rejestru podatkowego z lat 1552-53 właściciel folwarku Ostrołęka

Kugler Mieczysław - w okresie międzywojennym dziedzic majątku Strzyżewice koło Parzna

Leśniowska z Racholskich Florentyna - w latach 1865-1866 dziedziczka dóbr Suchowola

Lewiński Franciszek - przed I wojną światową dziedzic wsi Zabłocie koło Widawy

Lipnicki Stanisław - od 1711 roku dziedzic dóbr Mikorzyce

Lubieccy Mateusz, Albert, Stanisław - około połowy XVI wieku trzech z czterech oddzielnych posiadaczy majątku Lubiec.

Lwowski Andrzej - w 1552 roku właściciel majątku Gawłów (na południe od Rząśni)

Łęski Michał - przed I wojną światową właściciel folwarku Przyborów koło Szczercowa

Łubieński Marian - w okresie międzywojennym dziedzic majątku Stróża

Majeranc Hersz Lejba - przed I wojną światową właściciel wsi Górki Grabiańskie koło Widawy

Malenewski Jan Stanisław - w 1933 roku dziedzic majątku Broszęcin

Marskowa Katarzyna – w połowie XVI wieku współwłaścicielka folwarku Ostrołęka

Martini Józef - właściciel majątków Kruszyny i Białej Szlacheckiej

Marczewski Witold - przed I wojną światową właściciel dóbr Widawka

Maruszewski Tomasz - w latach 1820-1839 dziedzic wsi Suchowola

Masłowska z Walewskich Tekla - od 1845 do 1850 roku właścicielka dóbr Suchowola i Grabowiec
Masłowski Hipolit - w 1820 roku właściciel majątku Chorzenice i folwarku Żłobnica
Michalecowie - w XIX wieku właściciele Chorzenic (być może Michelisowie)
Michelis Karol i Maksymilian - od 1886 roku właściciele chorzenickiej gorzelni oraz tamtejszego majątku

Mieliński Jan - w 1775 roku otrzymał na 50 lat starostwo kielczygłowskie
Mikorski herbu Róża - około połowy XVI wieku dziedzic Mikorzyc i Woli Mikorskiej
Miłek Antoni - przed I wojną światową dziedzic dóbr Grabowie k/Widawy
Mirowski Aleksander - w latach 1866-1879 dziedzic wsi Suchowola
Modelski (imię nieznane) - w początku XX wieku właściciel folwarku Bieliki
Moszkowski Bernard - przed I wojną światową właściciel dóbr Dąbrowa Widawska i Świerczów
Muchanow S. - w latach 80-tych XIX wieku posiadacz dóbr Kielczygłów
Myszkowski Kazimierz - w 1772 roku był gospodarzem w starostwie kielczygłowskim

hr. **Neselrode**, generał lejtnant - w 1837 roku otrzymał majorat Kielczygłów
Neuman E. - przed I wojną światową właściciel części dóbr Wola Wężykowa
Neyman Sławka Gustaw - przed I wojną światową właściciel dóbr Janki vel Jajki
Niczko z Bogumiłowicz - pod rokiem 1372 występujący w dokumentach Sądu Ziemskiego w Sieradzu

Osiński Andrzej - około połowy XV wieku właściciel majątku Osiny (na wschód od Chabielic)
Ostrowska z Gołombiowskich Wiktoria - w latach 1850-1862 właścicielka dóbr Suchowola i Grabowiec
Ostrowski Jan - w latach 1862-1865 dziedzic dóbr Suchowola i Grabowiec

Paske Oscar - w okresie międzywojennym właściciel majątku Beresie Małe
Perkal Chaim - w okresie międzywojennym dziedzic wsi Świerczów
Pieniążkowska Anna - około 1930 roku właścicielka Bełchatowa (1931)
Piotr z Chorzenic - w XV wieku dziedzic owego majątku
Piaskowska Helena - w połowie XVI wieku jedna z właścicielek Woli Zdieszulickiej
Pleszczyński Ludwik - w okresie międzywojennym dziedzic majątku Wola Wydrzyna
Pleszczyńska Róża - żona Ludwika, współdziedziczka Woli Wydrzyny w okresie międzywojennym
Pokrzywnicka Anna - w pierwszej połowie XIX wieku właścicielka dóbr Kluki, Parzno, Strzyżewice
Połczyńska z hr. Walewskich Aleksandra - córka Mikołaja, po nim współsukcesorka dóbr Wola Wydrzyna
Pruski Kazimierz - przed I wojną światową dziedzic dóbr Dąbrowa, folwarku Łopatki k/Widawy
Przedpeńska Maria z Polskich - żona Macieja
Przedpeński Franciszek - w połowie XIX wieku dziedzic wsi Łękawa
Maciej (1832-1920) - syn Franciszka, dziedzic dóbr Łękawa
Zygmunt - syn Macieja, w latach 1923-1945 właściciel 2/3 majątku Łękawa
Józef i Czesław - synowie Macieja, bracia Zygmunta właściciele pozostałej części majątku Łękawa
Pstrokońska Faustyna - około 1850 (do 1863) roku właścicielka dóbr Chorzenice
Maria - od 1863 roku dziedziczka dóbr Chorzenice

Radwański Wawrzyniec - do 1711 roku dziedzic dóbr Mikorzyc
Rajchman M. - od 1896 roku właściciel fabryki papieru w Rogoźnie (na płu.-zach. od Szczercowa)
Rezler Maria - w okresie międzywojennym właścicielka majątku Zielęcin
Rogowski Michał - przed I wojną światową dziedzic wsi Dąbrowa Rusiecka
Rogowski Władysław - przed I wojną światową dziedzic części wsi Wola Wężykowa
hr. Roniker Roman - od 1885 roku właściciel gorzelni w Woli Wydrzyny
Rozenbaum J. - w okresie międzywojennym przedsiębiorca w branży drzewnej (las Stróża, Wola Wydrzyna)
Rozenbaum Majer - w okresie międzywojennym właściciel dóbr Gomunice k/Dobryszyc
Rozenblat Lejzer - około 1836 roku dzierżawca majątku Osiny

Rychłowski Stanisław - około 1731 roku dziedzic Zdieszulic, chorąży sieradzki, sędzia ziemski piotrkowski, także fundator nowego kościoła murowanego, żona Anna Franciszek - syn Stanisława, dziedzic Zdieszulic

Sawicki Bolesław - w okresie międzywojennym dziedzic majątku Wygielzów
Sędziwój z Szubina - wojewoda kaliski, starosta łęczycki, w 1386 roku otrzymał od Władysława Jagiełły między innymi Rusiec
Skąpski Aleksander – według spisu z 1552 roku współwłaściciel folwarku Skąpa
Kacper - według spisu z 1552 roku współwłaściciel folwarku Skąpa
Skibniewska (imię nie ustalone) - w okresie międzywojennym dziedziczka Kaszewic
Sielski Teodor - około 1831-1836 roku dzierżawca majątku Osiny
Siemkowscy herbu Oksza - w połowie XVI wieku właściciele klucza wsi: Siemkowice, Chorzów, Wręczyca, Broszęcin, Zielęcin i Bogumiłowice
Siemieński Gustaw - przed I wojną światową dziedzic wsi Dubidze
Siemkowscy herbu Oksza - około 1508 roku właściciele folwarku Bogumiłowice
Siemkowski (por. Siemkowice) w 1552 roku dziedzic Stróży
Siemieński Wacław - w okresie międzywojennym dziedzic majątku Dubidze
Siemińscy - w XIX wieku właściciele majątku Lubiec
Simowie - w XIX i początku XX wieku właściciele Chorzenic
Sima Ryszard - właściciel Chorzenic w latach dwudziestych XX wieku (w tym gorzelni)
Sołowiejczyk Judel - przed I wojną światową właściciel części dóbr Dąbrowa Widawska
Spynkowa Anna - kasztelanowa brzezińska, w połowie XVI wieku dziedziczka Łękawy, Woli Łękawskiej i Zawadowa
Starzeński Mikołaj - w końcu XVIII wieku dziedzic Pożdżenic
Stawianowski Stanisław – około 1850 roku właściciel folwarku Ostrołęka
Stawkowie Stanisław i Jan - w 1552 roku jedni z częściowych właścicieli majątku Rekle
Stępiński Władysław - w okresie międzywojennym (1931) właściciel dworu Bełchatów
Stępnik Jan - w okresie międzywojennym właściciel tartaka w Szczercowskiej Wsi
Stoszkowski Tomasz - w okresie międzywojennym dziedzic majątku Ligota k/Widawy
Studziński Apolinary - w okresie międzywojennym dziedzic majątku Wiewiec
Sucheckie Stanisław – stolnik sieradzki, od 1771 roku wieczysty dzierżawca folwarku Piekary
Simmel Franciszek - przed I wojną światową właściciel dóbr Wielopole k/Bełchatowa
Szpigel Leopold, Hersz i Benjamin - przed I wojną światową właściciel części dóbr Dąbrowa Widawska, Świerczów
Szpikowski Bronisław - w okresie międzywojennym właściciel tartaku we wsi Ruda
Szejczer Michał - przed I wojną światową właściciel dóbr Brudzice, Lubocza, Rzeczyca
Święcicki Witold - w okresie międzywojennym dziedzic majątku Kluki
Świątkowski Andrzej - około roku 1875 dziedzic dóbr Broszęcin

Tondowski Fajwel - w okresie międzywojennym właściciel części dóbr ziemskich we wsiach Brzyków i Wrońsko
Tomiccy - w XVIII wieku właściciele dóbr Chorzenice
Tomicki Franciszek (zm. 1746) - dziedzic Chorzenic, żona Katarzyna z Kurozwęk - sukcesorka dóbr
Trepka Adam - w okresie międzywojennym właściciel części wsi Brzyków i Wrońsko
Trepka Artur - przed I wojną światową właściciel majątku Wrońsko i Brzyków k/Widawy
Trepka Bolesław - przed I wojną światową dziedzic Wielgiejwsi i Grzmiącej k/Widawy
Tschinkel Józef - przed I wojną światową dziedzic majątku Strumiany k/Widawy
Turski Gabriel (zm.1831) - dziedzic dóbr Sulmierzyce i Osiny, żona Anna z Bąkowskich
Tymowski Kazimierz - przed I wojną światową dziedzic majątku Kobiele Wielkie

Walewska z Jordanów Konstancja - dziedziczka Chabielic. W 1776 roku wystawiła także nowy kościół (SGKP, t.I, s.537)
Walewska Janina - żona Feliksa, około 1829 roku dzierżawcy Bogumiłowic
Walewski Aleksander - dziedzic Stróży, w 1715 roku wystawił także nowy kościół drewniany
Bogumił (1760-1814) - dziedzic Stóży, Chabielic, żona Józefina Wężykówna z Bałdowa

Feliks - około roku 1829 dzierżawca folwarku Bogumiłowice, dziedzic Woli Wydrzynej, w 1824 wybudował tam murowaną gorzelnię
 Franciszek Ksawery- dziedzic dóbr Wola Więzowa, w 1781 roku fundował tamże kościół parafialny
 Kajetan - około 1836 dziedzic dóbr Stróża
 Konstanty - do 1820 roku dziedzic klucza dóbr Stróża, Chabielice, Wola Wydrzyna
 Michał (ur.1789) - syn Bogumiła w latach 40-tych XIX wieku dziedzic Chabielic i dóbr Miłonice w okręgu ostrołęckim, w czasie powstania listopadowego uformował 2 pułk Mazurów
 Mikołaj - w latach 50-tych i 60-tych dziedzic dóbr Wola Wydrzyna i Chabielice
 Stanisław - syn Franciszka Ksawerego, dziedzic Woli Więzowej (1814 rok)
 Stanisław (ur.1835) - syn Kajetana, dziedzic Zielęcina, żona Teresa z Dobrzyckich h.Leszczyc
 Wincenty (ur.1843)- syn Mikołaja, dziedzic dóbr wola Wydrzyna
 Wincenty Mateusz (ur.1823) syn Kajetana, właściciel dóbr Stróża
 Tadeusz - przed I wojną światową dziedzic majątku Antoniówka k/Szczercowa
 Walicki Bronisław - w okresie międzywojennym dziedzic majątku Krześłów
 Walicki Jan - w okresie międzywojennym dziedzic majątku Przecznie k/Krześłowa
 Walicki Michał - przed I wojną światową dziedzic majątku Wygiełzów i Przecznie (na północ od Szczercowa)
 Walicki Tadeusz - przed I wojną światową dziedzic majątku Krześłów
 Westkowscy Mateusz, Grzegorz, Walenty, Jan - w połowie XVI wieku właściciele zaginionego *Westhkowa*
 Węgliński Witold - w okresie międzywojennym właściciel dziedzic majątku Dzbanki k/Szczercowa
 Widawscy herbu Abdank, potem Węzyk - w XV i następnych stuleciach właściciele klucza widawskiego
 Piotr - około 1444-1453 właściciel klucza widawskiego
 Widawski Jan - około 1558 roku dziedzic klucza widawskiego
 Maciej - około 1610 roku dziedzic klucza widawskiego
 Stanisław - około 1558 dziedzic części klucza widawskiego
 Wolski Mikołaj (I połowie XVI wieku) - dziedzic Woli Wydrzynej około 1511 roku (Pawiński, II, 284)
Zaborowski - w latach 1879-1899 dziedzic wsi Suchowola
 Zaborowski Aleksander - przed I wojną światową dziedzic wsi Hucisko k/Belchatowa
 Zaleski - w 1552 roku jeden z dwóch właścicieli majątku Broszęcin
 Zamoyski Stanisław (*Zamoscki Stanislawi*) - w 1552 roku właściciel majątku Sucha Wola
 Zamoyski (*Zamoscki*) - w 1552 roku jeden z dwóch właścicieli majątku Broszęcin
 Zaręba Jan z Kalinowej - od 1467 roku dziedzic wsi Rusiec
 Zawistowska Stefania w okresie międzywojennym właścicielka części majątku Biała
 Zbirzchowski Stanisław - około połowy XVI wieku jeden z czterech posiadaczy majątku Lubiec
 Zieliński Eugeniusz - w okresie międzywojennym właściciel dóbr Strumiany k/Widawy
 Ziółkowski Stanisław - przed I wojną światową dziedzic wsi Dzbanki i Lipicze k/Szczercowa
 Znamirowski Izrael - przed I wojną światową dziedzic majątku Rusiec
 Żakowski Edward - na początku XX wieku (do około 1922 roku) dziedzic dóbr Kaszewice
 Żarscy - w XIX wieku właściciele Chorzenic
 Żeliński Kazimierz - na początku XX wieku dziedzic dóbr Dębowiec i Zamość k/Sulmierzyc
 Żłobnicki Benedykt - właściciel dóbr Żłobnica w XV wieku
 Żychlewicz Antoni - w okresie międzywojennym właściciel części dóbr Chorzenice

SPIS RYCIN

Ryc. 1. Kotlina Szczercowska na tle ważniejszych ośrodków Polski Centralnej.....	3
Ryc. 2. Degradacja środowiska przyrodniczego i kulturowego Kotliny Szczercowskiej związana z inwestycjami przemysłowymi przy kopalniach odkrywkowych węgla brunatnego.....	4
Ryc. 3. Odkrywka węgla brunatnego KWB „Bełchatów” – widok od strony Żłobnicy (fot. autora).....	5
Ryc. 4. Złoże węgla brunatnego KWB „Bełchatów” – widok od strony Kleszczowa (fot. autora).....	5
Ryc. 5. Okolice Broszęcina. Początek prac przy odkrywce węgla brunatnego „Szczerców” (fot. autora).....	6
Ryc. 6. Zakole Widawki w Restarzewie (fot. autora).....	14
Ryc. 7. Nieciecz w Widawie, w pobliżu ujścia do Widawki (fot. autora).....	15
Ryc. 8. Współczesny krajobraz Kotliny Szczercowskiej na północ od Osin (fot. autora).....	16
Ryc. 9. Bagna Kotliny Szczercowskiej pod Klukami (fot. autora).....	16
Ryc. 10. Podział fizycznogeograficzny i szkic geomorfologiczny Kotliny Szczercowskiej i obszarów sąsiednich.....	19
Ryc. 11. Lasy i łąki – dominujące elementy krajobrazu Kotliny Szczercowskiej (fot. autora).....	22
Ryc. 12. Hydrologia i zalesienie Kotliny Szczercowskiej w czasach nowożytnych.....	25
Ryc. 13. Hydrologia i zalesienie Kotliny Szczercowskiej (stan obecny).....	26
Ryc. 14. Granice kasztelanii na terenie Kotliny Szczercowskiej w XIII- XIV wieku (granice przypuszczalne).....	32
Ryc. 15. Podział administracyjny Kotliny Szczercowskiej w XVII- XVIII wieku.....	34
Ryc. 16. Podział administracyjny Kotliny Szczercowskiej w latach 1867- 1914.....	36
Ryc. 17. Kotlina Szczercowska na obszarze Polski. Osadnictwo wczesnośredniowieczne (XI-XII wiek) obszaru między Wartą a Pilicą.....	42
Ryc. 18. Punkty osadnicze Kotliny Szczercowskiej i obszarów sąsiednich występujące w źródłach pisanych do 1400 roku.....	46

Ryc. 19. Majątki i sieć parafialna Kotliny Szczercowskiej i okolicy w połowie XVI wieku.	50
Ryc. 20. Stróża - kościół parafii Świętego Kazimierza, Świętego Józefa Oblubieńca Najświętszej Maryi Panny i Przemienienia Pańskiego. Wybudowany w latach 1715- 1730, w stylu barokowym, drewniany, modrzewiowy, orientowany, jednonawowy, dach kryty gontem z wieżyczką na sygnaturkę, oszalowany, ołtarz główny barokowy z obrazem Matki Bożej z Dzieciątkiem z XVII w. Konsekrowany w 1731 r. przez biskupa Franciszka Kraszkowskiego, sufragana gnieźnieńskiego. Gruntowny remont wewnątrz i na zewnątrz w latach 1990-2000. Stan współczesny (fot.autora).....	52
Ryc. 21. Kościół parafialny Parafii Świętego Pawła i Nawiedzenia NMP w Wygiełzowie (fot. autora).....	57
Ryc. 22. Kaszewice - kościół Parafii Świętej Trójcy. Zbudowany z modrzewia w 1612 roku z fundacji Michała Koniecpolskiego, jako filialny w Parznie (fot. autora).....	57
Ryc. 23. Osadnictwo nowożytne centralnej części Kotliny Szczercowskiej na podstawie Archeologicznych Zdjęć Polski.....	65
Ryc. 24. Chorzenice - dwór murowany, podpiwniczony, piętrowy. Zbudowany w pierwszej połowie XVII wieku w stylu późnego renesansu na planie wydłużonego prostokąta przez Bogdańskiego, kaszt. sieradzkiego (we dworze są elementy dekoracji typowej dla arian). Stan obecny (fot. autora).....	70
Ryc. 25. Ośrodki przemysłu metalurgicznego na terenie Kotliny Szczercowskiej w XVI-XVIII wieku.....	86
Ryc. 26. Nowożytne skarby monet (pochodzące sprzed roku 1650) z obszaru Kotliny Szczercowskiej i terenów sąsiadujących.....	91
Ryc. 27. Nowożytne skarby monet (datowane po 1650 roku) z obszaru Kotliny Szczercowskiej i terenów sąsiadujących.....	93
Ryc. 28. Dawny dwór Walewskich w Stróży. Obecnie budynek szkoły podstawowej (fot. autora).....	104
Ryc. 29. Gorzelnia w Woli Wydrzynej – stan obecny (fot. autora).....	108
Ryc. 30. Kluki – siedziba XIX-wiecznych właścicieli dóbr. Stan obecny (fot. autora).....	111
Ryc. 31. Sulmierzyce - kościół parafialny p.w. św. Erazma. Sanktuarium maryjne Zbudowany w 1806 roku w miejsce drewnianego z XVI wieku. W 1885 roku rozbudowany w stylu klasycystycznym. Stan współczesny (fot. autora).....	114
Ryc. 32. Współczesny widok na zabudowania wsi Osiny od strony wschodniej (fot. autora).....	114

Ryc. 33. XIX-wieczna siedziba właścicieli dóbr Wola Wydrzyna. Stan obecny (fot. autora).....	117
Ryc. 34. Chorzenice - pałac murowany z pocz. XIX wieku (lub końca XVIII), jednopiętrowy na rzucie prostokąta. Stan obecny (fot. autora).....	118
Ryc. 35. Gorzelnia w Chorzenicach wybudowana w 1886 roku. Stan obecny (fot. autora)	120
Ryc. 36. Lubiec – XIX-wieczna siedziba miejscowych ziemian. Stan obecny (fot. autora)	124
Ryc. 37. Krześłów - dwór na wyspie. Stan obecny (fot. autora).....	125
Ryc. 38. Dwór w Krześłowie. Widok od frontu od strony mostu. Stan obecny (fot. autora).....	126
Ryc. 39. Kuźnica Kaszewska – pałac XIX-wiecznych właścicieli dóbr. Stan obecny (fot. autora).....	128
Ryc. 40. Łękińsko - kościół klasycystyczny z 1817 roku p.w. św. Jana Chrzciciela. Murowany z cegły i otynkowany. Zabytek II klasy. Stan obecny (fot. autora).....	131
Ryc. 41. Kościół w Restarzewie. Widok od strony Sarnowa (fot. autora).....	131
Ryc. 42. Parzno – kościół Parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa wybudowany w latach 1905-1912 w stylu neoromańskim (fot. autora).....	132
Ryc. 43. Rząśnia - kościół parafialny p.w. św. Macieja z 1867 roku. Wybudowany w stylu neorenesansowym w połączeniu z dwoma klasycystycznymi wieżami (fot. autora)	132
Ryc. 44. Szczerców – widok na południową i zachodnią część rynku od strony kościoła. Stan obecny (fot. autora).....	143
Ryc. 45. Szczerców - kościół parafii Narodzenia Najświętszej Maryi Panny. Architekt nieznany. Zakończenie budowy w 1953 r. (fot. autora).....	143
Ryc. 46. Południowa strona rynku w Widawie. Stan współczesny (fot. autora).....	145
Ryc. 47. Kościół w Widawie (fot. autora).....	145
Ryc. 48. Współczesny krajobraz Kotliny Szczercowskiej na południe od Szczercowa (fot. autora).....	160

Aneks nr 1

PROCENTOWE POWIERZCHNIE WYSTĘPOWANIA POSZCZEGÓLNYCH GLEB W 1960 ROKU W WYBRANYCH POWIATACH ÓWCZESNEGO WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO*

Rodzaj gleby	powiat łaski	powiat piotrkowski	powiat radomszczańs ki	powiat wieluński	powiat sieradzki
gleby bielicowe piaskowe¹	50,9 %	49,79 %	45,81%	59,48%	43,96%
czarne ziemie²	38,89%	41,72%	34,35%	30,14%	40,4 %
mulowo- bagienne (mul-błotne)	5,1 %	4,68%	10,04%	2,74%	6,04%
mulowo- bagienne torfowe³	0,93%	1,81%	4,19%	1,44%	0,06%
mady i piaski rzeczne⁴	1,37%	0,1 %	1,93%	2,83%	6,28%
rędziny⁵	0,43%	0,09%	1,75%	0,34%	0,43%
wydmy	0,58%	0,33%	0,28%	0,34%	0,37%
gleby brunatne	0,65%	-----	-----	0,14%	1,23%
wody	1,15%	1,48%	1,65%	2,5%	1,23%
RAZEM	100%	100 %	100 %	100 %	100 %

* Na podstawie: Gleby Województwa Łódzkiego, „Roczniki Nauk Rolniczych”, t. LXXXVI, pod kier. A.Musierowicza, Warszawa 1960.

¹ Gleby bielicowe piaskowe dzielą się na: luźne całkowite, słabogliniaste całkowite, słabogliniaste naglinowe, słabogliniaste nawapienne, gliniaste całkowite, gliniaste naglinowe, gliniaste nawapieniowe. W tabeli potraktowane zostały łącznie.

² Dzielą się na: czarne ziemie wytworzone z glin zwałowych oraz piasków naglinnych, nąłowych lekkich i średnich oraz na czarne ziemie wytworzone z utworów pyłowych. W tabeli potraktowane zostały łącznie.

³ Gleby mulowo - bagienne- gleby torfowe wytworzone z torfu torfowisk niskich dolinowych oraz gleby mulowo - bagienne - gleby torfowe wytworzone z torfów torfowisk niskich niedolinowych potraktowano łącznie.

⁴ Mady i piaski rzeczne dzieli się na mady piaszczyste i piaski rzeczne oraz na mady lekkie, średnie i ciężkie. W tabeli potraktowane łącznie.

⁵ Rędziny dzielą się na kredowe i jurajskie. Potraktowano łącznie.

Aneks nr 2

STAN POWIERZCHNI LEŚNYCH W POWIATACH WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO OD 1802 DO 1968 ROKU W GRANICACH ADMINISTRACYJNYCH SPRZED 1975 ROKU

POWIAT	powierzchnia (km ²)	mapa Gilly 1:115200 (pow. lasów)	% lesistości	Topogr. Karta Król Pol. 1:126000 (pow. lasów)	% lesistości	mapa Sztabu WP z lat 1929-38 1:100000 (pow. lasów)	% lesistości	mapa PPWK z 1968r (powie- rzchnia lasów)	% lesistości
bełcha- towski	734	39.100 ha	53,2%	32.910 ha	44,8%	12.410 ha	16,8%	22.571 ha	30,7%
brzeziński	1.038	48.100 ha	46,3%	32.380 ha	31,1%	13.270 ha	12,8%	17.736 ha	17,1%
kutnowski	975	23.360 ha	24 %	17.560 ha	18 %	1.980 ha	2 %	4.225 ha	4,3%
łaski	1.181	45.280 ha	38,3%	35.340 ha	29,9%	16.410 ha	13,8%	25.091 ha	21,1%
łęczycki	982	15.610 ha	15,8%	8.940 ha	9,1%	2.470 ha	2,5%	5.871 ha	5,9%
łowicki	1.222	21.200 ha	17,3%	15.380 ha	12,5%	5.280 ha	4,3%	13.366 ha	10,9%
łódzki	984	42.000 ha	42,6%	30.020 ha	30,5%	9.780 ha	9,9%	17.818 ha	18,1%
pajęczański	911	23.850 ha	26,1%	20.230 ha	22,2%	12.580 ha	13,8%	20.078 ha	21,9%
piotrkowski	1.343	51.040 ha	38 %	37.850 ha	28,1%	20.140 ha	15 %	30.840 ha	29,9%
poddębicki	878	27.710 ha	31,5%	17.410 ha	19,8%	6.260 ha	7,1%	13.162 ha	15 %
radom- szczański	1.561	45.920 ha	29,4%	42.500 ha	27,2%	27.590 ha	17,6%	37.201 ha	23,9%
rawski	1.318	44.620 ha	33,8%	40.070 ha	30,4%	18.390 ha	13,9%	26.689 ha	20,2%
sieradzki	1.417	45.890 ha	32,3%	40.410 ha	28,5%	21.160 ha	14,9%	30.071 ha	21,2%
skiernie- wicki	868	32.150 ha	37 %	20.110 ha	23,1%	9.750 ha	11,2%	14.823 ha	17 %
wieluński	1.207	25.100 ha	20,7%	24.710 ha	20,4%	18.000 ha	14,9%	25.427 ha	21 %
wieru- szowski	478	13.860 ha	29,1%	13.300 ha	27,8%	9.480 ha	19,8%	11.885 ha	24,8%
RAZEM	17.311	556.830 ha	32,1%	435.540 ha	25,1%	206.150 ha	11,3%	318.659 ha	18,5%

Na podstawie: Pietrzak A., Zmiany zalesienia terytorium województwa łódzkiego od okresu porozbiorowego do czasów obecnych, „Region Łódzki. Studia i Materiały”, t. III, Łódź 1973, s.58.

Aneks nr 3

STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE KOTLINY SZCZERCOWSKIEJ POCHODZĄCE Z PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA I OKRESU NOWOŻYTNEGO (na podstawie: Archeologiczne Zdjęcia Polski - Wojewódzki Konserwator Zabytków Piotrków Trybunalski)*

AZP arkusz nr 75-47

OKRES NOWOŻYTNY:

1.**	Rusiec st. 1, gmina Rusiec	osada (XV-XVII w.)
3.	Rusiec st. 3, gmina in loco	osada (XVI-XVII w.)
11.	Korablew st. 2, gmina Rusiec	osada (XVI-XVII w.)
13.	Korablew st. 4, gmina Rusiec	osada (XVI-XVII w.)
14.	Korablew st. 5, gmina Rusiec	osada (XV-XVII w.)
15.	Korablew st. 6, gmina Rusiec	osada (XVI-XVII w.)
17.	Korablew st. 8, gmina Rusiec	osada (XVI-XVII w.)
25.	Sarnów st. 1, gmina Widawa	osada
26.	Sarnów st. 2, gmina Widawa	osada
30.	Restarzew Cmentarny st. 4, gmina Rusiec	osada
31.	Restarzew Cmentarny st. 5, gmina Rusiec	osada
32.	Restarzew Cmentarny st. 6, gmina Rusiec	osada

AZP arkusz nr 75-48

OKRES NOWOŻYTNY:

5.	Restarzew Cmentarny st. 2, gmina Rusiec	osada (XIX w.)
7.	Restarzew Cmentarny st. 4, gmina Rusiec	śląd osadnictwa
9.	Dubie Kolonia st. 3, gmina Szczerców	osada
10.	Szczercowska Wieś st. 1, gmina Szczerców	osada (XVIII w.)
15.	Szczerców Praga st. 1	osada (XVIII-XIX w.)
16.	Dzbanki st. 1, gmina Szczerców	śląd osadnictwa
18.	Dubie Kolonia st. 4, gmina Szczerców	osada (XVIII-XIX w.)
19.	Szczerców st. 3	osada (XVI-XVII w.)

AZP arkusz nr 75-49

OKRES NOWOŻYTNY:

1.	Szczerców Załuże st. 4, gmina Szczerców	osada (XVIII-XIX w.)
3.	Szczerców Załuże st. 6, gmina Szczerców	osada (XVI-XVII w.)
4.	Szczerców Załuże st. 7, gmina Szczerców	osada (XVIII-XIX w.)
5.	Szczerców Załuże st. 8, gmina Szczerców	osada (XVIII-XIX w.)
6.	Szczerców Załuże st. 9, gmina Szczerców	osada (XVII-XVIII w.)
7.	Szczerców Załuże st. 10, gmina Szczerców	osada (XVII-XVIII w.)

* Użyte skróty: st. – stanowisko archeologiczne; wczesne śr. – wczesne średniowiecze; późne śr. – późne średniowiecze; o.nowoż. – okres nowożytny.

** Cyfra przed nazwą miejscowości oznacza numer Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego w obrębie danego arkusza AZP.

8.	Szczerców Załuże st. 11, gmina Szczerców	osada (XVI-XVII w.)
9.	Lubiec st. 14, gmina Szczerców	osada (XVIII-XIX w.)
10.	Kuźnica Lubiecka st. 8, gmina Szczerców	ślad osadnictwa
11.	Magdalenów st. 1, gmina Szczerców	osada
12.	Magdalenów st. 2, gmina Szczerców	osada
13.	Magdalenów st. 3, gmina Szczerców	ślad osadnictwa
14.	Magdalenów st. 4, gmina Szczerców	osada (XVI-XVIII w.)
15.	Magdalenów st. 5, gmina Szczerców	osada (XVI-XVIII w.)
16.	Magdalenów st. 6, gmina Szczerców	osada (XVI-XVIII w.)
18.	Sadykierz st. 1, gmina Kluki	osada (XVI-XVIII w.)
19.	Osina st. 1, gmina Kluki	ślad osadnictwa
20.	Osina st. 2, gmina Kluki	ślad osadnictwa
23.	Osina st. 5, gmina Kluki	ślad osadnictwa
25.	Osina st. 7, gmina Kluki	ślad osadnictwa
26.	Osina Ujście st. 8, gmina Kluki	osada (XVI-XVII w.)
27.	Osina st. 9, gmina Kluki	osada (XVII-XVIII w.)
28.	Osina st. 10, gmina Kluki	ślad osadnictwa
29.	Kluki st. 5, gmina Kluki	osada (XVII-XVIII w.)
31.	Kluki st. 7, gmina in loco	ślad osadnictwa
32.	Kluki st. 8, gmina in loco	osada (XVIII-XIX w.)
33.	Kluki st. 9, gmina in loco	osada (XVI-XVIII w.)
34.	Kluki st. 10, gmina in loco	osada (XVII-XVIII w.)
35.	Kluki st. 11, gmina in loco	osada (XVI-XVIII w.)
36.	Kluki st. 12, gmina in loco	osada (XVI-XVIII w.)
37.	Kluki st. 13, gmina in loco	osada (XVI-XVII w.)
38.	Kluki st. 14, gmina in loco	osada (XVI-XVIII w.)
39.	Kluki st. 15, gmina in loco	osada (XVI-XVII w.)
40.	Ścichawa st. 1, gmina Kluki	osada (XVI-XVIII w.)
42.	Ścichawa st. 3, gmina Kluki	osada (XVI-XVIII w.)
43.	Ścichawa st. 4, gmina Kluki	osada (XVI-XVIII w.)
44.	Ścichawa st. 5, gmina Kluki	osada (XVI-XVII w.)
45.	Teofilów st. 1, gmina Kluki	huta szkła

AZP arkusz nr 76-48

OKRES ŚREDNIOWIECZNY:

5.	Leśniaki st. 3, gmina Rusiec	późne śr., ślad osadnictwa
23.	Augustów st. 2, gmina Rusiec	ślad osadnictwa

OKRES NOWOŻYTNY:

1.	Kuźnica st. 1, gmina Rusiec	piecowisko hutnicze
9.	Stanisławów I st. 7, gmina Szczerców	ślad osadniczy
12.	Niwy st. 4, gmina Szczerców	osada (późne śr./o.nowoż.)
13.	Niwy st. 5, gmina Szczerców	punkt osadniczy (późne śr./o.nowoż.)
14.	Niwy st. 6, gmina Szczerców	ślad osadniczy
18.	Broszęcin st. 1, gmina Rząśnia	osada
19.	Broszęcin st. 2, gmina Rząśnia	osada jednodworcza
20.	Broszęcin st. 3, gmina Rząśnia	osada jednodworcza?
22.	Augustów st. 1, gmina Rząśnia	ślad osadniczy

24.	Chabielice st. 3, gmina Szczerców	osada jednodworcza
26.	Kodrań st. 2, gmina Rząśnia	osada (XVII-XIX w.)
27.	Kodrań st. 3, gmina Rząśnia	śląd osadniczy
29.	Broszęcin st. 5, gmina Rząśnia	osada
30.	Broszęcin st. 6, gmina Rząśnia	osada
31.	Broszęcin st. 7, gmina Rząśnia	osada

AZP arkusz nr 76-49

OKRES ŚREDNIOWIECZNY:

3.	Kaszewice st. 1, gmina Kluki	osada (wczesne śr.)
18.	Osiny st. 1, gmina Szczerców	osada (wczesne śr.-cmentarzysko?)
19.	Żar st. 8, gmina Kluki	osada jednodworcza

OKRES NOWOŻYTNY:

1.	Chmielowiec st. 1, gmina Kluki	osada
4.	Trząs st. 2, gmina Kluki	piecowisko hutnicze?
17.	Kawalce st. 1, gmina Kluki	osada jednodworcza
18.	Osiny st. 1, gmina Szczerców	śląd osadnictwa
22.	Żar st. 9, gmina Kluki	śląd osadnictwa
23.	Żar st. 10, gmina Kluki	śląd osadnictwa
24.	Żar st. 11, gmina Kluki	śląd osadnictwa
25.	Żar st. 12, gmina Kluki	osada jednodworcza
26.	Żar st. 13, gmina Kluki	śląd osadnictwa
27.	Żar st. 14, gmina Kluki	śląd osadnictwa

AZP arkusz nr 76-50

OKRES NOWOŻYTNY:

2.	Kaszewice st. 3, gmina Kluki	osada (XVII-XIX w.)
3.	Kaszewice st. 4, gmina Kluki	osada (XVII-XVIII w.)
4.	Kaszewice st. 5, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
5.	Kaszewice st. 6, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
6.	Kaszewice st. 7, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
7.	Kaszewice st. 8, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
8.	Kaszewice st. 9, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
9.	Kaszewice st. 10, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
10.	Kaszewice st. 11, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
11.	Kaszewice st. 12, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
12.	Kaszewice st. 13, gmina Kluki	osada (XVII-XIX w.)
13.	Kaszewice st. 14, gmina Kluki	osada (XVII-XIX w.)
14.	Kaszewice st. 15, gmina Kluki	osada (XV-XVI w.)
15.	Kaszewice st. 16, gmina Kluki	osada (XVII-XIX w.)
16.	Kaszewice st. 17, gmina Kluki	osada (XVII-XIX w.)
17.	Kaszewice st. 18, gmina Kluki	osada (XVII-XVIII w.)
18.	Kaszewice st. 19, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
19.	Kurnos II st. 1, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)

20.	Kurnos II st. 2, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
22.	Kuźnica Kaszewicka st. 2, gmina Kluki	osada (XVII-XVIII w.)
23.	Kuźnica Kaszewicka st. 3, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
24.	Kuźnica Kaszewicka st. 4, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
25.	Kuźnica Kaszewicka st. 5, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
26.	Oleśnik st. 1, gmina Bełchatów	osada (XVIII-XIX w.)
27.	Oleśnik st. 2, gmina Bełchatów	osada (XVIII-XIX w.)
28.	Oleśnik st. 3, gmina Bełchatów	osada (XVIII-XIX w.)
29.	Trząs st. 1, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
30.	Zarzecze st. 1, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
31.	Zarzecze st. 2, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
32.	Zarzecze st. 3, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)
33.	Zarzecze st. 4, gmina Kluki	osada (XVIII-XIX w.)

AZP arkusz nr 77-48

OKRES ŚREDNIOWIECZNY:

13	Krysiaki Będkowskie st. 2, gmina Rząśnia	osada (wczesne śr.)
18.	Żary st. 1, gmina Szczerców	punkt osadniczy (późne śr.)
24.	Grabek st. 2, gmina Szczerców	punkt osadniczy (wczesne śr.)
25.	Grabek st. 3, gmina Szczerców	ślad osadnictwa (wczesne śr.)
32.	Będków st. 3, gmina Rząśnia	punkt osadniczy (wczesne śr.)

OKRES NOWOŻYTNY:

4.	Chabielice st. 2, gmina Szczerców	ślad osadniczy (ceramika, żużel)
5.	Chabielice Kolonia st. 4, gmina Szczerców	ślad osadniczy
6.	Chabielice kolonia st. 3, gmina Szczerców	ślad osadniczy
9.	Broszęcin Kolonia st. 3, gmina Rząśnia	ślad osadniczy
13.	Krysiaki Będkowskie st. 2, gmina Rząśnia	ślad osadniczy
21.	Chabielice Kolonia st. 2, gmina Szczerców	ślad osadniczy
23.	Grabek st. 1, gmina Szczerców	osada stała
25.	Grabek st.3, gmina Szczerców	ślad osadnictwa (XIX w.)
26.	Broszęcin Kolonia st. 12, gmina Rząśnia	ślad osadnictwa
27.	Rząśnia st.1, gmina Rząśnia	ślad osadnictwa
33.	Rząśnia st. 2, gmina Rząśnia	ślad osadnictwa
34.	Będków st. 4, gmina Rząśnia	osada stała
39.	Grabek st. 7, gmina Szczerców	ślad osadnictwa
41.	Grabek st. 9, gmina Szczerców	osada stała (XIX w.)
48.	Broszęcin Kolonia st. 14, gmina Rząśnia	osada stała (XIX w.)
53.	Broszęcin Kolonia st. 9, gmina Rząśnia	punkt osadniczy
54.	Chabielice Kolonia st. 12, gmina Szczerców	punkt osadniczy
55.	Chabielice Kolonia st. 10, gmina Szczerców	punkt osadniczy
56.	Grabek st. 11, gmina Szczerców	osada stała (XVIII w.)
57.	Grabek st. 12, gmina Szczerców	punkt osadniczy
58.	Zabrzezie st. 4, gmina Rząśnia	osada stała (XIX w.)
59.	Zabrzezie st. 5, gmina Rząśnia	punkt osadniczy (XIX w.)
60.	Zabrzezie st.6, gmina Rząśnia	punkt osadniczy
61.	Zabrzezie st. 7, gmina Rząśnia	punkt osadniczy (XIX w.)
62.	Ściegna st. 4, gmina Rząśnia	punkt osadniczy (XIX w.)

63.	Ściegna st. 5, gmina Rząśnia	osada stała?
65.	Krysiaki Będkowskie st. 7, gmina Rząśnia	punkt osadniczy (XIX w.)
66.	Krysiaki Będkowskie st. 8, gmina Rząśnia	punkt osadniczy (XIX w.)
67.	Krysiaki Będkowskie st. 10, gmina Rząśnia	punkt osadniczy (XIX w.)
68.	Żary st. 2, gmina Rząśnia	dwór drewniany (XVIII w.)
69.	Krysiaki Będkowskie st. 9, gmina Rząśnia	osada?
70.	Broszęcin Kolonia st. 10, gmina Rząśnia	osada (XIX w.)
71.	Chabielice st. 4, gmina Szczerców	osada (XIX w.)
72.	Chabielice st. 5, gmina Szczerców	osada (XVIII/XIX w.)
73.	Grabek st. 14, gmina Szczerców	punkt osadniczy (XIX w.)
74.	Grabek st. 15, gmina Szczerców	punkt osadniczy (XIX w.)
76.	Grabek st. 17, gmina Szczerców	osada (XIX w.)
78.	Chabielice Kolonia st. 11, gmina Szczerców	punkt osadniczy
79.	Chabielice st. 6, gmina Szczerców	osada (XIX w.)

AZP arkusz nr 77-49

OKRES ŚREDNIOWIECZNY:

9.	Kolonia Osiny st. 2, gmina Szczerców	śląd osadnictwa (późne śr.)
11.	Kolonia Osiny st. 4, gmina Szczerców	śląd osadnictwa (wczesne śr.)
14.	Młynki st. 4, gmina Szczerców	śląd osadnictwa (późne śr.)
18.	Chabielice st. 11, gmina Szczerców	śląd osadnictwa (późne śr.)
19.	Janówka st. 1, gmina Szczerców	punkt osadniczy (wczesne śr.)

OKRES NOWOŻYTNY:

4.	Bogumiłów st. 1, gmina Kleszczów	osada jednodworcza
8.	Kamień st. 2, gmina Kleszczów	śląd osadniczy
10.	Kolonia Osiny st. 3, gmina Szczerców	śląd osadniczy (późne śr./ o.nowoż.)
11.	Kolonia Osiny st. 4, gmina Szczerców	osada
19.	Janówka st. 1, gmina Szczerców	osada
20.	Janówka st. 2, gmina Szczerców	huta szkła
27.	Uroczysko Wola Wydrzyna, st 1, gmina Kleszczów	śląd osadniczy
28.	Parchlin st. 1, gmina Szczerców	osada
29.	Parchlin st. 2, gmina Szczerców	osada
30.	Parchlin st. 3, gmina Szczerców	punkt osadniczy
31.	Dębina st. 5, gmina Kleszczów	punkt osadniczy
34.	Łęczyńska st. 1, gmina Sulmierzyce	punkt osadniczy
35.	Ściegna st. 3, gmina Rząśnia	punkt osadniczy
36.	Dębina st. 4, gmina Kleszczów	punkt osadniczy
37.	Kamień st. 4, gmina Kleszczów	osada
40.	Kamień st. 7, gmina Kleszczów	śląd osadniczy

AZP arkusz nr 77-50

OKRES NOWOŻYTNY:

3.	Folwark st. 2, gmina Kleszczów	śląd osadnictwa
5.	Gadka st. 1, gmina Kleszczów	śląd osadnictwa

7.	Kuców st. 1, gmina Kleszczów	osada
14.	Kuców st. 8, gmina Kleszczów	osada
15.	Kuców st. 9, gmina Kleszczów	osada
16.	Kuców st. 10, gmina Kleszczów	osada
17.	Kuców st. 11, gmina Kleszczów	śląd osadnictwa
19.	Kuców st. 13, gmina Kleszczów	śląd osadnictwa
29.	Wola Grzymalina st. 8, gmina Kleszczów	cmentarzysko?
30.	Aleksandrów st. 2, gmina Kleszczów	osada (XVIII-XIX w.)
31.	Faustynów st. 3, gmina Kleszczów	osada (XVIII-XIX w.)
32.	Karolów st. 2, gmina Kleszczów	osada (XVIII-XIX w.)
34.	Żłobnica st. 2, gmina Kleszczów	osada (XVIII-XIX w.)

AZP arkusz nr 78-48

OKRES ŚREDNIOWIECZNY:

9.	Stróża st. 8, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa (późne śr.)
10.	Zielęcín st. 1, gmina Rząśnia	punkt osadniczy (późne śr.)
12.	Stróża st. 9, gmina Rząśnia	osada (wczesne śr.)
14.	Bogumiłowice st. 3, gmina Rząśnia	osada (wczesne śr.)
		śląd osadnictwa (późne śr.)
21.	Suchowola st. 1, gmina Rząśnia	punkt osadniczy (wczesne śr.)
42.	Bogumiłowice st. 6, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa (późne śr.)
43.	Bogumiłowice st. 7, gmina Rząśnia	osada (późne śr.)
53.	Suchowola st. 15, gmina Rząśnia	osada (wczesne śr.)
54.	Biała st. 2, gmina Rząśnia	osada (wczesne śr.)
76.	Rząśnia st. 8, gmina Rząśnia	cmentarzysko szkieletowe (wczesne śr.)

OKRES NOWOŻYTNY:

1.	Stróża st. 4, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
2.	Wola Wydrzyna st. 1, gmina Sulmierzyce	osada?
7.	Stróża st. 6, gmina Rząśnia	punkt osadniczy
8.	Stróża st. 7, gmina Rząśnia	punkt osadniczy
9.	Stróża st. 8, gmina Rząśnia	osada
10.	Zielęcín st. 1, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
11.	Zielęcín st. 2, gmina Rząśnia	osada
15.	Bogumiłowice st. 4, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
17.	Rekle st. 2, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
19.	Rekle st. 4, gmina Rząśnia	osada
20.	Bogumiłowice st. 5, gmina Rząśnia	osada
21.	Suchowola st. 1, gmina Rząśnia	punkt osadniczy
22.	Suchowola st. 2, gmina Rząśnia	osada (późne śr./ o.nowoż.)
23.	Suchowola st. 3, gmina Rząśnia	osada
24.	Suchowola st. 4, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
26.	Suchowola st. 6, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
27.	Suchowola st. 7, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
30.	Zabrzezie st. 1, gmina Rząśnia	punkt osadniczy
31.	Ściegna st. 1, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa (późne śr./ o.nowoż.)
33.	Stróża st. 2, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa

35.	Stróża st. 3, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
36.	Rekle st. 6, gmina Rząśnia	osada jednodworcza
37.	Rekle st. 7, gmina Rząśnia	osada jednodworcza
38.	Rekle st. 8, gmina Rząśnia	osada jednodworcza
39.	Rekle st. 9, gmina Rząśnia	osada jednodworcza
40.	Rekle st. 10, gmina Rząśnia	osada jednodworcza
41.	Rekle st. 11, gmina Rząśnia	osada jednodworcza
43.	Bogumiłowice st. 7, gmina Rząśnia	osada stała
44.	Suchowola st. 9, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
45.	Suchowola st. 10, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
46.	Suchowola st. 11, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
48.	Gawłów st. 1, gmina Rząśnia	osada jednodworcza
49.	Gawłów st. 2, gmina Rząśnia	osada stała
50.	Gawłów st. 3, gmina Rząśnia	osada stała
51.	Suchowola st. 13, gmina Rząśnia	osada jednodworcza
52.	Suchowola st. 14, gmina Rząśnia	punkt osadniczy
53.	Suchowola st. 15, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa (późne śr./ o.nowoż.)
54.	Biała st. 2, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
55.	Biała st. 3, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa (późne śr./ o.nowoż.)
56.	Biała st. 4, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
57.	Biała st. 5, gmina Rząśnia	osada
58.	Biała st. 6, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa (późne śr./ o.nowoż.)
59.	Biała st. 7, gmina Rząśnia	punkt osadniczy
60.	Gawłów st. 4, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
63.	Rząśnia st. 4, gmina Rząśnia	osada jednodworcza
64.	Zielęcín st. 3, gmina Rząśnia	osada jednodworcza
65.	Zielęcín st. 4, gmina Rząśnia	osada jednodworcza
66.	Stróża st. 12, gmina Rząśnia	punkt osadniczy
67.	Stróża st. 13, gmina Rząśnia	osada (późne śr./ o.nowoż.)
68.	Stróża st. 14, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
72.	Zielęcín st. 7, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa

AZP arkusz nr 78-49

OKRES ŚREDNIOWIECZNY:

2.	Będków st. 1, gmina Rząśnia	osada (wczesne śr.)
4.	Wola Wydrzyna st. 4, gmina Sulmierzyce	śląd osadnictwa (późne śr.)
16.	Bogumiłowice st. 11, gmina Rząśnia	punkt osadniczy (późne śr.)
21.	Wola Wydrzyna st. 15, gmina Sulmierzyce	osada (wczesne śr.)
22.	Wola Wydrzyna st. 16, gmina Sulmierzyce	osada (wczesne śr.)
25.	Wola Wydrzyna st. 19, gmina Sulmierzyce	śląd osadnictwa (późne śr.)
35.	Sulmierzyce st. 5, gmina in loco	punkt osadniczy (wczesne śr.)
48.	Sulmierzyce st. 18, gmina in loco	osada (późne śr.)
50.	Markowizna st. 1, gmina in loco	osada (wczesne śr.)
58.	Sulmierzyce st. 19, gmina in loco	śląd osadnictwa (późne śr.)
59.	Sulmierzyce st. 20, gmina in loco	osada (XIII-XIV w.)
61.	Sulmierzyce st. 22, gmina in loco	śląd osadniczy (późne śr.)

64.	Sulmierzyce st. 25, gmina in loco	śląd osadnictwa (wczesne śr.) śląd osadnictwa (późne śr.)
66.	Nowa Wieś st. 7, gmina Sulmierzyce	punkt osadniczy (wczesne śr.)

OKRES NOWOŻYTNY:

3.	Wola Wydrzyna st. 3, gmina Sulmierzyce	osada jednodworcza
4.	Wola Wydrzyna st. 4, gmina Sulmierzyce	piecowisko hutnicze
5.	Wola Wydrzyna st. 5, gmina Sulmierzyce	osada jednodworcza
6.	Wola Wydrzyna st. 6, gmina Sulmierzyce	osada
8.	Wola Wydrzyna st. 8, gmina Sulmierzyce	osada jednodworcza
9.	Wola Wydrzyna st. 9, gmina Sulmierzyce	osada jednodworcza
10.	Wola Wydrzyna st. 10, gmina Sulmierzyce	punkt osadniczy
11.	Wola Wydrzyna st. 11, gmina Sulmierzyce	osada jednodworcza
13.	Bogumiłowice st. 9, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
16.	Bogumiłowice st. 11, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
21.	Wola Wydrzyna st. 15, gmina Sulmierzyce	osada
22.	Wola Wydrzyna st. 16, gmina Sulmierzyce	śląd osadnictwa
23.	Wola Wydrzyna st. 17, gmina Sulmierzyce	śląd osadnictwa
27.	Stróża st. 16, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
28.	Stróża st. 17, gmina Rząśnia	punkt osadniczy (późne śr./ o.nowoż.)
29.	Stróża st. 18, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
30.	Stróża st. 1, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
31.	Stróża st. 11, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
32.	Sulmierzyce st. 2, gmina in loco	śląd osadnictwa
33.	Sulmierzyce st. 3, gmina in loco	śląd osadnictwa
34.	Sulmierzyce st. 4, gmina in loco	śląd osadnictwa (późne śr./ o.nowoż.)
35.	Sulmierzyce st. 5, gmina in loco	śląd osadnictwa
36.	Sulmierzyce st. 6, gmina in loco	osada
37.	Sulmierzyce st. 7, gmina in loco	śląd osadnictwa
38.	Sulmierzyce st. 8, gmina in loco	śląd osadnictwa (późne śr./ o.nowoż.)
41.	Sulmierzyce st. 11, gmina in loco	śląd osadnictwa
42.	Sulmierzyce st. 12, gmina in loco	śląd osadnictwa
43.	Sulmierzyce st. 13, gmina in loco	osada (późne śr./ o.nowoż.)
45.	Sulmierzyce st. 15, gmina in loco	punkt osadniczy (późne śr./ o.nowoż.)
46.	Sulmierzyce st. 16, gmina in loco	śląd osadnictwa
47.	Sulmierzyce st. 17, gmina in loco	śląd osadnictwa
49.	Ściegna st. 2, gmina Rząśnia	śląd osadnictwa
50.	Markowizna st. 1, gmina Sulmierzyce	punkt osadniczy
51.	Markowizna st. 2, gmina Sulmierzyce	śląd osadnictwa
52.	Markowizna st. 3, gmina Sulmierzyce	śląd osadnictwa
53.	Nowa Wieś st. 1, gmina Sulmierzyce	śląd osadnictwa
54.	Nowa Wieś st. 2, gmina Sulmierzyce	punkt osadniczy
58.	Sulmierzyce st. 19, gmina in loco	osada jednodworcza
59.	Sulmierzyce st. 20, gmina in loco	osada
60.	Sulmierzyce st. 21, gmina in loco	punkt osadniczy

61.	Sulmierzyce st. 22, gmina in loco	ślad osadnictwa
63.	Sulmierzyce st. 24, gmina in loco	ślad osadnictwa
67.	Nowa Wieś st. 8, gmina Sulmierzyce	ślad osadnictwa
69.	Nowa Wieś st. 10, gmina Sulmierzyce	ślad osadnictwa
70.	Nowa Wieś st. 11, gmina Sulmierzyce	ślad osadnictwa
71.	Kuźnica st. 3, gmina Sulmierzyce	osada

Aneks nr 4

ZNALEZISKA MONET Z OBSZARU KOTLINY SZCZERCOWSKIEJ I OKOLIC - SKARBY MONET DATOWANYCH NA LATA 1500-1649¹

L.p.	Miejscowość	Przydział adm. i rok znalezienia monet	Liczba monet i przypuszczalna data złożenia depozytu	Kraj pochodzenia i opis
1.	Chojne	powiat i gmina Sieradz (1934)	3 Ag ² (po 1542 roku)	Polska: Zygmunt I (1506-1548) gr. gdański 1535, Nysa: biskup Jan V Turzo (1506-1520); Prusy: Albrecht (1525-1568) grosz z 1542 roku.
2.	Dłutów	gm. in loco, pow. Pabianice (1889)	700 Ag (po 1543 roku)	Polska: Władysław Jagiełło, Zygmunt I; Głogów: Zygmunt Jagiellończyk (1499-1506) - 5 szt; gr. gd. 1531-35, gr. el. 1533-35, 1540, szel. gd. Prusy: Albrecht (1525-1568)
3.	Kobiele Małe	gm. Kobiele Wielkie, pow. Radomsko (1872)	1.349 egz. (po 1560 roku)	Polskie monety Jagiellonów; Branderburgia-Kostrzyń: Jan (1535-1571) gr. 2 szt; Legnica-Brzeg: Fryderyk II (1488-1547) Prusy: Albrecht (1525-1568); Świdnica: Ludwik II (1516-1526); Zakon Krzyżacki: Michał Kuchmeister von Stornberg (1414-1422), Henryk Reffle von Richtenberg (1470-1477), Marcin Truchsess (1477-1489), Jan v. Tiefen (1489-1497).
4.	Sady	gm. Żytno, pow. Radomsko (1932)	28 (po 1554 lub po 1625?)	Monety polskich Jagiellonów i Branderburgia: Jan (1535-1571) gr. 1544(1); Czechy: gr. pr. Nieczytelny z XV wieku, Ferdynand I (1526-1564) Brunszwik-Luneburg: gr. mar. 1553 (1); Legnica-Brzeg: Fryderyk II (1488-1547) gr. 1544; Lubeka: 1 moneta nieokreślona; Nysa: bp Jan V Turzo (1506-1520) gr. 1507 (2).
5.	Kokoszki	gm. Błaszki, pow. Sieradz (1891)	400 Ag (po 1526 roku)	Polska: Zygmunt I (1506-1548), gr. kor. – 400 egz.
6.	Kaliszkowice Ołobockie	gm. Miksat, pow. Ostrzeszów (1867)	2.642 Ag (po 1545?)	Monety polskich Jagiellonów i pruskie z okresu zależności lennej (brak szczegółowych danych).

¹ Opracowano na podstawie: Męclevska M., Mikołajczyk A., Skarby monet z lat 1500-1649 na obszarze PRL. Inwentarz, Warszawa 1983.

² Symbole przy liczbie monet oznaczają: Au- moneta złota, Ag- moneta srebrna, Cu- moneta miedziana. Pozostałe skróty zastosowane w spisie: abp. - arcybiskupstwo, arcyks. - arcyksiężę, b.d. - bez daty, bp. - biskupstwo, den. - denar(y), duk. - dukat(y), egz. - egzemplarz, elbl. - elbląski, fałsz. - moneta fałszywa, gd. - gdański, gr. - grosz(e), hal. - halerz(e), hr. - hrabstwo, kor. - koronny, kr. - krajcar(y), ks. - księstwo, książę, lit. - litewski, m. - miasto, mar. - maryjny, mk. - marka, pras. - praski, pr. - pruski, rys. - ryski, szel. - szeląg(i), tal. - talar(y), zł. - złoty (polski).

7.	Częstochowa	(1962)	280 egz. (po 1502-1509 roku)	Polska: Władysław Jagiełło (1386-1433), Władysław Warneńczyk (1434-1444), Kazimierz Jagiellończyk (1447-1492), Jan Olbracht (1492-1501), den. Kor., ½ gr. kor.; Czechy: Władysław II (1471-1516), gr. pras. z lat 1502-1509 – 33 egz.; Karniów: Maciej Korwin (1458-1490), gr. 1475 – 3 egz.; Stargard, m.: den. – 1 egz.; Wrocław: Maciej Korwin (1458-1490), gr. 1470-1471 – 2 egz.
8.	Bichniów	gm. Secemin, pow. Włoszczowa (1972)	około 100 Ag (po 1546 roku)	Polska: Zygmunt I (1506-1548); Prusy: Albrecht (1525-1568) – zachowało się jedynie 7 egzemplarzy.
9.	Mierzno	gm. Żelechlinek, pow. Tomaszów Mazowiecki (1879)	129 Ag (po 1539 roku)	Polska: Władysław Jagiełło (1386-1434); Jan Olbracht (1492-1501) ½ gr. kor.; Aleksander (1501-1506) ½ gr.; Zygmunt I (1506-1548) ½ gr.; gr. kor. 1528 (szt.1); gr pr. 1531 (szt. 1); gr gd. 1538, 1539.
10	Kołacin	gm. Dmosin, pow. Brzeziny (1896)	35 Ag (po 1538)	Polska: Jan Olbracht (1492-1501), Aleksander I (1501-1506) ½ gr, Zygmunt I (1506-1548) 1/2 gr, gr. gd. 1538; Świdnica: Ludwik II (1516-1526) ½ gr. 1538.
11	Wał	gm. Nowe Miasto n/Pilicą (1937)	90 egz. (po 1501 roku)	Monety polskie: Władysław Jagiełło (1386-1434) 2szt.; Władysław Jagiełło lub Władysław Warneńczyk (1434-1444) 1szt. den.; Kazimierz Jagiellończyk (1447-1492) den. kor. szt. 2, ½ gr kor. szt. 2; Jan Olbracht (1492-1505) den. kor. szt. 27, ½ gr kor. szt. 3; Den. kor. Jagiellońskie z XV wieku szt. 45; Aleksander (1501-1506) ½ gr. kor szt. 1.
12	Ślądkowice	gm. Dłutów, pow. Pabianice (1929)	--	Monety polskie Zygmunta III Wazy. Po znalezieniu uległy rozproszeniu.
13	Zaborze	gm. Żarki, pow. Myszków (lata 30-te XX wieku)	--	Dukaty i dwudukaty z XV-XVI wieku (monety po znalezieniu przetopiono).
14	Gorzkowice	gm. in loco, pow. Piotrków Trybunalski (1926)	Znaleziono 2 gliniane naczynia z monetami (po 1619 r.)	Monety polskie Zygmunta III Wazy i węgierskie. Zachował się tylko 1 egzemplarz. Polska: Zygmunt III (1587-1632) tal. 1619.
15	Wola Krzysztoporska	pow. Piotrków Trybunalski (1901)	297 Ag (po 1600r.)	Polskie monety Jagiellonów, Brandenburgia-Kostrzyń: Jan (1535-1571), Hildesheim, Legnica-Brzeg: Fryderyk II (1488-1547), Magdeburg 1573, Prusy: Albrecht (1525-1568), Świdnica: Ludwik II (1516-1526).
16	Ldzań	gm. Dobroń, pow. Pabianice (1880)	980 egz. (XVI wiek)	Monety z XVI wieku – brak szczegółowych danych.
17	Brodnia	gm. Buczek, pow. Łask (1876)	38 egz. (XVI wiek?)	Wszystkie wybite w XVI wieku, 1 egzemplarz wielkości półtyny, 1 Czwartaka, 1 dwugriwnika.
18	Kociszew	gm. Żelów, pow. Bełchatów (1960)	862 egz. (po 1609 roku)	Polska: monety Kazimierza Jagiellończyka (1447-1492), Jana Olbrachta (1492-1501), Aleksandra I (1501-1506), Zygmunta I (1506-1548), Zygmunta II Augusta (1548-1572), Stefana Batorego (1576-1586), Zygmunta III (1587-1632) – różne monety;

				<p>Bawaria: Albert V (1550-1579) ½ batzen 1561; Einbeck: gr. 1604; Friedberg: Jan Eberhard v. Kronberg (1577-1617) ½ batzen 1590 lub 1595; Hanau-Lichtenberg: Filip V (1590-1599); Julich-Klewe-Berg: Wilhelm V (1539-1592) stubery – 6 sztuk z lat 1579-1586; Kolonia: abp Ernest (1583-1612); Korbeja-Hoxter; Nordlingen: Ludwik v. Stolberg (1535-1574) ½ batzen 1570; Prusy: Albrecht (1525-1568) 20 monet; Ryga: szel. 1575 - 1 szt.; Solms-Lich: ½ batzen 1592 - 1 szt.; Świdnica: Ludwig II (1516-1526) ½ gr. 1526 – 13 szt.; Waldeck: Wilhelm Ernest, Chrystian i Wolrad (1588-1597) ½ batzen 1594 – 1 szt.; Węgry: monety Ludwika II (1516-1526), Ferdynanda I (1526-1564), Maksymiliana II (1564-1576), Rudolfa II (1576-1608), Macieja II (1608-1619) – 384 szt. różnych monet; Zakon Krzyżacki: Marcin Truchsess (1477-1489), Jan v. Tiefen (1489-1497) szel. 9 szt.</p>
19	Wola Kamocka	gm. Grabica, pow. Piotrków Trybunalski (1827)	Ilość monet nieustalona	<p>Nieokreślone monety polskie: Zygmunt III (1587-1632) oraz: Anglia: Karol I (1625-1648); Cesarz Ferdynand II (1619-1637); Szwecja: Gustaw Adolf (1611-1632) i Krystyna (1632-1654).</p>
20	Polichno	gm. Wolbórz, pow. Piotrków Trybunalski (1969)	87 egz. zachowanych (po 1643 roku)	<p>Polska: Kazimierz Jagiellończyk (1447-1492), Jan Olbracht (1492-1501), Aleksander (1501-1506), Zygmunt I (1506-1548), Zygmunt III (1587-1632), szel. kor., szel. lit., szel. rys., gr. kor., ½ gr. kor. – 44 egz.; Austria: Ferdynand III (1637-1657), 3 kr. 1643; Brunzwik: gr. 1573 – 1 egz.; Czechy: Władysław II (1471-1516), gr. pras. – 9 egz.; Einbeck: gr. 1573; Hildsheim, bp: Ernest II Bawarski (1573-1612), gr. 1573, 1600, 1601 – 4 egz.; Julich-Krewe-Berg: Jan Wilhelm (1592-1609), gr. 1592; Legnica-Brzeg: Fryderyk II (1488-1547), gr. b.d.; Lubeka, bp: Jan Adolf Holsztyński (1586-1607), gr. 1600 i 1601; Minden, bp.: Herman v. Schauenberg (1566-1582), gr. 1576 – 1 egz.; Paderborn, bp.: Teodor v. Furstenberg (1585-1618), gr. b.d.; Pomorze-Kamień Pomorski, bp.: Ulryk I (1618-1622), gr. 161(?); Prusy: Albrecht (1525-1568), gr. – 10 egz.; Schauenburg: Adolf XIII v. Pinnenberg (1576-1601) i Ernest III (1601-1622), gr. – 5 egz.; Szwecja: Gustaw Adolf (1611-1632), 3 gr. elbl. 1632; Świdnica: Ludwik II (1516-1526), ½ gr. 1525; Zakon Krzyżacki: Henryk Reuss v. Plauen (1467-1470), szel.</p>
21	Lubiaszów Stary	gm. Wolbórz, pow. Piotrków Trybunalski (1881)	16 Ag (po roku 1625)	<p>Polska: Zygmunt III (1587-1632), 1 ½ gr. gr. gd.; Austria: 3 kr. lub gr. (reszta skarbu zaginęła).</p>
22	Studzianki	gm. Czerniewice, pow. Tomaszów Mazowiecki (1974)	388 egz. (po roku 1602)	<p>Polskie monety Zygmunta I (1506-1548), Zygmunta II Augusta (1548-1572) Stefana Batorego (1576-1586) i Zygmunta III (1587-1632) – 326 różnych monet, Prusy: Albrecht I (1525-1568) gr. - 33 szt., Świdnica: Ludwik II (1516-1526) ½ gr. 1526 – 1 szt.,</p>

				Brunszwik (gr. mar. 1550 – 2 szt.), Goslar (gr. mar. 1547), Hameln (gr. 1549), Kurlandia (3 gr. 1598 – 1 szt.), Legnica-Brzeg: Fryderyk II (1488-1547) gr. – 9 szt.
23	Wiaderno	pow. Tomaszów Mazowiecki (1977)	Znane są 152 egzemplarze (po 1627 roku)	Polska: różne monety wybite w czasie panowania Zygmunta III (1587-1632) – 146 szt.; Niderlandy Zjednoczone: tal. – 2 szt.; Norymberga: gulden 1618; Prusy: Jerzy Wilhelm (1619-1640); Saksonia-Gotha: Jan Kazimierz i Jan Ernest (1572-1633); Szwajcaria: St. Gallen talar 1624.
24	Ostrów Kaliski	gm. Brzeziny, pow. Kalisz (1910)	Au (po 1600 roku)	Znaleziono skarb złotych monet i bizuterii. Uległ on rozproszaniu. Brak bliższych danych.
25	Ochędzyn	pow. Wieruszów (1972)	Znaleziono skarb, z którego zachowało się 7 egzemplarzy (po 1625)	Polska: Zygmunt III (1587-1632) gr. kor.
26	Byczyna	gm. in loco, pow. Kluczbork (1889)	Ag, ilość nieustalona	Monety z XV i XVI wieku.
27	Nasale	gm. Byczyna, pow. Kluczbork (1905)	4 Au, 600 Ag	Monety z XV i XVI wieku (brak szczegółowych danych).
28	Kuków	pow. Kłobuck (1972)	350 egz. (po 1648 roku)	Polskie monety Zygmunta I (1506-1548), Zygmunta II Augusta (1548-1572) Stefana Batorego (1576-1586) i Zygmunta III (1587-1632), gr. kor. i gr. lit. – 185 egz.; Brandenburgia-Kostrzyń: Jan (1535-1571), gr. 1544 – 4 egz.; Brunszwik-Kalenberg: Eryk III (1540-1584), gr. mar. – 6 egz.; Goslar: gr. mar. 1539; Legnica-Brzeg: Fryderyk II (1488-1547), gr. 1544; Prusy: Albrecht (1525-1568), Jan Zygmunt (1608-1619), Jerzy Wilhelm (1619-1640), gr. – 124 egz.; Szwecja: Karol IX (1600-1611), Gustaw Adolf (1611-1632) i Krystyna (1632-1654), gr. elbl., gr. rys., gr. infl. – 28 egz.
29	Dronowice	gm. Kochanowice, pow. Lubliniec (1866)	36 Ag (po 1600 roku)	Polska: Stefan Batory (1576-1586), Zygmunt III (1587-1632), drobne monety – 20 egz.; Austria: Maksymilian II (1564-1576), tal. 1567, 1568, 1571 – 3 egz., arcyks. Ferdynand II (1564-1595) i arcyks. Karol (1564-1590), tal. z lat 1566-1574 – 5 egz.; Bawaria: Albert V (1550-1579), tal. z lat 1560-1571 – 3 egz.; Brandenburgia-Frankonia: Jerzy Fryderyk (1543-1603), tal. 1566; Kolmar: tal. 1568; Norymberga: tal. 1577; Szwajcaria: Bazylea, m., tal. 1571 i 1583 – 2 egz.
30	Żarki	pow. Częstochowa (1837)	465 egz. (po 1616 roku)	Polskie monety Zygmunta I (1506-1548), Zygmunta II Augusta (1548-1572) Stefana Batorego (1576-1586) i Zygmunta III (1587-1632) – 411 szt. różnych monet. Oprócz tych monety z: Brandenburgii: Jan Zygmunt (1608-1619) 4 szt.; Brunszwiku-Kalenbergu: Eryk III (1540-1584); Brunszwiku-Wolfenbittel: Juliusz (1568-1589); Cieszyna: Adam Waław (1579-1617) 2 szt.; Hanau-Lichtenberg: monety Filipa V (1590-1599) i Jana Reinharda (1599-1626) 4 szt.; Hildesheim; Holsztyn-Gottorp: Jan

				Adolf (1590-1616); Korbeja: Teodor IV v. Beringausen (1585-1616); Legnicy-Brzegu: Jan Chrystian i Jerzy Rudolf (1602-1621); Lippe: Szymon VI (1563-1613); Minden: bp Antoni v. Schauenberg (1587-1599); Palatynat-Veldenz: Jerzy Jan I (1544-1592); Szczecina: Filip II (1606-1618); Rosji: Iwan Groźny (1533-1584), Borys Godunow (1598-1605), Władysław Waza (1610-1612) kop. – 11 szt.; Schauenburg: Adolf XIII v. Pinnenberg (1576-1601), Ernest III (1601-1622); Solms-Lich: Ernest II (1602-1619); Strasburg: bp Karol Lotaryński (1592-1607); Styrii: arcyks. Karol (1564-1590) ½ batzen 1577 – 1 szt.; Ziębic-Oleśnicy: Karol II (1548-1617).
31	Mokrsko Dolne	gm. Sobków, pow. Jędrzejów (1970)	147 (po 1589 roku)	Polska: Władysław Jagiełło (1386-1434), Kazimierz Jagiellończyk (1447-1492), Jan Olbracht (1492-1501) – 25 szt., Aleksander I (1501-1506) ½ gr. kor. – 21 szt., Zygmunt I (1506-1548) – 33 szt. różnych monet, Zygmunt II August (1548-1572) – 3 szt., Stefan Batory (1576-1586) – 10 sz., Zygmunt III (1587-1632) szel. kor. 2 szt. Nysa: bp Jan V Turzo (1506-1520) biały gr. 1508; Prusy: Albrecht (1525-1568) – 13 szt.; Salzburg: abp Mateusz Lang v. Wellenburg (1519-1540) (gr.1533) 1 szt.; Świdnica: Ludwik II (1516-1526) – 11 szt. Monety z miast niemieckich: Augsburg, Brunzwik (gr. mar. 1550), Elmshorn: gr. mar. 1554 (1), Getynga, Goslar, Herford, Hoxter, Northeim, Norymberga.

SKARBY MONET DATOWANYCH NA LATA 1650-1795³

L.p.	Miejscowość	Przydział administracyjny i rok znalezienia monet	Liczba monet i przyp. data złożenia depozytu	Kraj pochodzenia i opis
1	Biała (Szlachecka)	gm. Rząśnia, pow. Pajęczno (1874)	9 Ag 512 Cu (po 1758 roku)	Polskie monety Jana Kazimierza (1648-1668), Branderburgia-Bayreuth: Fryderyk (1735-1763); Hesja-Kessel: Wilhelm VIII (1751-1760), Prusy, Rosja: Anna (1730-1740).
2	Wola Pszczołęcka	gm. Żelów, pow. Bełchatów (1875)	18 Ag (po roku 1699)	Polskie monety Jana Kazimierza (1648-1668), Kolonia, Niderlandy Hiszpańskie, Niderlandy Zjednoczone, Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688).
3	Wieruszów	in loco (1976)	Nieustalona liczba monet	(„boratynki”; po 1660 roku)
4	Rybka	gm. Galewice, pow. Wieruszów (1909)	190 Ag i Cu (po 1662 roku)	Polska: Zygmunt III (1587-1632) i Jan Kazimierz (1648-1668) 4 egzemplarze (gr. kor., szel. kor., szel. lit., szel. rys.); Suczawa: fałsz. szel. pruski i fałsz. szel. infl. Szwedzkie; Szkocja: Karol I (1625-1649) turner b.d.; Szwecja: Gustaw Adolf (1611-1632), Krystyna (1632-1654) i Karol X Gustaw (1654-1660) i Karol XI (1660-1697)

³ Na podstawie: Męclewska M., Mikołajczyk A., Skarby monet z lat 1650-1944 na obszarze Polski. Inwentarz II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991.

				– szel. elb., szel. rys., szel. infl.
5	Kruszyna	gm. In loco, pow. Częstochowa (1954)	8 Cu (reszta nie jest znana; po 1665 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) 8 egz. – szel. kor., szel. lit.
6	Masłowice	in loco, pow. Piotrków Tryb. (1974)	361 egz. (tyle się zachowało; po 1663 roku)	Polska: Zygmunt III (1587-1632) i Jan Kazimierz (1648-1668) 143 egz. – szel. rys., tern. kor., szel. kor., szel. lit., gr. kor., gr. lit.; Cieszyn: Elżbieta Lukrecja (1625-1653) obole 4 egz. Z lat 1651-1653; Prusy: Jerzy Wilhelm (1619-1640), Fryderyk Wilhelm (1640-1688) szel. 8 egz.; Suczawa: fałsz. szel. kor., szel. lit., szel. pr., szel. elbl., infl. – 36 egz.; Szwecja: Gustaw Adolf (1611-1632), Krystyna (1632-1654) i Karol X Gustaw (1654-1660) i Karol XI (1660-1697) – szel. elb., szel. rys., szel. infl.
7	Bebelno	pow. Włoszczowa (1976)	1.831 Cu (po 1660 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) szel. kor. i lit.
8	Kopiec	gm. Żelechlinek, pow. Tomaszów Mazowiecki (1882)	100 Ag (po 1663 roku)	Polska: Zygmunt III (1587-1632) i Jan Kazimierz (1648-1668) gr. kor., gr. lit.; Prusy: Jerzy Wilhelm (1619-1640); gr. z lat 1622-1624; Szwecja: Gustaw Adolf (1611-1632) i Krystyna (1632-1654) gr. rys. i gr. infl.
9	Nowe Rokicie	część miasta Łódź (1869)	7 Ag i 83 Cu (po 1650 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668). Poza tym monety pruskie i węgierskie.
10	Brzeziny I	in loco (1861)	300 egz. (po 1650 roku)	Polska: Zygmunt III (1587-1632) i Jan Kazimierz (1648-1668), ort (1 egz.), zł., 6 gr. (bite od 1650 roku); Niderlandy Hiszpańskie: Brabancja, ¼ tal., „złotówki”.
11	Kędziorki	gm. i pow. Brzeziny (przed 1873)	503 (po 1654 roku)	Polska: Zygmunt III (1587-1632) i Jan Kazimierz (1648-1668) 10 egz. różnych monet (gr. kor., gr. gd., szel. rys., szel. lit.); Austria: Ferdynand II (1619-1637), Ferdynand III (1637-1657) 6 egz. różnych monet (kr., fen.); Cieszyn: Elżbieta Lukrecja (1625-1653) obole 1651-1653; Hannover: gr. ?; Legnica-Brzeg: Jerzy III, Ludwik IV, Chrystian II (1639-1663) kr. 1652; Ołomuniec: bp Leopold I Wilhelm (1637-1662) kr. 1651 – 1 egz.; Prusy: Jerzy Wilhelm (1619-1640) i Fryderyk Wilhelm (1640-1688) 6 egz. Różnych monet z lat 1622-1654 (szel. i gr.); Ryga miasto: szel. 1569; Szkocja: Karol I (1625-1649) turner b.d.; Szwecja: Gustaw Adolf (1611-1632), Krystyna (1632-1654) różne monety z lat 1623-1654 (szel. infl., szel. rys., gr. elb., gr. rys.).
12	Kazimierz	gm. Lutomiersk, pow. Łask (1896)	65 Ag	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) 6 gr. kor.
13	Koluszki	in loco	3 Cu (reszta nie zachowała się; po 1666 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) szel. kor. i lit. z lat 1664-1666.
14	Janów	gm. Ostrówek (1971)	7 Cu (reszta zaginęła; po 1666 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) szel. kor. i lit. z lat 1661-1666.
15	Częstochowa II	in loco (1965)	5 Cu (po 1666	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) szel.

			roku)	kor. i lit. z lat 1661-1666.
16	Łazy	gm. Kobile Wielkie, pow. Radomsko (1872)	315 Cu (po 1666 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) szel. kor. i lit. z lat 1661-1666.
17	Bolmin	gm. Chęciny (1939)	497 Cu (po 1666 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) szel. kor. i lit.
18	Dobra	gm. Pilica (1938)	Cu	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), szel. (nieustalona ilość; po 1666 roku)
19	Piotrków Trybunalski II	in loco (1962-1664)	22 Cu (po 1666 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), szel. kor. i lit.
20	Piotrków Trybunalski - Meszcze	in loco (1985)	Około 300 egz. (znanych 156; po roku 1666)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), szel. kor. i lit. z lat 1661-1666 (4 egz. fałszywe).
21	Brzeziny II	in loco (1968)	34 egz. zachowane (odkryto 4 kg monet; po 1666)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), szel. kor. i lit. z lat 1661-1666.
22	Pątnów	pow. Sieradz (1898)	5 Ag i 2 Cu (po 1694)	Niderlandy Hiszpańskie: Filip IV (1621-1665), Brabancja, tal 1622 i ½ tal 1653, Karol II (1665-1700), Brabancja, ½ tal. 1679. Niderlandy Zjednoczone: tal. 1672, 1694; Wirtemberg: gr. XVII w. (2 egz.).
23	Częstochowa - Zacisze	in loco (1938)	484 Cu + prawdopodobnie 64 Cu (po 1681 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), szel. kor. i lit. z lat 1660-1666 w tym wiele monet z błędami menniczymi i fałszywe; Wittenberga, bp: ½ hal. 1608 (1 egz.) i 1681 (1 egz.).
24	Józefów	gm. Przedbórz, pow. Radomsko (1876)	50 Ag (po roku 1684)	Polska: Zygmunt III (1587-1632) i Jan Kazimierz (1648-1668), orty kor., zł. kor., 6 gr., 1 ½ gr. kor.; Kampen: tal. 1648; Niderlandy Hiszpańskie: Albert i Elżbieta (1598-1621), Antwerpia, Bruksela, tal. b.d., Filip IV (1621-1665), Bruksela, tal. 1632, ½ tal. 1637, Flandria, tal. 1631, Antwerpia ¼ tal. 1645; Niderlandy Zjednoczone: Zelandia, tal. 1650; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), ort 1684.
25	Dziwle	gm. Grabica, pow. Piotrków Trybunalski (1868)	Brak danych (XVII wiek)	W lesie wykopano drobne monety z XVII w.
26	Piotrków Trybunalski III	in loco (nieznane okoliczności odkrycia)	16 egz. zachowanych (po 1683 roku)	Polska: Zygmunt III (1587-1632), Jan Kazimierz (1648-1668) i Jan III (1674-1696), gr. kor.
27	Piotrków Trybunalski IV	in loco (1871)	819 Ag (po roku 1686)	Polska: Zygmunt III (1587-1632), Jan Kazimierz (1648-1668) i Jan III (1674-1696) orty kor., gr. kor., gr. lit.; Francja: Ludwik XIV (1643-1715) ½ ecu 1655; Niderlandy Hiszpańskie: Albert i Elżbieta (1598-1621), ½ patagon 1616 i b.d.; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), orty i gr.; Węgry: Leopold I (1657-1705), 15 kr. 1678.
28	Konopiska	pow. Częstochowa	Ag i Cu (brak	Skarb monet z XVII wieku – brak danych.

		(przed I wojną światową)	danych; XVII wiek)	
29	Wancerzów	gm. Mstów, pow. Częstochowa (1965)	113 egz. (XVII wiek)	Znaleziono naczynie z monetami z XVII wieku – brak danych.
30	Dobroń	pow. Sieradz (1885)	9 Ag (po 1894 roku)	Kolonia abp.: Maksymilian Henryk (1650-1688), tal. 1666; Niderlandy Hiszpańskie: Albert i Elżbieta (1598-1621), Tournai, tal. 1620, Filip IV (1621-1665), Antwerpia, tal. 1664, Bruksela, tal. 1638, Maastricht, tal. 1642, Karol II (1665-1700), Bruksela, tal. 1688. Niderlandy Zjednoczone: Fryzja Zachodnia, tal. 1694, Holandia, tal. 1622, 1665.
31	Bartkowice	gm. Kłomnice, pow. Częstochowa (1883)	230 Ag (po 1709 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) i Jan III (1674-1696), zł. kor., orty i gr. kor.; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688) i Fryderyk I (1701-1713), orty i 6 gr.
32	Lgota Wielka	gm. Wolbrom, pow. Olkusz (1900)	21 Ag, opisano 6 egz. (po 1707 roku)	Niderlandy Hiszpańskie: Filip IV (1621-1665), Bruksela, patagon 1632, Flandria, patagon 1623, Tournai, patagony 1646 i 1656; Niderlandy Zjednoczone: Geldria, tal. 1707, Utrecht, tal. 1695.
33	Stara Huta	gm. Koziegłowy, pow. Myszków (1877)	4 Ag 14 Cu (po 1706 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), 6 gr. kor. 1663, szel. kor. 1660 i 1663, szel. Lit. 1661, 1665 i 1666; Austria: Józef (1705-1711), 3 kr. 1706; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), ort 1684; Węgry: Leopold I (1657-1705), 15 kr. 1664.
34	Częstochowa III	in loco (1880)	42 egz.	Brak informacji. Były to monety z XVIII wieku.
35	Zawada	gm. Mstów, pow. Częstochowa (1902)	2 Au, 144 Ag, 54 Cu (po 1757 roku)	Polska: Zygmunt III (1587-1632), Jan Kazimierz (1648-1668), August III (1733-1763), szel., gr. kor., gr. gd., 1 ½ gr. kor.; Austria: Leopold I (1657-1705) i Karol VI (1711-1740), 3 kr.; Bawaria: Maksymilian II Emanuel (1679-1726), Karol Albert (1726-1745) i Maksymilian III Józef (1745-1777), kr. i 3 gr.; Brandenburgia-Bayreuth: Fryderyk (1735-1763), kr. 1746-1753 – 22 egz.; Niderlandy Zjednoczone: Holandia, duk. 1732, Utrecht, duk. 1729; Prusy: Jerzy Wilhelm (1619-1640), Fryderyk Wilhelm (1640-1688), Fryderyk Wilhelm I (1713-1740), Fryderyk II (1740-1786), kr., 1/48 tal., 3 gr., 2 gr., poltura; Szwecja: Gustaw Adolf (1611-1632), 1 ½ gr. elb. 1632; Węgry: Leopold I (1657-1705), Józef I (1705-1711), poltura.
36	Koniawy	gm. Koniecpol, pow. Częstochowa (1879)	108 Ag (po 1737 roku)	Polska: Zygmunt III (1587-1632), Jan Kazimierz (1648-1668) i Jan III (1674-1696), 6 gr. kor. i 1 i ½ gr. kor.; Austria: Leopold I (1657-1705), Józef (1705-1711) i Karol VI (1711-1740), 6 kr. i 3 kr.; Bawaria: Maksymilian II Emanuel (1679-1726) i Karol Albert (1726-1745), 3 kr. – 7 egz.; Ołomuniec, bp.: Wolfgang Hannibal (1711-1738), 6 kr. 1713; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), Fryderyk III (1688-1701) i Fryderyk Wilhelm I (1713-1740), orty i 6 gr.; Styria: arcyks. Ferdynand (1590-1637), 3 kr. – 2 egz.; Tyrol: Karol VI (1711-

				1740), 3 kr. 1724; Węgry: Leopold I (1657-1705) i Józef I (1705-1711), 3 kr. – 7 egz.
37	Zagacie	gm. Przedbórz, pow. Radomsko (1962)	5 egz. zachowanych (po 1717 roku)	Polska: Zygmunt III (1587-1632), Jan Kazimierz (1648-1668) i Jan III (1674-1696), 6 gr. kor. – 3 egz.; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), Fryderyk III (1688-1701) i Fryderyk Wilhelm I (1713-1740), 6 gr. – 3 egz.
38	Topolice	gm. Żarnów (1893)	3 Ag (po 1699 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), 6 gr. kor. 1666; Niderlandy Hiszpańskie: Filip IV (1621-1665), Antwerpia, tal. 1653; Prusy: Fryderyk III (1688-1701), ort 1699.
39	Drzewica	gm. in loco, pow. Opoczno (1960)	40 Ag – opisano 6 egz. (po 1705 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), 6 gr. kor. – 2 egz.; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), 6 gr. 1683; Śląsk: Leopold I (1657-1705) i Józef I (1705-1711) 4 kr. i 3 kr. – 2 egz.; Węgry: Ferdynand II (1619-1637), 3 kr. 1624 – 1 egz.
40	Barczkowice	gm. Kamieńsk pow. Radomsko (1873)	110 Ag (po 1709 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) i Jan III (1674-1696), orty kor., zł. kor., 6 gr. kor.; Deventer: tal. 1698; Niderlandy Hiszpańskie: Albert i Elżbieta (1598-1621), Brabancja, tal. b.d., Filip IV (1621-1665), Artois, tal. 1627, 1639; Brabancja, tal. 1623, 1632, 1635, 1637, 1653; Antwerpia, tal. 1672, 1695; Tournai, tal. 1685; Niderlandy Zjednoczone: Fryzja Zachodnia, tal. 1695, Zelandia, tal. 1688; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), Fryderyk III (1688-1701) i Fryderyk I (1701-1713), 6 gr.; Śląsk: Leopold I (1657-1705), 15 kr. 1664; Węgry: Leopold I (1657-1705), tal. 1690, 6 kr. 1668.
41	Stara Wieś	gm. Rozprza, pow. Piotrków Trybunalski (1880)	34 Ag i 156 Cu (po 1699 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), zł. kor., orty kor., miedziane szel. kor. i lit – 156 egz.; Austria: Leopold I (1657-1705), 15 kr. 1661; Niderlandy Hiszpańskie: Albert i Elżbieta (1598-1621), Bruksela, tal. b.d., Antwerpia, ½ tal b.d., ¼ tal. b.d., Filip IV (1621-1665), Antwerpia, tal. 3 egz., Bruksela, tal. – 5 egz., Karol II (1665-1700), Antwerpia, tal. 1683; Niderlandy Zjednoczone: Geldria, tal. 1663, Utrecht, tal. 1694, Zelandia, tal. 1648; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688) i Fryderyk III (1688-1701), orty – 3 egz.
42	Rozprza	gm. in loco, pow. Piotrków Trybunalski (1972)	90 egz. (po 1758 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) i Jan III (1674-1696), August II (1697-1733) i August III (1733-1763), zł. kor., 6 gr. kor., orty kor.; Branderburgia-Ansbach: Chrystian Fryderyk Karol Aleksander (1757-1791), 1/6 tal. 1757; Meklemburgia-Szweryn: Chrystian Ludwik II (1747-1756), 1/6 tal. 1754; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), Fryderyk III (1688-1701), Fryderyk Wilhelm I (1713-1740) i Fryderyk II (1740-1786), 6 gr.; Saksonia-Hildburghausen: Ernest Fryderyk III Karol (1745-1780), 1/6 tal. 1758.
43	Łęczno	gm. Sulejów, pow. Piotrków Trybunalski (1971)	23 egz. (po roku 1699)	Kolonia, abp.: Maksymilian Henryk (1650-1688), tal. 1663; Niderlandy Hiszpańskie: Albert i Elżbieta (1598-1621), Filip IV (1621-1665), Karol II (1665-1700), patagony z lat 1617-1668;

				Niderlandy Zjednoczone: Holandia, tal. 1694, Overijsel, tal. 1699, Utrecht, tal. 1660, Zelandia, tal. 1694;
44	Piotrków Trybunalski V	in loco (1960)	188 egz. (po 1706 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) i Jan III (1674-1696), orty kor., zł. kor., gr. kor., gr. lit. – 109 egz.; Austria: Leopold I (1657- 1705), 6 kr. i 3 kr. – 5 egz.; Czechy: Ferdynand II (1617-1637) i Leopold I (1657-1705), 3 kr. – 2 egz.; Legnica-Brzeg: Ludwik IV (1653-1663) i Chrystian II (1639-1672), 3 kr. – 7 egz.; Norymberga: liczman Lazara G.Laufera z imieniem Ludwika XIV Burbona; Oleśnica: Sylwiusz Fryderyk (1668-1697), 3 kr. – 2 egz.; Ołomuniec bp: Karol II v. Liechtenstein (1664-1695), 3 kr. – 7 egz.; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), 6 gr. – 15 egz.; Siedmiogród: Michał I Apafi (1661-1690), 12 den. 1673; Śląsk: Ferdynand II (1617-1637), Leopold I (1657-1705) i Józef I (1705-1711), 3 kr. – 18 egz.; Tyrol: arcyks. Zygmunt Franciszek (1662-1665) i Leopold I (1657-1705), 3 kr. – 3 egz.; Węgry: Leopold I (1657-1705), 3 kr. – 11 egz.
45	Piotrków Trybunalski VI	in loco (1891)	404 Ag (po 1792 roku)	Polska: August III (1733-1763) i Stanisław August (1764-1795), zł. kor., orty kor., gr. kor.; Prusy: Fryderyk II (1740-1786), 1/6 tal., 1/12 tal., 1/24 tal., 1/48 tal.
46	Suchcice	gm. Drużbice, pow. Bełchatów (1877)	5 Au, 78 Ag 55 Cu (po 1769 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), Jan III (1674-1696), August III (1733-1763) i Stanisław August (1764-1795), zł. kor., orty kor., gr. kor.; Austria: Maria Teresa (1740-1780), duk. 1765; Niderlandy Zjednoczone: duk. 1749, 1751, 1756.
47	Brzustów	gm. Inowłódz, pow. Tomaszów Mazowiecki (1969)	29 Cu (zachowanych ; po roku 1769)	Polska: Zygmunt III (1587-1632), Jan Kazimierz (1648-1668), Stanisław August (1764-1795), 2 zł. kor., zł. kor., 6 gr. kor., 2 gr. kor.
48	Liciężna	pow. Tomaszów Mazowiecki (1926)	Liczba monet nie została ustalona (po 1772 roku?)	Opisano tylko 1 egz.: Niderlandy Zjednoczone, duk. 1772.
49	Kałuże	gm. Pątnów, pow. Wieluń (1967?)	23 egz. zachowane (po 1700 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), zł. kor. i 6 gr.; Austria: Leopold I (1657-1705), 3 kr.; Prusy: prawdopodobnie Fryderyk Wilhelm (1640-1688), nieokreślona moneta; Czechy: Leopold I (1657-1705), 3 kr. 1699; Śląsk: Leopold I (1657-1705), 6 kr. 1687; Węgry: Leopold I (1657-1705), 3 kr. 1689.
50	Łubnice	gm. in loco, pow. Wieruszów (1909)	158 Ag (znalezisko niepewne; po 1751 roku?)	Polska: Jan Olbracht (1492-1501) i Zygmunt I (1506-1548), ½ gr.; Szwecja: Krystyna (1632-1654), szel. infl. 1647, szel. rys. 1653; Wurzburg, bp.: Karol Filip (1749-1754), fen. 1751.
51	Wieluń	in loco (1972)	3 egz. (reszta się nie zachowała; po 1704 roku)	Jan Kazimierz (1648-1668) i Jan III (1674-1696), 6 gr. kor. – 2 egz.; Prusy: Fryderyk I (1701-1713), 6 gr. 1704.
52	Borszewice I	pow. Łask (1897)	11 Ag (po 1698 roku)	Kolonia abp: Maksymilian Henryk (1650-1688), tal. 1668; Niderlandy Hiszpańskie: Albat i Elskista (1608-1631), Baskonia

				Albert i Elżbieta (1598-1621), Brabancja, tal. 1616, Filip IV (1621-1665), Brabancja, tal. 1624, 1626, 1633, 1638; Niderlandy Zjednoczone: Geldria, tal. 1660, Holandia, tal. 1644, 1680, Zelandia, tal. 1698.
53	Borszewice II	pow. Łask (1878)	1.369 Cu (po 1755 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) i August III (1733-1763), szel. kor. i lit?, gr.
54	Borszewice III	pow. Łask (1933)	328 egz. (po 1757 roku)	Polska: Zygmunt III 91587-1632), Jan Kazimierz (1648-1668) i Jan III (1674-1696), August II (1697-1733) i August III (1733-1763), zł. kor., 6 gr. kor., 6 gr. lit., orty kor., 1 ½ gr. kor.; Meklemburgia: 1/6 tal. 1754; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), Fryderyk III (1688-1701), Fryderyk I (1701-1713), Fryderyk Wilhelm I (1713-1740) i Fryderyk II (1740-1786), orty, greszle, kr., 6 gr., 3 gr.; Wirtembergia: kr. 1749.
55	Tuszyn	pow. Brzeziny (1960)	152 egz. (po 1719 roku)	Polska: Jan Olbracht (1492-1501), Zygmunt I (1506-1648), Jan Kazimierz (1648-1668), Jan III (1674-1696) i August II (1697-1733), zł. kor., gr. kor. i orty kor., 6 gr. lit.; Getynga m.: gr. 1603; Legnica-Brzeg: Fryderyk II (1495-1547), gr. 154(?); Magdeburg, abp.: Joachim Fryderyk (1566-1598), gr. b.d.; Minden, bp.: Antoni v. Schauenburg (1587-1599), gr. 1597; Niderlandy Hiszpańskie: Albert i Elżbieta (1598-1621), Filip IV (1621-1665) i Karol II (1665-1700), patagony – 5 egz.; Nordlinden, m.: ½ batzen 1527; Palatynat-Simmern: Ryszard (1569-1598), ½ batzen 1573; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), Fryderyk III (1688-1701), Fryderyk I (1701-1713) i Fryderyk Wilhelm I (1713-1740), orty, 6 gr. – 36 egz.
56	Wardzyń	gm. Brójce, pow. Brzeziny (1872)	22 Ag (po 1702 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), Jan III (1674-1696) i August II (1697-1733), gr. kor.; Niderlandy Zjednoczone: Fryzja Zachodnia, tal. 1694, Zelandia, tal. 1661; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), ort i gr. – 4 egz.
57	Gańków	pow. Brzeziny (1878)	108 Ag (po 1766 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) i August III (1733-1763), zł. kor., orty kor., 6 gr. kor.; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), Fryderyk Wilhelm I (1713-1740) i Fryderyk II (1740-1786), 6 gr., 12 gr. i orty.
58	Chocianowice	część miasta Łódź (1882)	154 Ag (po 1720 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), Jan III (1674-1696) i August II (1697-1733), zł. kor., orty, 6 gr. kor.; Bawaria: Maksymilian II Emanuel (1714-1726), gr. 1720; Niderlandy Hiszpańskie: Albert i Elżbieta (1598-1621), Filip IV (1621-1665) i Karol II (1665-1700), tal. – 22 egz.; Prusy: Albrecht (1525-1568), Fryderyk Wilhelm (1640-1688) i Fryderyk III (1688-1701), orty i gr.
59	Łódź IV	in loco (1953)	3 Au (po 1779 roku)	Rosja: Katarzyna II (1762-1796), rubel 1779; Wenecja: Andreas Gritti (1523-1539), duk. b.d.; Węgry: Zygmunt Luksemburski (1387-1437), floren b.d. (Monety mogą pochodzić z kolekcji).
60	Ksawerów	pow. Pabianice (1904)	141 Ag (po 1711 roku)	Polska: Zygmunt III 91587-1632), Jan Kazimierz (1648-1668) i Jan III (1674-1696), 6 gr. kor., orty kor., 3 gr. kor. – 71 egz.;

				Brzeg: Jerzy III (1639-1664), 3 kr. 1661; Cesarstwo: Ferdynand II (1619-1637), Ferdynand III (1637-1657), 3 kr. – 4 egz. Czechy: Leopold I (1657-1705), 3 kr. – 4 egz.; Styria: Leopold I (1657-1705), 3 kr. 1660; Legnica: Ludwik IV (1653-1663), 3 kr. 1660; Legnica-Brzeg: Jan Chrystian i Jerzy Rudolf (1602-1621), Jerzy III, Ludwik IV i Chrystian II (1639-1663) i Chrystian II (1639-1672), 3 kr. – 4 egz. Nysa (bp. wrocławskie): Karol Austriacki (1608-1624), 3 kr. – 2 egz.; Oleśnica: Sylwiusz Fryderyk (1668-1697), 3 kr. 1677; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688) i Fryderyk III (1688-1701), orty, 6 gr. i 3 gr. – 13 egz.; Śląsk: Leopold I (1657-1705) i Józef (1705-1711), 3 kr. – 31 egz.; Tyrol: arcyks. Ferdynand Karol (1632-1662), Leopold I (1665-1705), 3 kr. – 2 egz.; Węgry: Leopold I (1657-1705), 3 kr. – 3 egz.
61	Łask	in loco (1958)	54 Au i Ag (reszta się nie zachowała; po 1699 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) zł. kor. i orty kor. – 19 egz.; Brandenburgia-Ansbach: Jan Fryderyk (1667-1686) 1/6 tal. 1676; Brunzwik-Wolfenbuttel: Henryk Juliusz (1589-1613), tal. 1605; Kolonia abp: Maksymilian Henryk (1650-1688), tal. 1671; Niderlandy Hiszpańskie: Albert i Elżbieta (1598-1621), Filip IV (1621-1665), Karol II (1665-1700), patagony – 17 egz.; Niderlandy Zjednoczone: Utrecht, duk. 1649 i tal. 1693; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688) i Fryderyk III (1688-1701) orty – 9 egz.; Szwajcaria: Bazylea, tal. 1638, St. Gallen, tal. 1621; Węgry: Zygmunt Luksemburski (1387-1437), duk. b.d.; Zwolle m: tal. 1659.
62	Babice	gm. Lutomiersk, pow. Łask (1882)	116 Ag (po 1721 roku)	Polska: Zygmunt III (1587-1632), Jan Kazimierz (1648-1668), Jan III (1674-1696) i August II (1697-1733), zł. kor., 3 gr. rys., 6 gr. kor.; Niderlandy Hiszpańskie: Albert i Elżbieta (1598-1621), Brabancja, ¼ tal. b.d., Filip IV (1621-1665), Brabancja, ¼ tal. 1631; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), Fryderyk III (1688-1701), Fryderyk I (1701-1713) i Fryderyk Wilhelm I (1713-1740), orty i 6 gr.
63	Męka Księża	pow. Sieradz (1948)	30 Au (reszta zaginęła; po 1788 roku)	Niderlandy Zachodnie, duk. 1758-1788.
64	Monice	gm. in loco, pow. Sieradz (około 1951 roku)	18 egz. (reszta zaginęła; po 1699 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) i Jan III (1674-1696), zł. kor., orty kor. i gr. kor. – 14 egz.; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688) i Fryderyk III (1688-1701), orty i gr.
65	Wiechucice	gm. i pow. Sieradz (nieznane okoliczności znaleziska)	20 egz. znanych (po 1699 roku)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) i Jan III (1674-1696), zł. kor., gr. kor. – 17 egz.; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688) i Fryderyk III (1688-1701), orty i gr. – 3 egz.
66	Zarzeczce	gm. Kluki, pow. Bełchatów (1969)	3 egz. zachowane	Austria: Leopold I (1657-1705), 6 kr. 1687, 3 kr. 1695 i 1696.

			(po 1696 roku)	
67	Pajęczno	pow. in loco	2 Ag (po roku 1664)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668).

SKARBY MONET DATOWANYCH NA LATA 1796-1944

L.p.	Miejscowość	Przydział administracyjny i rok znalezienia monet	Liczba monet i przyp. Data złożenia depozytu	Kraj pochodzenia i opis
1	Włodowice II	gm. Włodowice, pow. Zawiercie (1887)	8 Au, 144 Ag, 257 Cu (po 1806 roku)	Austria: Maria Teresa (1740-1780), Józef II (1765-1790), Franciszek II (1792-1835), kr., 6 kr., 3 kr., ½ kr.; Niemcy Zjednoczone: duk. z lat 1764-1778; Prusy: Fryderyk II (1740-1786), Fryderyk Wilhelm II (1786-1797), Fryderyk Wilhelm III (1797-1840), tal., ½ tal., 3 gr.
2	Poczesna	gm. in loco, pow. Częstochowa (1980)	440 Cu (po roku 1913)	Rosja: Aleksander II (1855-1881), Aleksander III (1881-1894), Mikołaj II (1894-1917), 3 kop., 2 kop., kop. z lat 1870-1913.
3	Częstochowa IV	in loco (1919)	Monety znaleziono na stokach Jasnej Góry. Nieznana liczba monet.	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668), Stanisław August (1764-1795), zł. kor., orty gd.; Księstwo Warszawskie (1807-1815), gr. 1812 – 1 egz.; Królestwo Polskie, gr. 1839 – 1 egz.; Prusy Południowe: Fryderyk Wilhelm II (1786-1797), gr. 1797; Rosja: Aleksander I (1801-1825), kop. 1812 – 2 egz.
4	Żabieniec	część miasta Częstochowa (1960)	62 Cu (reszta zaginęła; po roku 1811)	Polska: Księstwo Warszawskie (1807-1815), 3 gr. (62 egz.)
5	Kuźniczka	gm. Krzepice, pow. Kłobuck (1896)	28 Ag i Cu (po roku 1800)	Polska: Jan Kazimierz (1648-1668) i August III (1733-1763), 6 gr. kor., szel. miedz.; Austria: Leopold I (1657-1705), 6 kr., 3 kr., Franciszek II (1792-1835), 6 kr.; Legnica-Brzeg: Chrystian II (1639-1672), 6 kr. 1665; Prusy: Fryderyk Wilhelm (1640-1688), Fryderyk III (1688-1701), Fryderyk II (1740-1786), Fryderyk Wilhelm III (1797-1840), 6 gr., 3 gr., gr.; Rosja: Piotr I (1682-1725), połuska 1719.
6	Skotniki	gm. Aleksandrów, pow. Piotrków Trybunalski (1948)	59 egz. (po roku 1833)	Polska: Stanisław August (1764-1795), gr. kor. 1766 – 2 egz., Księstwo Warszawskie (1807-1815), 1/3 tal. 1811, Królestwo Polskie, 2 zł., 10 gr., 5 gr.; Prusy: Fryderyk II (1740-1786), Fryderyk Wilhelm III (1797-1840), 1/3 tal. z lat 1767-1833; Rosja: Mikołaj I (1825-1855), rubel 1828.
7	Gozna	pow. Jędrzejów (1975)	304 egz. (po 1800 roku)	Austria: 6 kr. 1800 (304 egz.)
8	Brus	pow. Jędrzejów (1973)	262 egz. (po 1802 roku)	Austria: Maria Teresa (1740-1780), Józef II (1765-1790), Franciszek II (1792-1835), kr.; Czechy: Maria Teresa (1740-1780), Józef II (1765-1790), 3 kr.; Gfalicja i Lodomeria: Franciszek II (1792-1835), gr. 1794; Prusy Południowe: Fryderyk Wilhelm II (1786-1797), gr.; Siedmiogród: Maria Teresa

				(1740-1780), 3 kr. 1764; Węgry: Maria Teresa (1740-1780), poltura 1765.
9	Wierzbica	gm. Sobków, pow. Jędrzejów (1975)	Okolo 90 egz. (znanych 40; po roku 1914)	Austria: Franciszek Józef (1848-1916), korona 1894 – 1 egz.; Niemcy: Wilhelm II (1888-1918), ½ mk. 1908 – 1 egz. Rosja: Aleksander II (1855-1881), Aleksander III (1881-1894), Mikołaj II (1894-1917), 20 kop., 15 kop., 10 kop. z lat 1879-1914.
10	Wielka Wola	gm. Czerniewice, pow. Tomaszów Mazowiecki (1888)	14 Ag (po 1800 roku)	Rosja: Katarzyna II (1762-1796), Paweł I (1796-1801), ruble.
11	Tumidaj	gm. Brzeźno, pow. Sieradz (1978)	Au i Ag – nieznana liczba monet	Złote i srebrne monety z XVIII i początku XIX wieku. Informacje niesprawdzone.
12	Aleksandrów Łódzki	in loco (1975)	1 Au, 93 Ag (po roku 1919)	Polska: Zygmunt III (1587-1632), ort. kor. 1623, Księstwo Warszawskie (1807-1815), 1/3 tal. b.d., Królestwo Polskie, 5 zł. 1839, 2 zł 1820 – 2 egz., 182(?), 1835, 1839 – 2 egz., zł. 1828, 1829, 18(?)(?); Austria: Franciszek Józef (1848-1916), korony 1894, 1915, 1916; Brazylia: Piotr II (1831-1889), 1000 reis 1880; Francja: 2 franki 1902, 1914, frank 1919; Niemcy: Wilhelm I (1871-1888), mk. 1875, Wilhelm II (1888-1918), mk. – 5 egz. z lat 1911-1915; Prusy: Fryderyk II (1740-1786), Fryderyk Wilhelm III (1797-1840), Wilhelm I (1871-1888), Wilhelm II (1888-1918), 1/3 ta., 2 mk., gr.; Rosja: Katarzyna II (1762-1796), Aleksander I (1801-1825), Mikołaj I (1825-1855), Aleksander II (1855-1881), Aleksander III (1881-1894), Mikołaj II (1894-1917), ruble, połtina b.d., 20 kop., 25 kop., 15 kop., 10 kop. Z lat 1851-1914; Rumunia: Karol I (1881-1914), 2 lei 1914 – 1 egz.; USA: ½ dolara 1918; Węgry: Karol VI (1711-1740), duk. 1740.
13	Konstantynów Łódzki	in loco (1966)	14 Ag (po 1915 roku)	Niemcy: Wilhelm II (1888-1918), ½ mk. 1909 – 1 egz. Rosja: Aleksander III (1881-1894), Mikołaj II (1894-1917), 20 kop., 15 kop., 10 kop. z lat 1893-1915.
14	Łódź V	in loco (1970)	35 Cu (reszta zaginęła; po roku 1913)	Rosja: Aleksander II (1855-1881), Aleksander III (1881-1894), Mikołaj II (1894-1917), 5 kop., 3 kop., 2 kop., kop. z lat 1879-1913.
15	Łódź VI	in loco (1977)	7 egz. zachowanych (po roku 1934)	Polska: 2 zł., 1932 – 1 egz., 1933 – 3 egz., 1934 – 3 egz.
16	Zgierz II	in loco (1969)	Nieznana liczba monet. Po 1933 roku.	Nieznany opis monet.